

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

History series

№3 (70)

Алматы
"Қазақ университеті"
2013

1992 жылдың 22 сәуірінен бастап шыға бастады

*Тіркелу куәлігі № 766
Жылына 4 рет шығады*

Редакция алқасы:

*Таймағамбетов Ж.Қ. (ғылыми редактор), тел: 377 33 38 (12-80),
Кәрібаев Б.Б. (жауапты хатшы), тел: 377 33 38 (12-86),
Омарбеков Т.О. (ғылыми редактордың орынбасары),
Жұмағұлов Қ.Т., Миша Майер (Германия), Әбдуәқап Қара (Түркия),
Мұхатова О.Х., Сұлтанғалиева Г.С., Қалыш А.Б., Ахмет Ташағұл (Түркия),
Юлай Шамиль Оғлы (АҚШ), Уяма Томохико (Жапония)*

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

№ 3 (70)

ИБ № 6871

Басуға 05.11.2013 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 14,25 б.т.
Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 1750.
Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспасы.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспаханасында басылды.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА

УДК 930:94(396.1)

Ж.М.-А. Асылбекова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
E-mail: asylbekova777@mail.ru

Проблемы истории гуннов в западной историографии

В настоящей статье делается краткий обзор лишь некоторых работ обобщающего, монографического плана, опубликованных на английском языке, при этом были избраны исторические исследования, сделавшие самый выдающийся вклад в западную историографию истории гуннов. Это книги Рене Груссе, Эдуарда Артура Томпсона, Отто Дж. Маенхен-Гельфена., Кристофера Келли. Рассмотренные произведения различаются по авторскому подходу к изучаемой проблеме. С одной стороны, это – взвешенный, спокойный анализ в сочетании с определённым восхищением величайшими личностями Центральной Азии – Аттилой, Чингисханом, Тамерланом. Мы наблюдаем это в работах Р. Груссе, Отто Маенхен-Гельфена. С другой стороны – это оценка гуннов как просто паразитирующих грабителей, мародёров и вымогателей. Несмотря на определённые различия в точке зрения, и Р. Груссе, и Э.А. Томпсона, и Отто Маенхен-Гельфена, и К. Келли, как и другие западные востоковеды, единодушны во мнении, что гунны сыграли важную роль в европейской истории.

Ключевые слова: историография, гунны, Центральная Азия, Аттила, методология.

Ж.М.-А. Асылбекова

Батыс тарихнамасындағы ғұндар тарихының мәселелері

Мақалада ғұндар тарихы бойынша ағылшын тілінде жарияланған бірқатар еңбектерге және олардың арасында монографиялық деңгейде жазылып, осы сала бойынша батыс тарихнамасына елеулі үлес қосқан тарихи ғылыми зерттеулерге қысқаша шолу жасалыны. Олар – Рене Груссенің «Дала империясы», Эдуард Артур Томпсонның «Аттила және ғұндар тарихы», Отто Дж. Маенхен-Гельфеннің «Ғұндар әлемі. Тарихи мен мәдениетінің зерттелуі», Кристофера Келлидің «Империяның ақыры: Аттила және Римнің құлауы». Қарастырылған ғылыми еңбектерде Орталық Азиядан шыққан Аттила, Шыңғысхан, Әмір Темір сынды жеке тұлғалардың өмірі мен саяси қызметтеріне ғылыми зерттеу жүргізілген және ғылыми талдау жасалынған. Бұл жұмыста біз Р. Груссенің, Отто Маенхен-Гельфеннің еңбектерін қарастырдық. Екінші бір жағынан алғанда бұл еңбектерде ғұндардың басқыншылық және тонаушылық әрекеттері көрсетілген. Алайда Груссенің, Отто Маенхен-Гельфеннің К. Келлидің және басқа да шығыстанушылардың көзқарастары бұлай болғанымен, олардың Еуропа тарихында ғұндардың маңызды рөл атқарғаны туралы пікірлері ортақ.

Түйін сөздер: тарихнама, ғұндар, Орта Азия, Аттила, әдіснама.

Zh. M.-A. Assylbekova

The problems of the Huns history in the western historiography

This article gives a brief overview of some works of generalized, monographic level, published in English and Russian. These are the elected historical studies that have made the most outstanding contribution to the Western historiography of the history of the Huns.

The studies of these historians are distinguished by the authors' approach to the problem. On the one hand it is a balanced, calm analysis in combination with a certain admiration of the greatest personalities of Central Asia – Attila, Jenghis Khan, and Tamerlane. But on the other hand it is an assessment of the Huns as a parasitic robbers, marauders and extortionists. Despite certain differences western orientalis are unanimous in their understanding that the Huns played an important role in European history.

Keywords: historiography, the Huns, the Central Asia, Attila, methodology.

Выдающийся французский востоковед XX в. Рене Груссе писал: «Аттила, Чингисхан, Тамерлан: эти имена у каждого в памяти. Рас-

сказы о них, написанные западными и китайскими или персидскими летописцами, стали причинами распространения их славы. Вели-

кие варвары вторглись в страны развитой цивилизации и внезапно, в течение нескольких лет, превратили римский, иранский или китайский миры в груды развалин». [1] Историки разных поколений пытались и пытаются объяснить их возникновение, причины их величия, грандиозных завоеваний и исчезновения, этой теме посвящено большое количество научных исследований.

В настоящей статье делается краткий обзор лишь некоторых работ обобщающего, монографического плана, опубликованные на английском языке, при этом были избраны исторические исследования, сделавшие самый выдающийся вклад в западную историографию истории гуннов.

Одним из крупнейших исследователей истории Центральной Азии является французский историк Рене Груссе. Его книга «Империя степей» впервые была опубликована во Франции накануне Второй Мировой войны, в 1939 г. Её английское издание вышло в свет в 1970 г. в издательстве Рутгерского университета, штат Нью-Джерси, США. В этом сочинении Р. Груссе рассказывает о степных империях, простиравшихся от Маньчжурии до Будапешта. Французский историк смог обобщить накопленный к тому времени материал и осветить множество вопросов, посвященных истории Центральной Азии. В книге на основе объемного массива источников даётся подробнейшие описания жизни Великой степи с античных времен по XVIII в. Повествование основано на исследованиях самого автора, который привлёк большое количество источников европейского, китайского, персидского и др. происхождений. Новизна этого труда состоит в отображении точки зрения на известные события выдающегося западноевропейского исследования, мнение которого лишено предрассудков, предубеждения и конъюнктурного подхода.

Р. Груссе в своем сочинении «Империя степей» очень подробно рассказывает об интересующей нас теме – гуннах. Он ведет свое повествование истории гуннов с 300 до н.э. до их вторжения в Европу под предводительством Аттилы в V в. н.э. Опираясь на тексты китайского историка Сум-ма Чин, Груссе выводит происхождение гуннов от гсиен-ну, народа, жившего на Севере Китая. Говоря о лингвистической принадлежности гуннов, он приводит мнение историка Куракичи Ширатори, который классифицирует их вместе с монголами. Однако, здесь же французский исто-

рик продолжает, что «Пеллиот, исходя из нескольких возможностей взаимоисключения, предоставленных китайскими записями, уверен, что все эти люди были тюрками, в особенности, их политическое устройство». [2] Р. Груссе лишь упоминает уже известные точки зрения по поводу языковой классификации гуннов, но при этом сам не высказывает, какую именно он поддерживает.

Р. Груссе пишет об искусстве гуннов, зверином стиле Ордос. Рассказывая о нём, он опирается на многочисленные археологические исследования и приходит к выводу, что ордосское искусство значительно повлияло на формирование китайского стиля «воюющих царств», который получил расцвет, начиная с V в. до н.э.

Описывая народ гсиен-ну, Груссе рассказывает об их политической иерархии, физическом облике. Он находит параллели в хозяйственном укладе, образе жизни, одежде, традициях, военной стратегии и тактике гуннов и скифов. Основное внимание французский историк сконцентрировал на их военно-политической истории, он сравнивает роль и значение гуннского лидера Аттилы во всемирной истории с Чингисханом и Тамерланом. Книга Р. Груссе «Империя степей» получила высокую оценку историков. Н. Гумилёв считал это сочинение кульминационным пунктом в европейском востоковедении первой половины XX в.

Описывая народ гсиен-ну, Груссе рассказывает об их политической иерархии, физическом облике. Он находит параллели в хозяйственном укладе, образе жизни, одежде, традициях, военной стратегии и тактике гуннов и скифов. Основное внимание французский историк сконцентрировал на их военно-политической истории, он сравнивает роль и значение гуннского лидера Аттилы во всемирной истории с Чингисханом и Тамерланом. Книга Р. Груссе «Империя степей» получила высокую оценку историков. Н. Гумилёв считал это сочинение кульминационным пунктом в европейском востоковедении первой половины XX в.

Одним из авторитетных исследователей гуннов является Эдуард Артур Томпсон, британский классицист и медиевист. В своих научных разработках он опирался на марксистский подход к историческому процессу. Заметным вкладом в западное востоковедение первой половины XX в. стала его монография «История Аттилы и гуннов» (“History of Attila and the Huns”), опубликованная в 1948 г. в Великобритании. В 1999 г. эта книга была пе-

реиздана под названием “The Huns” (“Гунны”). Позднее английское издание 1999 г. было переведено на русский язык и опубликовано с названием “Гунны. Грозные воины степей” в 2008 г. в издательстве «Центрполиграф». Томпсон Э.А. был прежде всего исследователем древней и средневековой истории Европы. Он считал, что сама по себе история гуннов несомненно интересна, но для него больший интерес представляют их взаимоотношения с Римской империей. [3]

Книга Э.А. Томпсона рассказывает об истории гуннов в Европе с момента их первых наступлений на юг с севера Чёрного моря до крушения гуннской империи после смерти их легендарного вождя Аттилы. Это произведение состоит из 8 глав. В первой главе британский профессор даёт критический анализ основных источников по теме. В главах со 2- по 6 он повествует об истории гуннов до Аттилы, их социальном устройстве в этот период, об их военных победах и поражениях, дипломатических отношениях с римлянами. Глава 7 рассказывает о гуннском обществе при Аттиле, глава 8 – о внешней политике Римской империи и месте гуннов с ней. В заключении он даёт обобщённую характеристику значения гуннов в европейской истории и роли Аттилы, как полководца и правителя.

Что заметно отличает исследование Томпсона от аналогичных предшествующих работ, так это его критическая характеристика используемых источников, он подробно их анализирует и рассуждает об ограниченности археологических свидетельств. Однако, британский исследователь опирается лишь на европейские письменные документы и преувеличивает их значение: «Совершенно ясно, что изучая историю гуннов, мы можем полагаться исключительно на свидетельства греческих и римских путешественников и историков.[4]» В выборе источников Э. А. Томпсон следует по проторённому Р. Груссе пути, и как французский исследователь широко использует «Историю» Аммиануса Марцеллина, о которой он был очень высокого мнения: «до него (Аммиануса Марцеллина – А.Ж.М.)» не появлялось трудов, сопоставимых по масштабу с «Историей». Удивительно то, что для Э.А. Томпсона это сочинение Аммиануса Марцеллина является самым достоверным и надёжным источником, хотя тот, как пишет сам Томпсон «по всей видимости, никогда в жизни не видел гунна и не мог полагаться на собственные наблюдения. Следовательно, стра-

ницы его «Истории», посвященные гуннам, суммируют информацию, полученную из вторых рук» [5] Но, невзирая на это, свидетельства Приска Панийского, который был очевидцем многих римско-гуннских контактов и сам общался с гуннами, Э. А. Томпсон использует лишь после «Истории» Аммиана Марцелина.

Новизна исследования британского профессора состоит, прежде всего, в том, что до него практически не предпринималась попытка изложения социальной истории гуннов. Э. А. Томпсон исследует материальную организацию и социальную структуру гуннского общества в динамике, каким оно было до того, как во главе его стал Аттила и каким оно стало при нём. Книга Э. А. Томпсона отличается также тем, что автор рассказывает историю гуннов намного подробнее, чем это было сделано в других работах. Например, такие исследователи как Эдвард Гиббон («Упадок и крушение Римской империи»), Ходжкин («Италия и её захватчики»), Бюри, авторы «Кэмбриджской средневековой истории» и другие, хотя и рассказывали о гуннах, но своей основной целью видели освещение истории Римской Империи. В этих сочинениях описание жизни Аттилы и его государства отошло на второй план. [6]

Э.А. Томпсон избегает участия в дискуссии по поводу возможного китайского происхождения кочевого народа хунну.

Точка зрения британского историка на ряд вопросов гуннской истории заметно отличалась от той, что была достаточно распространена в западном востоковедении. Он опровергает общепризнанное мнение об Аттиле как о гениальном военачальнике, правителе и дипломате и о том, что «только благодаря его выдающимся качествам существовала огромная гуннская империя». Он аргументирует тем, что до Аттилы эта империя уже была: «Аттила тем и отличался от Чингисхана, что получил готовую империю (или почти готовую) от предшественников, в то время как монголы оставались небольшими, отдельными пасторальными племенами». [7]

Э.А. Томпсон сомневается в военном гении Аттилы. Он считает, что легендарному предводителю гуннов практически постоянно сопутствовал военный успех только потому, что ему не оказывали достойного сопротивления или победы одерживались за счёт крупных потерь. Томпсон также подвергает сомнению дипломатические способности Аттилы, в ка-

честве аргумента выдвигает его крупнейшие поражения от вестготов и западных римлян. [8]

В книге британского исследователя присутствуют определённые недостатки, так очевидна явная нехватка первоисточников. Автор строит своё исследование на нескольких произведениях римского происхождения, главным образом на сочинениях Аммиануса Марцелинуса и Приска Панийского. Он не придаёт серьёзного значения археологическим материалам: «Недавние открытия и тщательное изучение предметов внесло столько неясностей в изучаемый вопрос, что опытный археолог, если бы взялся писать о гуннах, едва ли мог извлечь какую-нибудь пользу из обнаруженных находок». [9]

Одним из самых фундаментальных трудов, когда-либо опубликованных по истории гуннов, является книга австрийского востоковеда, историка, писателя и путешественника Отто Дж. Маенхен-Гельфена «Мир гуннов. Исследования их истории и культуры». Профессор Отто Маенхен-Гельфен разрабатывал масштабную проблему истории гуннов и связанных с ними народов в течение долгих лет. После своей смерти он оставил незаконченную рукопись, на основе которой под редакцией Макса Найта была издана книга «World of Huns. Study of their history and culture». Книга была опубликована в 1973 г. В издательстве Berkeley, University of California Press.

В своей работе австрийский учёный уделил основное внимание «аттиловым гуннам» и лишь вкратце рассказал об иранских гуннах. Он сам объясняет это тем, что «литература об этих племенах или народах является громадной» (сочинение Алтгейма, Эноки, Гёбля и т.п.)

Профессора Маенхен-Гельфена отличали от других историков-востоковедов его уникальный профессионализм и энциклопедические знания в области археологии, филологии, истории искусств. Ему не нужно было догадываться об идентичности племен, населения, городов, потому что он прекрасно знал первоисточники, греческие, русские, персидские или китайские. Его выдающийся лингвистический талант был важен в исследовании гуннов и родственных им народов, ведь известно, что название «гунн» применялось ко многим народам различной этнической природы, например, к мадярам, сельджукам и т.п. Знание Маенхен-Гельфена китайских источников, описывающих гсиен-ну, позволило ему объективно оценивать влияние этих документов на европейские тексты по истории гуннов.

В своей работе профессор Маенхен-Гелфен раскрыл фундаментальные знания истории искусства Азии. Он мог связывать новейшие для того периода археологические находки с доступным, но зачастую нераскрытым, неразъясненным лингвистическим материалом. Именно благодаря своей компетентности в филологии, археологии, истории искусств он смог выделить из огромного количества находок различных цивилизаций евразийских степей, материалы о гуннах. Так, на основе изучения технических и стилистических последовательностей среди металлических предметов из гуннских погребений он развеивает миф о предполагаемом незнании гуннами навыков работы с металлами. [10]

Отто Маенхен-Гелфен опирается на археологические открытия при определении происхождения гуннов, географического ареала их проживания в период древности и раннего средневековья, также масштабы их вторжения в восточную Европу и место их проникновения в равнину Венгрии. При этом он знал, как нужно толковать, объяснять археологический материал для выдвижения гипотезы о миграции народов. Так, например, он изучал погребальные ритуалы гуннов и их сородичей и выдвинул идею о том, как гуннское вооружение происходило из Востока, и затем было принесено на Запад. Далее, по его мнению, распространение подвесных зеркал найденных вместе с искусственно-деформированными черепами, что являлось традицией у гуннов, доказывает его гипотезу о гуннском вторжении в Венгрию с Северо-Востока. [11]

Маенхен-Гелфен подчеркивает необходимость резкой, научно-обоснованной критики источников по истории гуннов. Он считал, что с самого начала этот народ был очернен и демонизирован (этот термин был введен самим Отто Маенхен-Гелфеном) европейскими хронистами, которые описывали его как воплощение вечных, но безликих орд варваров, пришедших с Востока, поэтому бдительность по отношению к ним была крайне необходима, но чья точная идентичность не имела особого значения. [12] Известно, что западные историки разных лет относились к этому народу, главным образом, как варварам-разрушителям, проливающим кровь повсюду в Римской Империи. Отто Маенхен-Гелфен обращался к истории гуннов с более ясным взором. Отто Маенхен-Гелфен критически отзывался о ненависти, страхе, с которым многие западно-европейские, украинские авторы относятся к

гуннам. Так, подробная жгучая ненависть жгла Аммиануса Марцеллинуса, хотя сам Отто Маенхен-Гелфен в своем сочинении раскрывает вклад этого римского историка в изучение гуннской истории. Он пишет: «Он (Аммианус Марцеллинус) и другие авторы четвертого и пятого веков изобразили гуннов как диких чудовищ, которых мы все еще видим сегодня. Ненависть и страх исказили картину гуннов со времени их появления на нижнем Дунае. Пока эта тенденциозность не будет понята полностью – и это редко имеет место – литературное свидетельство отречено к неправильному чтению» [13] Поэтому он начинает свое исследование именно с критического анализа литературных источников.

Отто Маенхен-Гелфен сам подчеркивал то, что отличает его исследования от известных трактатов, заключается в широком использовании археологического материала. Так, в своей книге «Атила и гунны» Томпсон отказывается принимать их компетенцию и немного того, к чему Алтгейм ссылается в своей книге «История гуннов» он знает лишь из «вторых рук». Он критически признает: «Материал, разбросанный в российских, украинских, румынских, венгерских, китайских, японских и позже монгольских публикациях огромен». В последние годы археологические исследования прогрессируют с такой скоростью, что я вынужден был неоднократно модифицировать свои взгляды, пока работал над этим исследованием» [14].

По мнению ряда авторитетных учёных, исследование Отто Маенхен-Гелфена значительно проливает свет на цивилизацию одного из наиболее призрачных народов раннего средневековья. В своей книге он представил эпический характер великих событий, имевших место не евразийском континенте в древности и раннем средневековье, драматизм которых отразился в столкновении армий, культур и взаимодействий цивилизаций. Группа ученых, подготовившие к изданию в 1973 г. рукопись австрийского востоковеда справедливо считает, что книга Отто Дж. Маенхен-Гелфена является образцом исследования, уровень которого вряд ли будет превзойден в обозримом будущем. [15] Поэтому, естественно, что многие ученые считают эту книгу подлинным шедевром по истории гуннов. Даже в незаконченном виде она намного превосходит работу Э.А. Томпсона «О гуннах» Но протяжение всей книги видна аналитическая, методологическая подготовка Отто Маэнхен-Гелфена, что харак-

терно для германской научной школы. Он развеял заблуждение о том, что гунны в восточной Европе (и в определенной, незначительной мере западной Европе) – это те же самые племена гсиен-ну, что обитали на границе Китая. Согласно этому заблуждению, тогда существовала гигантская трансконтинентальная гуннская империя в V веке, которой в действительности никогда не было. Он также подвергает сомнению концепцию, которая до сих пор пропагандируется в курсе истории католических школ, концепцию о том, что храбрость и святость римского папы Льва III противостояла войскам Атиллы и спасла Рим.

В своем сочинении Отто Маенхен-Гелфен выражает гуманизм в такой противоречивой с расовой точки зрения области как гуннские исследования, что было редким явлением в германской исторической науке 30-х годов XX века. Новизна и отличительная особенность этого сочинения состоит, прежде всего, в том, что его автор создал заслуживающее доверие исследование о предках монгольских и тюркских народов, труд, свободный от предрассудков и лингвистических ограничений, присутствующих многим западным исследователям.

Одним из самых заметных трудов по истории гуннов в англоязычной научной литературе последнего времени по праву является исследование британского историка Кристофера Келли «The end of the Empire: Attila the Hun and the fall of Rome», «Конец империи: Атила Гунн и падение Рима» Norton, New York, 2009. Книга состоит из четырёх разделов. Первый раздел, состоящий из 5 подразделов (или глав) называется «До Атиллы» и рассказывает о появлении гуннов в Европе. Второй Раздел – «Гунны и римляне», включающий 6 частей, повествует о римской внешней политике с начала до середины 5-го столетия, взаимоотношениях Рима и гуннов до 449 г. Раздел III – «Обед с Атилой» в своих 6 главах подробно описывает посольство ко двору Атиллы, что совпало с попыткой римлян убийства гуннского вождя. Последняя, четвертая часть озаглавлена «Падение империи». Здесь К. Келли рассказывает о гуннском вторжении в Галлию в 451 г. и Италию в 452, о гибели Атиллы и развале его империи.

Свои исследования английский историк полностью строит на сочинениях римских историков Приска Панийского и Аммиануса Марцеллинуса. В качестве исторических источников автор признает важность археологических свидетельств. Книга К. Келли заметно отли-

чается от аналогичных работ, опубликованных в последнее время. Кристофер Келли солидарен с австрийским ученым Отто Маенхен-Гелфеном по поводу происхождения гуннов. Он также категорически отрицает какие-либо связи между китайским народом гсиен-ну и гуннами.

К. Келли в новом свете раскрывает личность Аттилы, проявившего свой политический талант и волю, чтобы объединить под своим бесспорным правлением не только кочевников гуннов, но и огромное множество готов, алапов, даже некоторых римлян. Когда же Аттила умер, мощная гуннская империя быстро распалась. Келли характеризует Аттилу и как искусного, одарённого дипломата, который уважал установленный в Европе дипломатический порядок и который смог успешно наладить политические отношения с усиливающимся Константинополем и дезинтегрирующей западной ветвью Римской империи. Английский исследователь подчеркивает, что Аттила превосходно сочетал в своем политическом искусстве военные действия и талантливую дипломатию, ко всем этим талантам он добавлял ужас и пропаганду действием, когда захватывал города и селения.

Новизна исследования К. Келли заключается в том, что он предпринял попытку восстановить образ Аттилы как гениального военачальника, правителя, который был более склонен к созданию стратегических союзов для блага своего народа, чем к завоеванию соседних стран путём жёстких нападений. Так, автор рассказывает о его длительных контактах с римским генералом, об обещании Гонории, сестры римского императора, выйти замуж за Аттилу. До исследования К. Келли эти события практически не освещались в исторической литературе

Рассмотренные произведения различаются по авторскому подходу к изучаемой проблеме, с одной стороны это – взвешенный, спокойный анализ в сочетании с определённым восхищением величайшими личностями Центральной

Азии Аттилой, Чингисханом, Тамерланом. Мы наблюдаем это в работах Р. Груссе, Отто Маенхен-Гелфена. С другой стороны – это оценка гуннов как просто паразитирующих грабителей, мародёров и вымогателей. [16]

Несмотря на определенные различия в точке зрения и Р. Груссе, и Э.А. Томпсона, и Отто Маенхен-Гелфена, и К. Келли, как и другие западные востоковеды единодушны во мнении, что гунны сыграли важную роль в европейской истории, что, несмотря на короткое пребывание на европейской исторической сцене, их появление имело серьезные последствия для дальнейшего развития Западной Европы, и возможно оказало значительное влияние и на Восток. [17]

Все вышеназванные работы, имеющие академический характер, объединяет очень интересный, порой занимательный, совершенно нескучный, неумолимый стиль изложения, который привлекает не только профессиональных историков, но и всех, кто интересуется древней и средневековой историей. С научной точки зрения все эти работы яркие, запоминающиеся, не безликие, в каждой книге ощущается личное присутствие автора, его убеждений, профессиональных принципов, а порой и эмоций.

Совместными усилиями западные востоковеды с высокой лингвистической, археологической компетентностью, обстоятельно, насколько позволяли это сделать источники, исследовали военно-политическую историю гуннов с момента первого упоминания о них до крушения империи Аттилы в V в. н. э., их социальное устройство, хозяйственно-экономический уклад, искусство.

История гуннов, личность их легендарного предводителя Аттилы по-прежнему интересует западных исследователей, по этой теме регулярно публикуется большое количество научных работ на разных языках. По-видимому, эти загадочные кочевники – гунны, их эпоха и влияние на ход мировой истории будут еще долго волновать умы историков

Литература

1 Grousset Rene. The Empire of the steppes. A history of Central Asia. Rutgers university press, 1970. p. V.

2 Там же, pp. 23-24.

3 Томпсон А. Гунны. Грозные воины степей. М.: ЗАО Центрполиграф, 2008, с. 11.

4 Там же, с. 14.

5 Там же, с. 16.

6 Там же, с. 9-10.

7 Там же, с. 243.

8 Там же, с. 244-245.

9 Там же, с. 14.

- 10 Maenchen-Helfen Otto. The world of the Huns. Studies in their history and culture. University of California press, Berkeley, 1973, p. XVI.
11 Там же, p. XVI.
12 Там же, pp. XVI-XVII
13 Там же, p. XXIV.
14 Там же, p. XXV.
15 Там же, p. XVII.
16 Томпсон А. Гунны. Грозные воины степей. М.: ЗАО Центрполиграф, 2008, с. 255
17 Там же.

References

- 1 Grousset Rene. The Empire of the steppes. A history of Central Asia. Rutgers university press, 1970. p. V.
2 Там же, pp. 23-24.
3 Thompson E. A. Hunny. Groznye voiny stepei. M.: Centrpoligraph, 2008, S. 11.
4 Там же, S. 14.
5 Там же, S. 16.
6 Там же, S. 9-10.
7 Там же, S. 243.
8 Там же, S. 244-245.
9 Там же, S. 14.
10 Maenchen-Helfen Otto. The world of the Huns. Studies in their history and culture. University of California press, Berkeley, 1973, p. XVI.
11 Там же, pp. XVI.
12 Там же, pp. XVI-XVII
13 Там же, p. XXIV.
14 Там же, p. XXV.
15 Там же, p. XVII.
16 Thompson E. A. Hunny. Groznye voiny stepei. M.: Centrpoligraph, 2008, S.255
17 Там же.

ӘОЖ 94 (47+57) «1920/50»:2

А.М. Садықова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс Ph.D. докторанты
Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: aygulsadyk@mail.ru

Дениэл Ранкур-Лаферьер зерттеуіндегі Сталин тұлғасы

Мақала американдық психоаналитик Дениэл Ранкур-Лаферьер психикалық талдау әдістеріне негізделіп, ХХ ғасыр кеңес тарихының қайшылықты әрі әлі күнге дейін ғалымдар арасында әр түрлі көзқарас тудыратын тұлға Иосиф Сталин (Джугашвили) туралы «Психика Сталина» атты еңбегін талдауға арналған. Сталин тұлғасына арналған басқа зерттеулерден ерекшелігі – зерттеуші, оның өзгеге күш көрсету және авторитарлыққа бейімділігін көрсету сияқты психиканың үстірт құрылымына емес, керісінше, көзге көрінбейтін, астырт, бейсаналық жақтарына назар аударып, бала мен ата-ананың өзара қатынастарын қарастыруға негізделген.

Автор бірқатар дереккөздерді, оның ішінде зерттеулер, мерзімді баспасөз материалдары, электрондық ресурстарды пайдаланып, тұлға психикасының бейсаналық жағын талдау негізінде тұлғалық түп мәні мен қалыптасу ерекшеліктерін ашып, бұның іс жүзінде іске асырған саяси бағытынан көрініс табу мүмкіндігін дәлелдеуге тырысты. Осыған орай тарихшы-зерттеуші қауым сталиндік кезең тарихын зерттеу мәселесін дәстүрлі методологиядан бөлек тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік алады. Тиран ретіндегі Сталиннің саяси әрекетінің бейсаналық себептері қаралып, сонымен бірге оның практикалық іс-әрекетіндегі қорғандық психологиялық тетіктерінің рөлі туралы көптеген пайымдаулар қызығушылық тудырады. Адам психикасының тереңіне үңіліп, билік басына келген тұлғаның ойлауы мен мінез-құлқына ықпал ететін психикалық үрдістердің қалыптасуының күрделі динамикасын түсінуге жәрдемдеседі. Өткен ғасырдың 80-жылдарында жарық көрген Д. Ранкур-Лаферьердің еңбегі бүгінгі күні де құндылығын жоймай, көптеген пікірлерге ие болып, әр тұрғыдан бағалануда.

Түйін сөздер: Сталин, психикалық талдау, бейсаналық, психоаналитикалық зерттеу.

А. М. Садықова

Личность Сталина в исследовании Дэниель Ранкур-Лаферьера

Статья посвящена анализу работы американского слависта-психоаналитика Д. Ранкура-Лаферьера «Психика Сталина», где он, опираясь на психоаналитические методы, пытается раскрыть особенности психики Сталина. При этом он основывается не на поверхностной структуре его психики, рассмотренной в некоторых исследованиях, а стремясь проникнуть в бессознательные пласты психики, обращается к рассмотрению детско-родительских взаимоотношений.

Автор, используя ряд источников – исследований, материалов периодической печати, электронных ресурсов, анализируя бессознательную сторону психики, попытался раскрыть самую суть и особенности формирования личности, что в последствии могли иметь свое отражение в осуществлении им политической линии. В этой связи у исследователя появляется возможность иного, нетрадиционного (но не для психоаналитиков) подхода к изучению истории сталинизма. Основываясь на бессознательных причинах политических действий тирана Сталина, также приводятся суждения о роли психологических мотивов самозащиты в практической деятельности. Обращение к глубинам человеческой психики дает возможность не просто понять, а также объяснить сложную динамику формирования психических процессов, влияющих на поведение личности, в руках которой сконцентрирована власть. Надо отметить, что труд исследователя, опубликованный в конце 80-х гг. прошлого столетия, и сегодня имеет достаточно неоднозначную оценку, так как посвящен довольно сложной и протекторной личности, но однозначно, одной из ключевых исторических фигур ХХ столетия Иосифа Сталина.

Ключевые слова: Сталин, психоанализ, бессознательное, психоаналитическое исследование.

A.M. Sadykova

Stalin's personality in the study of Daniel Rancourt-Laferera

In this article the work named "The psyche of Stalin" of the american psychoanalyst slavist D. Rankura-Laferer analyzed. He bases on psychoanalytic techniques, so tries to uncover the psychological traits of Stalin. It is not based on the surface structure of his mind in this case. For seeking to penetrate the unconscious layers of the psyche ation of parent-child relationships considering by author.

Author on the basis of the analysis of a number of sources, including research, periodical materials, electronic

material resources focusing on the unconscious side of the psyche, and suschnost reveals the peculiarities of Stalin's personality. The author is based on the unconscious causes of political action tyrant Stalin, resulting judgments about the role of psychological motives of self-defense in practice. The author refers to the depths of the human psyche, it gives the opportunity to understand and explain the complex dynamics of the formation of mental processes influencing the behavior of the person in whose hands power is concentrated. It should be noted that the work of researchers, published in the late 80's. the last century, has quite a mixed assessment today. It devoted for complex, but clearly one of the key historical figures of the twentieth century personality as Stalin.

Keywords: Stalin, psychoanalysis, unconscious, psychoanalytic study.

Шетелдік ғылымда ХХ ғасыр тарихында белгілі орын алған тұлғалардың бірі – Иосиф Виссарионович Сталинге қатысты жарияланымдар баршылық. Бірақ олар отандық авторлар тарапынан әлі де болса терең зерттелмей келеді. Сталин туралы оған дейін де әр жылдары жазылған С. Принц, А.Б. Фельдман, Г. Быховский, Э. Фромм, П. Помпер, Е. Раппапорт сынды психоаналитиктердің еңбектері [1] белгілі. Соның ішінде, әсіресе, американдық зерттеуші Д. Ранкур-Лаферьердің Сталиннің психологиялық ерекшеліктерін талдаған «Психика Сталина» [2] атты еңбегінің айрықша орны бар. Психоанализ теориясына негізделген Д. Ранкур-Лаферьер еңбегі Гитлер туралы Эрих Фроммның, Мао Дзэдун туралы Эрик Гомбургер Эриксонның еңбегімен қатар аталады. Философия ғылымдарының докторы В. Лейбин зерттеуші еңбегінің, жалпы ғылымда психикалық талдауды қолдану қажеттілігін кітаптың орысша аудармасына жазған алғысөзінде анықтап берді: «Біз адам психикасының тереңінде жатқан бейсаналы күштердің әрекеті туралы не білеміз? Көптеген саяси үрдістердің шарты болып, саяси қозғалыстарды өмірге әкелетін әлеуметтік, ұжымдық бейсаналыққа қаншалықты мән береміз? Неліктен адамдар не топтардың рационалды әрекеттері кенеттен иррационалды сипат алады? Неліктен әр түрлі мемлекеттердің рационалды әрекеттері иррационалды қарсылықтар, бір халықтың екіншісіне деген өшпенділік, есепсіз күдікшілдік, сенімсіздік пен бейсаналы қорқыныштың артуын туғызатын саяси салдарларға апарып соқтырады?...Зерттеушілер адамдардың тек рационалды мінез-құлқына мән беріп, саяси әрекеттердің бейсаналы себептеріне қажетті назар аудармайынша әлемде болып жатқан өзгерістерді дұрыс түсіну және дағдарыс жағдайларын жоюға жәрдемдесетін оңтайлы шешімдерге қол жеткізу қиынға түседі. Саяси көшбасшылардың ой және әрекеттеріндегі бейсаналық негіздерінің уәжі туралы ақпаратсыз саяси үрдістер мен құрылымдарды зерттеудің болашағы бұлыңғыр болуы ықтимал. Адам өмірінің бұл саласы туралы біздің біліміміз шектеулі және саяси үрдістердің бары-

сындағы бейсаналықтың өзіндік логикасы, ерекше тілі мен жасырын символикасын зерттеу үшін күрделі әрі тиянақты жұмысты қажет етеді. Бұл орайда, бір жағынан, әр түрлі саяси жүйелерде бейсаналы құрылымдардың, сонымен бірге тұлғаның қорғану тетіктерінің пайда болуы мен әрекет ету заңдылықтарын анықтаумен байланысты болса, ал, екінші жағынан, біздің жеке және ұжымдық бейсаналық – рационалды пен саналық, иррационалды пен бейсаналық арасындағы айырмашылық ерекшеліктері туралы білімімізді ескеруді талап етеді. Анығы: тұлға және қоғамды зерттеудің психоаналитикалық әдісі бейсаналықты, саяси шешімдерді қабылдаудың жасырын себептерін, саясат саласында орын алатын иррационалдықты зерттеуге қомақты үлес қоса алады. Оқырманға ұсынылып отырған Д. Ранкур-Лаферьердің еңбегі – бұл кезінде саяси билік басында тұрып, (қоғамды түбірлі қайта құру талпыныстарына қарамастан әлі күнге дейін ықпалын жоймаған) елдің әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму бағытын анықтаған адамның психикасын ашуда психоаналитикалық идеяларды қалай және қандай дәрежеде қолданыла алатынын көрсететін нақты мысалдардың бірі» [3]. Зерттеуші Сталиннің қайшылықты тұлғасын ашып, оның іс-әрекеттерін түсіндірудің негізін, ең алдымен, оның өсіп-өнген ортасынан іздеуге тырысады. Иосиф Джугашвилиді туғандарына қарсы зұлымдық әрекеттерге итермелеген не? Маскүнем, етікші әкенің баласына жиі қол жұмсауы ересек Джугашвилидің психикасына, көзқарасына қалай ықпал етті? Сталиннің Гитлерге деген сенімін немен түсіндіруге болады? Осы сынды сұрақтарға жауап іздеуі Д. Ранкур-Лаферьер еңбегінің арқауына айналады. Революциядан кейін орын алған билік үшін күрес жағдайларын, жеке басқа табыну мен жаппай жазалау тетіктерін білмей шынайы демократияны дамыту және бостандық жолында кездесетін саяси шиеленіс, идеялық қақтығыстар, ұлттық қысым, пайдакүнемдік ретінде көрініс табатын жасырын қауіпті ұғып-сезіну мүмкін емес. Сонымен қатар жаңа көзқарас тұрғысынан Сталиннің өмірі мен саяси іс-әрекетін түсіндіріп, түсінуге

отандық тарихшылар, әлеуметтанушылар тарапынан сын көзқарас басым.

Д. Ранкур-Лаферьердің Сталин туралы көзқарасын терең ұғыну үшін, алдымен, оның Сталин туралы еңбек жазуына не себеп болғанын анықтаған жөн. Студент кезінде Д. Ранкур-Лаферьер жаратылыстану ғылымдарына, оның ішінде биологияға ден қойды. Әсіресе оны бұрынғы КСРО аумағын мекен еткен құстар қызықтырып, ол орыс тілін оқып-үйрене бастады. Кейін ол Гарвард университеті биология факультетінің аспирантурасына түседі. Бірақ биология, жалпы жаратылыстану ғылымдарынан көңілі қалып, ол гуманитарлық білім алуға ден қойып, орыс әдебиетін оқып-зерттей бастады. Браун университетіне ауысып, орыс әдебиеті мен славян тілі бойынша маманданды. Аспирантурадағы оқуы кезінде Д. Ранкур-Лаферьер алғаш рет психоанализ мәселесіне мән берді. Себебі университет профессорларының оқытқаны оны қанағаттандырмады. А.С. Пушкин, Л.Н. Толстой, Ф.М. Достоевский сынды жазушылар туралы көп білген олар әдеби шығармаларды оқып-білуде іргелі теорияға сүйенбеді. З.Фрейдтің «Толкование сновидений» еңбегі оған мазмұны жағынан да, методологиялық тұрғыдан да жәрдемдесті. Ол Фрейдтің және басқа да психоаналитиктердің негізгі еңбектерімен танысты. Бірақ университет профессорлары психоанализге сын көзбен қарады. Іштерінде тек белгілі филолог және лингвист Роман Якобсон ғана басқа көзқараста болды. Сөйтіп 1972 жылы Д. Ранкур-Лаферьер Р. Якобсонның жетекшілігімен А.А. Фет туралы диссертация қорғап, славистика саласы бойынша докторлық атақ алады. Кейін Бостонда Таф университетінде сабақ берген кезінде Д. Ранкур-Лаферьер орыс әдебиеті шығармаларын ұғынуда психоанализді кеңінен қолдана бастады. Бірақ славян тілдері мен орыс әдебиеті мамандары арасында психоанализ идеялары қабылданбағандықтан, 1979 жылы ол университеттен шығарылады. Калифорнияға кетіп Дейвисте университетте сабақ беріп, қолданбалы психоанализ үйірмесін басқарады. Тұлға және көркем әдеби шығармаларды психоаналитикалық тұрғыдан зерттеуге қатысты бірқатар мақалалар мен еңбектерді жарыққа шығарады. 1989 жылы оның редакциясымен «Орыс әдебиеті және психоанализ» [4] атты еңбек шығады.

80-жылдары Д. Ранкур-Лаферьер тарихи тұлға ретінде Сталинге қызығушылық танытады. Бұның себебін автор былай деп түсіндіреді: «Бұл уақытта мен әкеммен байланысты терең

уайымға салындым. Өз әкем мен «халықтардың әкесі» арасында ішкі бір байланыс пайда болғандай көрінді. Балалық шақтың естеліктері, әке қаталдығы, өз қорқыныштарым мен толғаныстарым, Сталиннің өз балаларына қол жұмсауы және менің отбасымдағы ерекше қатынастар (он бір баладан үлкені едім) арасындағы параллель – осының барлығы менің Сталин туралы кітап жазуыма себеп болды [2,6]. Автор көптеген деректер мен материалдарды, олардың ішінде Сталиннің туыстарының (Светлана Аллилуева, Анна Аллилуева) жазбалары, саяси жақтастарының (Н.Хрущев, А. Микоян) заманхаттары, қауіпсіздік қызметі қызметкерлерінің (Бармин, Кривицкий, Орлов) материалдары, онымен бірге істес болған аудармашылардың (Бирсе, Бережков, Лунги) мәліметтері, Сталин генералдарының (Болдин, Жуков, Мережков, т.б.) жазбалары және Сталинді білген шетел дипломаттары мен мемлекет басшыларының (Гарриман, Черчилль, Рузвельт, Гопкинс, Тэннер, т.б.) жазғандарын талдап, өз зерттеуінде пайдаланады. Өз еңбегіне берген сипатамасында «Бұл кітап Сталин дәуірінің тарихи, саяси, не болмаса, әлеуметтік талдауы емес. Сталиннің өмірбаяны да емес. Ол, тіпті, психологиялық өмірбаян да болып табылмайды. Кітап тұлға туралы неғұрлым маңызды мәліметтерді беретін Сталиннің балалық шағынан бастап қартайғанға дейінгі әрекеттерінің психоаналитикалық зерттеуі болып табылады... Мен Сталин өмірін жүйелі хронологиялық тұрғыдан баяндамаймын, бірақ бұрын-соңды қойылмаған, не дұрыс жауап алынбаған сұрақтарға назар аударамын. Сталин өзіне қатысты агрессивті әрекет жасаушыларға, мысалы, әкесіне қарсы қандай шара қолданды? Оған тән паранойя, мегаломания (өзін-өзі артықпын деп санау) және нарциссизмнің онтологиялық мәртебесі қандай?.. Оның физикалық кемшіліктерінің (сол қолының оң қолынан қысқа болуы, шешек дақты беті, сол жақ аяғының екі бармағының қосылып бітуі) психологиялық салдары қандай болды? Сталиннің мимикро талантының оның саяси өміріндегі рөлі? Тағы сол сияқты. Мен абстарктілі сызбаға сай емес, қызықты болып көрінетін мәселелерді қозғадым...» [2,21-22]. Зерттеушінің пікірі бойынша, Сталиннің диктатор болуы психоаналитиктің пайдасына шешілетін дүние. Бұл диктатор анықтамасының өзінен, яғни бүкіл ел билігін бір өзінің қолына алған саясаткер дегеннен белгілі. Егер психикалық талдау тұрғысынан 1929 жылдан кейінгі кеңестік сыртқы саясатты түсіндірер болсақ, оның мазмұны Карл Радектің немесе Максим

Литвиновтің ақыл-ойынан гөрі Сталиннің ақыл-ойына қатыстырақ болатыны анық. Сталиннің ерекше жағдайы оған (саналы, бейсаналы, көп жағдайда ретсіз) сыртқы саясат туралы өз білгенін іске асыруға мүмкіндік берсе, басқа саяси қайраткерлер белгілі бір шектен аса алмады. Бұл орайда зерттеуші Конквест пікірін келтіреді: «Сол жылдары болғанның барлығы түбіне келгенде Сталин және сталиндік билеуші топтың ерекше менталитетіне, яғни елде басқаларға тиімсіз жаңа радикалды тәртіпті орнату мен нығайту үшін өз құзырындағы әр түрлі саяси тетіктерді пайдаланған партияның саяси бағытынан көрініс табатын субъективті күшке байланысты» [5]. «Ерекше менталитет» пен «субъективті күш» ұғымдары Сталин мен оның әріптестерінің тұлғаларына қатысты психоаналитикалық зерттеу қажеттігін меңзейді.

Д. Ранкур-Лаферьер өз еңбегінде Сталин тұлғасын зерттеуші Роберт К. Такердің еңбегіне [6] жиі сүйенеді. Бұл орайда былай деп жазады: «Жалпы, Сталин туралы барлық психоаналитикалық еңбектер Такер еңбегімен салыстырғанда үстірт жазылған» [2]. Ары қарай Р.Такердің тұжырымына тоқталып өтеді: «Такердің тұжырымы бойынша Сталин тұлғасы 1953 жылға, яғни оның өліміне дейінгі кеңес тарихының даму барысын түсінуде басты фактор болып табылады: «Ықпалды саяси көшбасшы тұлғасын психотарихи тұрғыдан зерттеу мәселесі бұл субъект тұлғасын оның мәніне үңілудің жүйелі әдісі арқылы зерттеу ғана емес. Бұдан басқа, бұл белгілі жағдайда тұлғалық фактордың тарихи маңызға ие болуына мүмкіндік беретін тұлғаның әлеуметтік орта, саяси жағдаймен байланыстары мен өзара әрекеттесуін зерттеу болып табылады, себебі осы арқылы тарихи мүмкіндік туады [2,28-29]. Ал Сталиннің билік басына келуі мен одан кейін орнаған диктатураны Сталиннің және саяси қозғалыс ретінде большевизмнің табиғатымен, 20-жылдардағы кеңестік тәртіп аясындағы тарихи жағдайдың мән-мағынасымен, сонымен бірге автократиялық басқару дәстүрі бар және оған бейім халқы бар ел ретінде Ресейдің табиғатымен байланыстырады [2,29]. Тұлға ретінде ол әр саясаткерге тиесілі болуы шарт физикалық қуат, табандылық, ұйымдастырушылық қасиет, жеке мүдде мен саяси көрегендікті ғана қарастырмайды, ең алдымен, жеке бас қасиеттердің, мінез-құлықтық реакциялар мен эмоциялардың күрделі шырмауының ерекше бір саясаткердің, яғни Иосиф Сталиннің бойында ғажайып үйлесуі тұрғысынан қарастырады. Такердің дәлелдеуі бойынша,

Сталин тұлғасы шешуші фактор болмаған жағдайда кеңес тарихының кейбір белгілі фактілерін түсіндіру қиынға түсер еді. Мысалы, әр түрлі баға бойынша бес миллионнан тоғыз миллион адамға дейін тұтқындаған 1936-1938 жылдардағы жаппай жазалау Кеңес Одағының экономикасы мен әскери қуатына үлкен нұқсан келтірді. Бұл жағдайда Кеңес Одағына жауыққан нацистік Германия тарапынан зор қауіп төнді. Бұл орайда әлеуметтанушылардың пікірі жаппай жазалау «жүйелі қажеттілік» болған жоқ дегенге саятын еді. Ал бірақ, ешкім де жаппай жазалаудың Сталиннің бастама-сымен және қолдауымен іске асқандығына күмән келтірмейді. Демек, бұл, белгілі бір дәрежеде Сталиннің жеке, оның ішінде Такердің тұжырымынша кейбір психопатологиялық қажеттіліктерінің көрінісі. Басқа мысал ретінде Сталин өлімінен кейін Кеңес Одағы өміріндегі өзгерістерді айтуға болады. Егер террор кеңес қоғамының не басқарудың кеңестік жүйесінің ажырамас белгісі болған жағдайда Сталиннің өлімінен кейін террор деңгейінің күрт төмендеуін түсіндіру қиынға соғатын еді. Жоғарыда айтылғандар сталиндік дәуірде Кеңес Одағындағы саяси оқиғаларға Сталин тұлғасынан басқа да факторлардың ықпал ету мүмкіндігін жоққа шығармайды. Бірінші дүние жүзі соғысы, 1917 жылғы революция және азамат соғысы нәтижесінде әлеуметтік хаос қалыптаспаған жағдайда Сталиннің «топ жарып шығуы» екі талай еді. Оған өз еркіне бағындырылған бюрократиялық аппарат қажет болды және ол оны бірте-бірте қалыптастыра алды...Ол халықпен өзара әрекеттесетін, үркітіп-қорқыту мен сөз жеткізудің әр түрлеріне жұмсауға келетін тиімді полицейлік күшке мұқтаж болды. Және ол диктаторлық табиғатының ішкі қажеттіліктерін іске асыру үшін қажетті бұл және басқа құраушы элементтерге қол жеткізді. Оның өлімінен соң оның тұлғасы әрекеттегі фактор болудан қалды. Сыртқы құраушылар сақталғанымен Сталин тұлғасы жоғалды. Такер бұл орайда Гирштің «тарихи дәуірдің құпия сырын бір индивидтің рухани әлемі арқылы ашуға қызығу» дегенімен келіседі. 1929 жылдан 1953 жылға дейінгі кезең «сталин дәуірі» деп тек аталмаса керек [2,29-31].

Д. Ранкур-Лаферьер ересек Сталин бойында нарциссизм, социопатия, даңққұмарлықтың болғанын айтып, оның дамуының негізгі себебі бала Сосоның физикалық кемістіктерінен гөрі оның ата-анасымен арадағы қатынастарына байланысты болды деп есептейді. Бұл орайда зерттеушіге А. Адлердің индивидуалды психо-

логиясынан гөрі З. Фрейдтің психоаналитикалық көзқарастары жақын. А. Адлер теориясына сәйкес дене кемістіктері негізінде пайда болатын жасқаншақтық тұлға дамуы мен ересек адам мінезіне тән ерекше қасиеттердің қалыптасуының қажетті түрткі болып табылады. Ары қарай ойын былай деп жалғастырады: «...әкесіне деген қатты өшпенділік қоғам басқару не қоғам ішінде өз рөлін атқарып, әлеуметтік объектілер болып табылатын патша және капиталистерге қарсы бағыт алуы ықтимал. «Символизация үрлістері» көмегімен «әдеттегі жеке әрекеттер» «қашықтықтағы әлеуметтік объектілермен» байланысты болып шығады». Гарольд Д.Лассуэлл [7] саяси мінезкүлық «жеке» мүдденің көрінісі деп тұжырымдайды. «Саяси» қайраткер қоғамдық мүдде үшін әрекет етіп жатырмын деп ойлап, өз әрекеттерін логикалық негіздеуге тырысады. Шындығында, ол, туған отбасы мүшелеріне қатысты қатынастар негізінде қалыптасқан, жеке, «бастапқы» себептері негізінде әрекет етеді. Бұл «жеке өзіне байланысты себептермен отбасы объектілерінен қоғам объектілеріне ауыстырылуы».

30-жылдардағы жазалауларға байланысты үрдістерді зерттеуші Сталиннің өзін үнемі аңдып жүргендігін сезінгендіктен (бұл үрдістердің басқа да, мысалы, партиядағы келіспеушіліктер немесе Сталиннің өз бағынушыларын неғұрлым қатаң бақылауға алуға ұмтылуы себептері болғандығы сияқты себептері жоққа шығарылмайды) деп қарастырады. Бұған қатысты Такер «...үрдістер жаппай жазалау логикалық негізделуінің саяси символы ғана емес, сонымен бірге Сталиннің паранойялық санасын логикалық тұрғыдан ақтаудың психологиялық символы рөлін атқарды... Сталиншіл тәртіп пен Сталиннің өзін күртуды көздеп бетперде жамылған көптеген жауларға толы Үлкен Тазарту және онымен байланысты үрдістер әлемін Сталиннің ойдан шығарған әлемі. Сталиннің басқаруымен ПХК (Ішкі істер халық комиссариаты – А.С.) Вышинский және басқалардың көмегімен бұл әлемнің шындығын растау үшін көптеген кеңес азаматтарын қамауға алып, оларды жау ретінде кінәні өз мойындарына алуға мәжбүрлеп, көпшілік алдында ұйымдастырылған үрдістерде оппозиционерлер бет-перде жамылған жау, сатқын деп айыпталды» [8,71]. Яғни, бүкіл басқару жүйесі басты тақырып – үлкен қастандық пен кекті псевдоқауымдастық – «оңшылдар мен троцкистер одағы» идеясына негізделген паранойялық желікпе жүйе ретінде қарастырылады.

А.А. Медведев Сталиннің даңққұмарлығына қатысты мына бір фактіні келтіреді. 40-жылдардың ортасында Грузин Православие Шіркеуінің католикосымен әңгімесінде Сталиннің одан «Сіз кімнен көбірек қорқасыз – менен бе әлде Құдайдан ба?» деп сұрағаны бар. Шіркеу қызметкері абдырап, жауап қата алмады. Сонда Сталин «Мен Сіздің менен көбірек қорқатыныңызды білемін, әтпесе менімен кездесуге қарапайым адамның киімін киіп келмес едіңіз» деген еді [9,2]. Яғни, Сталин өзін Құдаймен қатар қойып отыр. Енді бірде өзін құдайға қатысты бағынышты сипатта байқатқаны жөнінде У. Харриман Сталиннің 1942 жылы Уинстон Черчилльдің бір сұрағына «Өткен өтті. Кешірім беретін мен емес. Құдай кешірер» [10,161] деген жауабын мысалға жазады.

Еңбекте Д. Ранкур-Лаферьер Гитлер мен Сталин арасындағы ұқсастықтарға баса назар аударады. Зерттеуші екеуінің де диктатор болғандарын, темірдей тәртіпті талап еткендерін, империялық шамданушылықты иеленгендерін, өздерінің саяси достары және жауларының көздерін жауыздықпен және аямай жойғандарын атап өтеді. Сонымен бірге Германияның КСРО-ға қарсы соғысқа тыңғылықты дайындалғанын анықтайтын фактілердің болғанына қарамастан Сталиннің Гитлерге сенуін зерттеуші оның өзін «агрессормен көзсіз теңестіруі» деп түсіндіреді. Бұл Сталиннің Кеңес Одағының экономикалық және әскери қуатын едәуір әлсіреткен әрекеттер жасауға себеп болды деп бір ойын түйеді [2,32].

Зерттеушінің Сталиннің саяси әрекетінің бейсаналы себептеріне қатысты пікіріне тоқталсақ. Тианның практикалық іс-әрекетіндегі қорғанудың психологиялық тетіктерінің рөлі туралы көптеген пайымдаулар қызығушылық тудырады. Олар адам психикасының тереңіне үңіліп, билік басына келген тұлғаның ойлауы мен мінез-құлқына ықпал ететін психикалық үрдістердің қалыптасуының күрделі динамикасын түсінуге жәрдемдеседі [3]. Зерттеуші Джиластың айтуынша «Сталин билікке an und für sich (өзімен өзі – А.С.) сенді...». Троцкий «спортсмендер бұлшықеттерін жаттықтырған іспетті өз еркін дағдыландыру қалауы, оны басқаларға таңу – оның [Сталин] тұлғасының басты қозғаушы күші болды» деген пікірді ұстанды [11,336]. Медведев тұжырымы бойынша билікке күштарлық Сталин тарапынан іске асырылған қылмыстардың негізгі себебі болды. Психикалық талдауды сынаушы Чалидзе де Сталиннің 1925 жылдан кейін қылмыстық мінез-құлқының негізінде билікке күштарлық

жатуы мүмкін деген ой айтты. Сталиннің, әсіресе 20-жылдары, билікке күштарлығын аса атап айтпайтын Такер 30-жылдары және одан кейін «Сталиннің толық бақылау мен басқару қалауы» жөнінде сөз қозғайды. Бұл қалауы нәтижесінде Сталин құрған бюрократиялық аппаратта бақылауға алынбаған бірде-бір адам қалмады: [Сталин] Хатшылығы мемлекет ішіндегі мемлекетке, Партия ішіндегі партияға айналды [2,48-49]. Сталин мінезінің тағы бір маңызды құрауышы кекшілдік болатын. Оның көптеген құрбандары Троцкий, Смирнов, Енукидзе, Тухачевский, Бухарин және басқалар ертеректе оны қалайда бір ренжіткендер. Жас-өспірім шақтың өзінде оны кек қайтару ойы билеп алған-ды... Партиялықтар арасында Сталиннің «тәтті кек» теориясы деген атпен таңрады [2,51].

Зерттеуші еңбегін Сталин тұлғасының сырт жақтарын, оның паранойя (клиникалық паранойядан бөлек – А.С.), даңққұмарлық, билікке күштарлық, кек сақтау, өз-өзін бақылау т.б. сипаттағаннан бастап, ары қарай жасанды қарапайымдылық, балаларды ренжітуге бейімділік сияқты басқа да қасиеттері туралы жазады. Зерттеуші анықтауы бойынша, тұлғаның бұл қасиеттері мен қырларының негізінде күрделі психологиялық үрдістер жатыр. «Менің ойымша, Сталиннің негізгі кемшіндік санасы бала кезінен басталған, ата-анасының оған деген қатынастың әр түрлі болуымен байланысты. Хорни теориясына сүйеніп, Такер Сталиннің басқаларға деген өшпенділігі оның, қорғану мақсатында сыртқа бағытталған, өз-өзіне деген өшпенділігі болып табылатындығын айтады. Онтогенетикалық тұрғыдан Сталин ең алдымен, әкесінің өшпенділігін сыртқа бағыттаған, себебі өзін агрессор әкесіне теңеген... Такер көрсеткендей, анасы Сталиннің өзін идеалды бейне ретінде қабылдауының қалыптасуына ықпал етті. Бірақ өзінің бұл бейнесі өзіне деген жеккөру сезімімен үйлеспеді. Ішкі шиеленіс орнап, бұның нәтижесінде билікке деген күштарлыққа әкеліп соқты: «билікке үмтылуды тұлғаның өз-өзіне деген төмен бағасының компенсаторлық реакциясы (әсіресе, ол өз-өзіне деген жоғары бағалаумен қатарлас жағдайда) ретінде түсіну қажет... Қарапайым сөзбен айтсақ, Сталиннің анасы оны шексіз жақсы көрді, ал әкесі жек көрді. Анасы бала Сосоның бойында өз-өзін аса жоғары бағалайтын, ұнамды бейнені қалыптастырса, әкесінің жағымсыз қатынасы, керісінше, оған

нұқсан келтірді. Ата-анасының ұлымен қатынастарында үйлесім болған жоқ. Содан есейе келе Сталин эмоционалды тұрғыдан екі шек арасында болды: бір жағынан ол өзін құдайға теңеді, ал екінші жағынан, өзін жек көрді. Тұлғалық алғашқы қыры нарцисстік жеке басқа табынуды орнатқаннан көрінсе, екіншісі жазалау науқанын іске асыру, өшпенділігін сыртқа бағыттау арқылы байқалды... Жеке басқа табыну мен сталиндік жазалаудың Кеңес Одағында қатар жүруі Иосиф Сталин психикасында бұны туғызған сезімдердің қатар жүруімен байланысты болды» [2,181-183], – деп түйеді. Кезінде А.С. Макаренко «Педагогикалық поэмада» тұлға ақаулығының оған деген қатынастың ақаулығымен байланысты екенін [12] атап өткен.

Тарихшы Питер Гейдің «Кәсіби тарихшы – психолог, бірақ қызығушы әуесқой психолог» («Профессиональный историк всегда психолог, но психолог-любитель») [13,6] деп айтқаны бар. Психоанализ бұл кәсіпқойсыздыққа жол бермеу әдісін ұсынады, және ішкі түйсікті өмірбаяндық, тарихи мақсатта пайдалануға жәрдемдеседі. Осының барлығы дәстүрлі көзқарасты ғалымдар үшін сталин кезеңін зерттеуде жаңашылдық ретінде көрінгенімен, психикалық талдау саласының мамандары үшін бұл жаңашыл дүние емес. 80-жылдары жарық көрген Д. Ранкур-Лаферьердің еңбегіндегі бірқатар ой-тұжырымдары бүгінгі күн тұрғысынан сын көтермейтін немесе қайшылықты болуы мүмкін. Бұл орайда, әрине зерттеушінің көзқарасының субъективтілік деңгейі, зерттеу барысында дереккөздердің тартылуы мен олардың шынайылық деңгейін (кеңес кезеңіне қатысты көптеген мұрағат құжаттары қол жетімді болмағанын; бірқатар құжаттардың қолдан жасалғанын, т.с.с.) ескеру қажет. Бұл жөнінде зерттеуші: «Сталин өміріне қатысты көптеген фактілер күпия болды. Кейбір іздерді табу да мүмкін емес шығар. ҰҚК (Ұлттық қауіпсіздік комитеті – А.С.) мұрағатында ненің бар, ненің жоқ екенін тек болжап айтуға болады. Бұдан басқа жалған ақпарат мәселесі де бар. Сталин өмірбаяны жөніндегі кейбір деректер қолдан жасалынған болып шықты» [2,22]. Дегенмен психоаналитикалық зерттеудің кейбір нәтижелері тарихшы ғалымға Сталиннің қоғамның әр саласындағы іс-әрекетінің мәнін ашып-түсінуге біртабан жақындауға мүмкіндік беріп, және де, зерттеу мәселесін дәстүрлі көзқарастан бөлек қарап, методологиялық негізде салыстыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- 1 Prince C. A psychological study of Stalin // *Journal of social psychology*. 1945. № 22; Feldman A. B. Stalin: Red lord of Russia, 1879-1953. Philadelphia, 1962; Bychowski G. Dictators and disciples: From Caesar to Stalin. N.Y., 1969; Fromm E. The anatomy of human des! N.Y., 1973; Rappaport E. Anti-Judaism: A psychohistory. Chicago, 1975; Pomper P. Necaev, Lenin and Stalin: The psychology of leadership // *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*. 1978. № 26.
- 2 Ранкур-Лаферрьер Д. Психика Сталина: психоаналитическое исследование. Пер. с англ. Т. Е. Астаховой, М.Е. Озеровой. Общ. редакция В.М. Лейбина. М.: Прогресс-Академия, 1996. – 240 с.
- 3 Даниель Ранкур-Лаферрьер. Психика Сталина: Психоаналитическое исследование. Психоаналитический портрет тирана. [Электронный ресурс]. Режим доступа: mosmediator.narod.ru/index/0-1005.
- 4 Russian literature and psychoanalysis / D. Rancour Laferriere. Amsterdam / Philadelphia, 1989.
- 5 Ранкур-Лаферрьер Д. Указ.соч. С.23; также см. [Электронный ресурс]. Режим доступа: psychol-ok.ru/lib/rancour-laferriere/ps/ps_01.html.
- 6 Tucker ft. C. Stalin as revolutionary, 1879-1929: A study in history and personality. N.Y., 1974.
- 7 Lasswell Harold D. Psychopathology and politics. University of Chicago Press, 1986. – 358 p.; см.также Лассуэлл Гарольд Д. Психопатология и политика. Монография / Пер с англ. Т.Н.Самсоновой, Н.В.Коротковой. Серия «Антология зарубежной и отечественной мысли». – М.: Издательство РАГС, 2005. – 352 с.
- 8 Tucker R. C. The Soviet, political mind: stalinism and post-stalin change. N.Y., 1971.
- 9 Medvedev A.A. On Stalin and stalinism. – Oxford, 1979.
- 10 Harrlman W. A., Abel E. Special envoy to Churchill and Stalin 1941-1946. N.Y., 1975.
- 11 Trotsky L. Stalin: An appraisal of the man influence. N.Y., 1946.
- 12 Часть компонентов педагогического процесса, неявляющихся... [Электронный ресурс]. Режим доступа: pedagogic.ru/books/item/f00/s00...st068.shtml.
- 13 Gay P. Freud for historians. – New York, 1985.

References

- 1 Prince C. A psychological study of Stalin // *Journal of social psychology*. 1945. № 22; Feldman A. B. Stalin: Red lord of Russia, 1879-1953. Philadelphia, 1962; Bychowski G. Dictators and disciples: From Caesar to Stalin. N.Y., 1969; Fromm E. The anatomy of human des! N.Y., 1973; Rappaport E. Anti-Judaism: A psychohistory. Chicago, 1975; Pomper P. Necaev, Lenin and Stalin: The psychology of leadership // *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*. 1978. № 26.
- 2 Rankur-Laferrier D. Psihika Stalina: Psihoanaliticheskoe issledovanie. Per. s angl. T.E. Astahovoy, M.E. Ozerovoy. Obsh.redakciya V.M.Leibina. M.: Progress-Akademiya, 1996. – 240 s.
- 3 Daniel Rankur-Laferrier. Psihika Stalina: Psihoanaliticheskoe issledovanie Psihoanaliticheskij portret tirana. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: mosmediator.narod.ru/index/0-1005.
- 4 Russian literature and psychoanalysis / D. Rancour Laferriere. Amsterdam / Philadelphia, 1989.
- 5 Rankur-Laferrier D. Ukaz.soch. S.23; takzhe sm. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: psychol-ok.ru/lib/rancour-laferriere/ps/ps_01.html.
- 6 Tucker ft. C. Stalin as revolutionary, 1879-1929: A study in history and personality. N.Y., 1974.
- 7 Lasswell Harold D. Psychopathology and politics. University of Chicago Press, 1986. – 358 p.; sm. takzhe Lassuel Garol'd D. Psihopatologiya I politika. Monografiya / Per. s angl. T.N. Samsonovoy, N.V. Korotkovoy. Seriya «Antologiya zarubejnoj I otechestvennoj mysli». – М.: Izdatel'stvo RAGS, 2005. – 352 s.
- 8 Tucker R. C. The Soviet, political mind: stalinism and post-stalin change. N.Y., 1971.
- 9 Medvedev A.A. On Stalin and stalinism. – Oxford, 1979.
- 10 Harrlman W. A., Abel E. Special envoy to Churchill and Stalin 1941-1946. N.Y., 1975.
- 11 Trotsky L. Stalin: An appraisal of the man influence. N.Y., 1946.
- 12 Chast' komponentov pedagogicheskogo processa, neyavlyayushihya... [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: pedagogic.ru/books/item/f00/s00...st068.shtml.
- 13 Gay P. Freud for historians. – New York, 1985.

ӘОЖ 94(570)2

О.Х. Мұхатова

тарих ғылымдарының докторы,
өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры
Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Талдықорған қаласының тарихынан

Мақалада Талдықорған қаласының ортағасырлардан басталатын тарихы баяндалады. Автор археолог ғылымдардың ғылыми тұжырымдарына сілтеме жасай отырып, Жетісудың солтүстік-шығысында, Ұлы Жібек керуен жолдарының бойында орналасқан Талды қалашығының, яғни елді мекенінің құрылуын IX ғасырға жатқызады. Қадырғали Жалайырдың, Мұхаммед Хайдар Дулаттың, Муин ад-дин Натанзидің еңбектеріне сүйене отырып, Талды елді мекенінің орналасқан жерін негіздейді. Мұрағат құжаттарының негізінде 1867 жылы Қапал әскери округі құрамында, Ресей империясының отарлау саясатын күшейту мақсатында құрылған Гаврилов селениесінің тарихы көрсетілген. Автор XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезінде аймаққа танылған Гавриловтың село және Қапал уезінің орталығы ретіндегі мәртебесін анықтаған. Ол өзіндік экономикалық, мәдени және демографиялық жағдайды иеленді. Селода бірнеше ұсақ өнім өндіретін кәсіпшіліктер, шіркеу, мешіт, нан сағатын дүкен, алпыс төрт сауда лавкалары, алты ұстахана, үш асхана, етік тігетін шеберхана және темір балкыту үйі, үл балаларға арналған бір училище болған. Талдықорғанның кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы тарихы баяндалады. Талдықорғанның Алматы облысының орталығы ретіндегі дамуы көрсетілген. 1967 жылы 23 желтоқсанда Жетісудың экономикасы және инфрақұрылымын дамыту мақсатында Талдықорған қаласы облыс орталығы болды. Талдықорған аймақтың экономикалық, мәдени, білім беру орталығы ретінде дамыды. 1997 жылы әкімшілік-аумақтық қайта құруларға байланысты Талдықорған облысы таратылды және 2000 жылдың 14 сәуірінде Алматы облысының орталығы Талдықорған қаласына көшірілді.

Түйін сөздер: қала, елді мекен, Ұлы Жібек жолы, археологиялық және жазба деректер, төрткөл, Талды, Гаврилов, Талдықорған, облыс орталығы.

О.Х. Мухатова

Из истории города Талдыкорган

В статье прослеживается история города Талдыкорган начиная средневековья до наших дней. Автор, ссылаясь на научные выводы археологов, определяет появление поселения Талды, расположенного на северо-востоке Жетысу, вдоль караванной дороги Великого Шелкового пути, и относит его IX веку н.э. Ссылаясь на труды Кадырғали Жалаири, М.Х. Дулати, Муин ад-дин Натанзи, обосновывает местонахождение поселения Талды. На основе архивных документов показана история селения Гаврилова, образованного в 1867 году в составе Капальского военного округа, в целях усиления колониальной политики Российской империи. Автором определен его статус как села и центра Капальского уезда, который в конце XIX – в начале XX века стал известным в округе. Оно имело хозяйственное, культурное и демографическое положение. В селе работало несколько мелких перерабатывающих предприятий, церковь, мечеть, хлебный магазин, шестьдесят четыре торговых лавки, шесть кузниц, три харчевни, портяжную мастерскую и литейный дом, одно училище для мальчиков. Излагается история Талдыкоргана в первые годы советской власти. Показано развитие города Талдыкорган как областного центра Алматинской области. В 1967 году 23 декабря в целях развития экономики и инфраструктуры Жетысу город Талдыкорган стал областным центром. Талдыкорган развивался как экономический, культурный, образовательный центр региона. В 1997 году согласно административно-территориальным преобразованиям была распушена Талдыкорганская область, и 14 апреля 2000 года центр Алматинской области был переселен в город Талдыкорган.

Ключевые слова: город, поселение, Великий Шелковый путь, археологические и письменные источники, торткуль, Талды, Гаврилов, Талдыкорган, областной центр.

O.H. Mukhatova

From the history of the city Taldykorgan

The article traces the history of the city Taldykorgana from the Middle Ages to the present day. Author referring to the scientific conclusions of archaeologists Taldi determines the appearance of settlements in the north-east Zhetisu along the caravan route of the Silk Road, and assigns it the IX century AD. Referring to the works of Kadyrғali Zhalairi, MH Dulati Muin al-Din Natanzi justifies the location of settlements Taldi. On the basis of archival documents shows the history of the village Gavrilova, formed in 1867 as part of Kapalskaya Military District, in

order to strengthen the colonial polotiki Russian Empire. The author defined its status as the center of the village and Kapalskaya County, who in the late XIX - early XX century was known in the district. It had the economic, cultural and demographic situation. In the village worked several small-scale processing enterprises, the church, a mosque, a grain store, retail shops shestdesyat four, six forges, three taverns, portyazhnyu workshop and foundry house, one school for boys. The history Taldykorgana in the first years of Soviet power. Shows the development of the city Taldykorgana as the regional center of Almaty region. In 1967, December 23 in order to develop the economy and infrastructure Zhetisu Taldykorgan became a regional center. Taldykorgan developed as an economic, cultural, educational center of the region. 1997 according to the administrative-territorial reforms was disbanded Taldykorgan area and April 14, 2000 Center of Almaty region was resettled in the city of Taldykorgan.

Keywords: city, settlement, the Great Silk Road, the archaeological and written sources, tortkul, Taldi, Gavrilov, Taldykorgan, center of region.

Әрбір елдің дамуы мен әлемдік өркениетте алатын өзіндік орны мен ерекшеліктері болатындығы даусыз. Олардың біреуі мемлекеттің экономикалық дамуынан, екіншілері саясатының үтқырлығынан, үшіншілері мәдениеті мен дәстүрлерін ұстануынан, төртіншілері мәдени мұрасын сақтап, кемел келешекке шашау шығармай қалдыруынан анық көрінеді, бесіншілері туған өлкесінің тарихын зерделеп, ұрпағына өз елі мен жерінен артық ешнәрсе жоқ екендігін қадай түседі. Мәселен, Ресей Федерациясында туған өлкені тануды былай қойғанда, Мәскетану ғылыми орталығы әлдеқашан ашылып, орыс елі ордасының тарихын тау-тау етіп жазып, жариялап, ұрпағының санасына сіңдіріп жатыр. Әлем елдерінің тәжірибесі дәлелдеп отырғандай, ертеңін ойлаған мемлекет қана өз тарихына көз жүгіртіп қана қоймай, оған барынша мән беріп, болашағын бағамдайды.

Жетісу өлкесінің бір бөлшегі болып саналатын Талдықорған өңірінің тарихы бай. Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі тарихының үштен бір бөлігі ғана зерттелді десек қате айтпаған болар едік. Шет елдік ғалымдар төл тарихымызға аса қызығушылық тудырып жатқанда біз туған жеріміздің өткенін зерттеуге құлшыныс таныта алмай келеміз. Мұның өзі тарихи санамыздың әлі де болса баяу жетіліп келе жатқанын хабар береді. Оның үстіне тарихи санаға түрткі әрі мұрындық і болатын мемлекеттік идеология да қалыптаспай тұр. Олай дейтініміз мемлекеттік немесе ұлттық идеология болмайынша тарихи сананың да болуы мүмкін емес. Ұлттық идеология өзін өзі таныған ұлт бар жерде ғана дүниеге келеді. Сондықтан да біздер алдымен өзімізді өзіміз тануымыз қажет. Өзін өзі тану дегеніміз төл тарихымызды, туған өлкенің бай мұрасын терең білу, шынайы зерттеу, өткенді құрметтеу.

Туған өлкенің, соның ішінде Талдықорған қаласының тарихы туралы айтатын болсақ, зерттеулерді былай қойғанда мардымды ғылыми мақалалардың өздері де дүниеге кел-

мепті. Десек те оның да өзіндік себептері болуы мүмкін. Талдықорған қаласының өткені турасында сөз қозғау қиын әрі күрделі болса да біраз мәселені көршіліктің назарына ұсынды жөн көрдік.

Бірқатар зерттеулерді зерделей отырып, Талдықорған тарихы ортағасырлардан бастау алады деген тұжырымға келдік. Себебі археолог мамандардың зерттеулерінше, ортағасырларда Жетісудың солтүстік-шығыс бөлігінде қазіргі Қаратал өзенінің сол жағалауында, бүгінгі Талдықорған қаласының батысына қарай Талды деп аталған қалашық, ғылыми тілмен айтсақ, қоныс - елді мекен болған [1. 34]. Қалашық ортағасырлардағы қала типтес төртбұрышты болып салынып, қабырғалармен қоршалған. Мұндай ортағасырлық қалалар ғылыми әдебиеттерде «цитадельсіз» немесе «төрткөл» деп аталады, өйткені олар төртбұрышты болып салынған. Мұндай құрылым сол кездегі барлық қалалар мен қалашықтарға тән болған. Себебі ол жергілікті «төрткөл» терминіне және жазба деректерде сипатталғандай, көне түркілердің, соның ішінде оғыздардың, қимақтардың қалалары мен елді мекендеріне сәйкес келеді [1. 59]. Жетісудың солтүстік-шығысындағы, дәлірек айтсақ, Жоңғар Алатауы, Қаратал, Ақсу, Лепсі, Тентек өзендері аңғарларындағы қалалар мен елді мекендер қимақтардың иелегінде болған. Қимақтар бұл елді мекендерді Жетісу мен шығыс Түркістан аралығында орналасқан, сондай-ақ Ферғана-Жетісу, Алтай және Ертіс өңірін байланыстырған трансазиаттық сауда жолдары бойында арнайы салған [1.100]. Археологиялық зерттеулер дәлдегендей, Ұлы Жібек жолының екі бағыты осы Жетісу жері арқылы өткен. Біріншісі Іле аңғары арқылы болса, екіншісі Быжы және Мұқыры өзендері бойымен өтіп, Көксу жазығы арқылы Дүнгене қалашығына жетіп отырған. Дүнгене қазіргі Талдықорған қаласына жақын маңдағы ауданда орналасқан. Одан кейін жол Қаратал арқылы Айнабұлақ жерлеріне қарай созылған. Осы жерде жол тағы да екі тармаққа

бөлінген. Бір тармағы, ол оңтүстігі деп аталды, Қапал және Арасан тау жоталары арқылы өтіп, осында орналасқан қалашықтарды байланыстырып, ары қарай Сағабиен қалашығын басып, Қойлық қаласына барып тірелген[1.104]. Осы оңтүстік жол арқылы XIII ғасырда Плато Карпини Абакумов асуын асып, Ақсу, Сағабиен жерлерін басып, Қаратал өзені аңғарындағы қалашықтар арқылы моңғол мемлекетіне сапар шеккен деген тұжырым бар. А.И. Бернштамның пікірінше, Қапал және Талдықорған жерлеріндегі елді мекендер арқылы Рубрук те Қарақорымға арнайы тапсырмамен барып қайтқан[1.104-105].

Ал Талды қалашығы орналасқан Қаратал өзені турасына келер болсақ, ол туралы да жазба деректерде айтылады. Тұңғыш рет Қаратал өзені Қадырғали Жалайырдың дерегінде 1364-1376 жылдардағы оқиғалармен байланысты айтылады. Бұл кезде Жетісу Ұрыс ханның тұсында Ақ Орданың құрамына енген[2]. Бұдан өзге Муин ад-дин Натанзидің «Аноним Искандера» деп аталатын еңбегінде «Ұлытау өңірі» ... Қараталдан Түйсенге дейін, Женд, Жаркентке дейінгі өлкені алып жатты» деп жазылған[3]. 1490 жылы Әмір Темір әскері Іле, Қаратал беткейлерімен, Ішкі Қаратал, Ішкі Бошна арқылы Моғолстан жерлеріне басып кіргендігі жайлы да деректер кездеседі[4]. Мұхаммед Хайдар Дулат «Тарих-и Рашиди» еңбегінде Қаратал өзенін Моғолстанның солтүстік шекарасы ретінде Көкше теңіз, яғни Балқаш көлімен бірге атап көрсеткен[4]. Аталмыш деректе Қасым ханның 1512 жылы Бұрындықтан бөлініп кеткеннен кейін Қаратал өзені бойында қыстағаны туралы жазылған[5. 223]. Қаратал атауы жерді сипаттаумен байланысты, ол «жиі бөктерлер», «жиі беткейлер» дегенді білдіреді[6].

Патшалық Ресейдің қазақ жерлерін «бөліп ал да билей бер» деген принципке негізделген отарлау саясатының барысында округтер құрылды. Осы кезде 1841 жылы Қапал уезі пайда болды. 1854 жылы Жетісу облысын басқару туралы Ереже қабылданып, ереже негізінде Қапал әскери округі құрылған. Әскери отарлауын күшейту мақсатында бірнеше елді мекендер қалыптастырылып, олар Қапал уезінің құрамына енгізілді. 1867 жылы Қапал қаласынан Сібір казактары полкінің штаб-квартиралар құрылып, Гаврилов, Луговой, Попутненский тәрізді бірқатар қоныстанушылар селениелері салынды[7]. Бірте-бірте өңірге қоныстанушылар легі ағылып, бұл үдеріс шаруалар отарлауы кезінде күшейді. Ресей импе-

риясының Жетісу өлкесін басқаруға қатысты 1891 жылы 25 наурызда қабылдаған «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы», Қазына жерлеріне қоныс аудару, Қоныс аудару Басқармасының қызметіне қатысты ережелердің, 1905 жылы құрылған Жетісу Қоныс аудару ісіне қатысты заңдар мен өкімдердің негізінде [8] Гаврилов, Троицк, Луговой және т.б. селениелер мен казак станицаларының патша өкіметінің әлеуметтік тірегі ретіндегі рөлі артты. Сөйтіп, Гаврилов әскери казак бекеті түрінде құрылып, шаруалар отарлауының барысында демографиялық және экономикалық жағынан айтарлықтай өсті. Алайда Қазақ совет және Қазақстанның ұлттық энциклопедияларында «Талдықорғанның іргесі 1869 жылы Верный-Қапал жолы бойында қаланды. Алғашқыда ол Гавриловка деп аталды»[9] деп көрсетілген. Бұл мәлімет Гавриловтың селение ретінде өзгелерге танымал бола бастағанымен байланысы болар деп санаймыз. Ал Гавриловка деп аталуына келетін болсақ, бұл көпшілік тұрғындардың берген атауы, себебі Қазақстанда XIX ғасырдың екінші жартысында құрылған селениелер мен станицалардың атауларына «ка» жалғауын жалғап айту дәстүрге айналып кеткен. Мысалы, Антоновка, Дмитриевка, Черемшановка, Георгиевка және т.б.

Мұрағат құжаттары да Гавриловканың 1869 жылы құрылғандығы туралы мәлімет береді. Талдықорған мемлекеттік мұрағатының бөлім меңгерушісі З. Ибрагимов: «... Было не село, а селение. И не Гавриловка, а Гавриловское, которое ведет свою историю с 1869 года, когда вблизи зимовья Кстау налевобережье р. Каратал прибыли первые переселенцы из числа алтайских казаков и воронежских крестьян, в том числе и ссыльных, которые сумели за год отстроить 317 подворий, церковь, мечеть, хлебный магазин, шестьдесят четыре торговых лавки, шесть кузниц, три харчевни, портяжную мастерскую и литейный дом. Полноводная и чистая река Каратал обеспечивала людей водой и рыбой, которая исстари во множестве водилась в ее верховьях»[10] деп айтқан. 1870 жылы Гавриловтың тұрғындары 2886 адамды құраған[10]. Бұл көрсеткіш тек тұрғындардың үштен екісін ғана қамтыған, себебі XIX ғасырдың екінші жартысында он бес жасқа толмаған балаларды есепке тіркемеген. Оның үстіне тұрғындар есебін дәйектейтін құжаттардың, дәлірек айтсақ шіркеу-приход кітаптары жойылып кеткен.

Гаврилов ұсақ кәсіпшілікпен: үн тартатын, май шайқайтын, тері илейтін, т.б. айналысатын

селение ғана емес мәдениет ошағы ретінде де дамыған. Оған дәлел мұрағат құжаттары. Оларда былай делінген: «Первое учебное заведение было открыто в Гавриловском в 1908 году, это было училище для мальчиков, которых в течение одного года обучали азам грамматики и арифметики. Что примечательно, в качестве педагогов выступали наиболее образованные купеческие жены и ссыльные из среды революционно настроенной интеллигенции» [10]. 1914 жылы ең алғашқы «Гавриловский листок» деп аталған қолжазба түріндегі газет шыққан.

1910 жылғы Қапал уезіндегі ауыл шаруашылығы негізінде Статистикалық партияның зерттеуі барысында Гаврилов село ретінде тіркелген. Осы жылы Қапал уезінің орталығы Талдықорған, яғни Гавриловка селосына ауыстырылды. Оның құрамына Ақешкі, Ақсу, Балғалы, Таулы, Жалайыр, Ескелді, Іле-Балқаш, Қаратал, Қапал, Қоғалы, Күшік, Луговой, Троицк, Тұлымбет, Оңтүстік Балқаш болыстары кірген [11]. 1910 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша уезде 179 487 адам тіркелген, соның ішінде қазақтар саны 175 999 адамды құраған. Уезд тұрғындары өңір табиғатының қолайлығы, шөбінің шүйгіндігіне байланысты мал шаруашылығымен айналысты. Табиғат жағдайлары егіншілікті дамытуға да қолайлы болғанымен мал шаруашылығы басты рөл атқарды [12]. Ұсақ кәсіпшіліктер жұмыс істеп, тұрғындардың сұранысын қанағаттандырды.

1917 жылғы қазан төңкерісінің жеңісінен кейін барлық қазақ даласындағыдай 1918 жылдың наурызында өлкеде және Гавриловкада жергілікті казак әскерлерінің қарулы қарсылық көрсетуіне қарамастан кеңес өкіметі орнатылды. Түркістан Орталық атқару комитетінің 1922 жылдың 2 сәуіріндегі қаулысына сәйкес Гавриловка елді мекенінің ежелгі тарихи атауына байланысты Талдықорған болып өзгертілді. Кеңес өкіметінде жүргізілген ең алғашқы социалистік қайта құрулар Талдықорғанды айналып өтпеді. Ұсақ кәсіпорындар салынып, кооперативтер мен артельдер жұмыс істеді. Талдықорғаннан алыс емес жерден Түркістан-Сібір темір жолының салынуы оның экономикасының дамуына игі ықпал етті.

Ұлы Отан соғысы жылдарында елдің саяси және экономикалық жағдайына байланысты 1944 жылы 16 наурызда Қазақ КСР ОАК Талдықорғанды ресми түрде қала және облыс орталығы ретінде жариялады [9.530]. Осы кезде қала тұрғындарының саны 20 мың адамға жетті. Қала еңбекшілері негізінен ауыл шаруа-

шылығы өнімдерін өңдейтін кәсіпорындарында жұмыс істеді. Қалада 2 артель, колхоз орталықтары, МТС, сыра зауыты, наубайхана, 1 шағын электр стансасы, 2 бастауыш, 2 жеті жылдық мектеп, бір кинотеатр, бір мәдениет үйі ашылды. 1947 жылы Түркістан-Сібір темір жолынан Талдықорғанға жол тармағының тартылуы қала экономикасының одан әрі дамуына қолайлы жағдай жасады [9.530].

1956 жылы Талдықорғанда көпқабатты үйлер, мектептер салынып, мәдениет үйлері мен клубтар жұмыс істеді. 1959 жылы 6 маусымда аумағы Алматы облысының құрамына қосылуына байланысты облыс таратылды. 1963 жылы қалада 22 орта және ұсақ кәсіпорындар өнім өндірумен айналысты, оларда алты мыңнан астам жұмысшылар еңбек етті. 1967 жылы 23 желтоқсанда Жетісу өлкесінің экономикасын және өндіргіш күштерін дамыту мақсатында қала қайтадан Талдықорған облысының орталығы болып бекітілді. Жетпісінші жылдары қалада отызға жуық өнеркәсіп орындары: машина жасау, құрылыс материалдарын өндіру, қорғасынды аккумулятор зауыты, темірбетон бұйымдары, тігін және аяқ киім тігетін, жихаз жасайтын фабрикалар, баспахана, қант, жеміс-консерві зауыты жұмыс істеді. Сонымен қатар педагогикалық институт, бірнеше кәсіптік-техникалық және медициналық училищелер, индустриалдық, педагогикалық, мал дәрігерлік техникумдары мамандар даярласа, 20-ға жуық мектепте, балалар музыка және спорт мектептерінде, 2 мектеп-интернатында, 3 жұмысшы жастар мектебінде ұрпақ білім алып, 30 бала бақшада тәрбиеленді. Мәдениет сарайы, кинотеатрлар мен клубтар, кітапханалар, тарихи өлкетану және І. Жансүгіров мұражайлары, драма театры, филармония, стадион, баспа үйі, денсаулық сақтау орталықтары мен пункттері және т.б. қаланы орталық ретінде айшықтады. Қала өзінің таза ауасымен, жасыл желегімен, жайлы өмір салтымен ерекшеленді. Сондықтан да болса керек оны «зейнеткерлер қаласы» деп атады. 1989 жылы халық санағының ресми мәліметтері бойынша қалада 110 мың адам тіркелді. Олардың 61 пайызы славян ұлтының өкілдері болса, 32 % - қазақтар, қалғандары өзге ұлттың өкілдері еді [13].

1997 жылы Қазақстан Республикасындағы әкімшілік-аумақтық қайта құруларға байланысты Талдықорған облысы таратылып, аумағы Алматы облысына қосылды, қала облыс орталығы мәртебесінен айрылды. Мұның өзі қаланың құлдырауына әкелді. Тұрғындар саны

азайып, қаланың инфрақұрылымы күрт төмендеді. Қала тұрғындары жарықсыз, отынсыз, жылусыз кезеңді бастан кешірді.

2000 жылы 14 сәуірде Алматы облысының орталығы Талдықорған қаласына көшірілді.

Қала қайтадан жанданып, шаруашылығы мен тұрмысы жаңғырды. Қазіргі кезде Талдықорған инфрақұрылымы жетілген, шағын және орта кәсіпшілігі дамыған, әкімшілік, білім, мәдениет орталығы болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. – Алматы, 2005.
- 2 Пищулина К.А. юго-Восточный Казахстан в середине XIV - начале XVI вв. – А-Ата, 1977. – С. 73.
- 3 Қинаятулы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. – Астана, 2004. - 179 б.
- 4 Мухаммед Наршаки. История Бухары. Перевод Лыкошина. – Ташкент, 1897. – С. 219.
- 5 Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – Алма-Ата, 1974. – С.123-124.
- 6 Ежегодник Туркестанского края. Под. Ред. Н.А. Маева. – СПб., 1872. Вып. 1. – С. 142.
- 7 Сборник законов и распоряжений по переселенческому делу и по поземельному устройству в губерниях и областях Азиатской России (по 1 августа 1909 г.). – СПб.: изд. Переселенческого Управления, 1909.
- 8 Қазақ совет энциклопедиясы. 10 т. – Алматы, 1977. – 530 б., Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. 8 т. – Алматы, 2006. – 197 б.
- 9 Ярополов А. Давно и недавно// Огни Алатау. 3 октября, 2009 год.– С.9.
- 10 Материалы по киргизскому землепользованию Копальский уезд. Сводная таблица статистических сведений о киргизском хозяйстве по административным аулам, волостям и уезду. – СПб., 1913. – С.312-348.
- 11 Туркестан. География и история края. Сост. М.В. Лавров. – М-Л., 1916. – С.71-72.
- 12 Абланова Э.А. Қазақтар динамикасы. Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның қолжазбасы. - Алматы, 1999. -119б.

References

- 1 Baypakov K.M., Savel'eva T.V., Chang K. Srednevekovye goroda i poseleniya Severo-Vostochnogo Zhetysu. – Almaty, 2005.
- 2 Pishulina K.A., yugo-Vostochnyi Kazakhstan v seredine XIV – nachale XVI vv. – A-Ata, 1977. –S. 73.
- 3 Qinayatuly Z. Qazaq memleketi zhane Zhoshy khan. – Astana, 2004. -179 b.
- 4 Muhammed Narshaki. Istoriya Buharyi. Perevod Lykoshina. – Tashkent, 1897. – S. 219.
- 5 Koichubaev E. Kratkii tolkovyi slovar' toponimov Qazakhstan. – Alma-Ata, 1974. – S. 123-124.
- 6 Ezhegodnik Turkestanskogo kraya. Pod. N.A. Maeva. – SPb., 1872. Vyp.1. – S.142.
- 7 Sbornik zakonov i rasporyazhenii po pereselencheskomu delu I po pozemel'nomu ustroistvu v guberniyah I oblastiakh Aziatskoi Rossii (po 1 avgusta 1909 g.). – SPb.: izd. Pereselencheskogo Upravleniya, 1909.
- 8 Qazaq sovet ensiklopediyasy. 10t. – Almaty,1977. – 530 b., Qazaqstan ulttyk ensiklopediyasy.
- 9 Yaropolov A . Davno i nedavno // Ogni Alatau . 3 oktyabrya , 2009 god.- S.9.
- 10 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu Kopal'skiy uyezd . Svodnaya tablitsa statisticheskikh svedeniy o kirgizskom khozyaystve po administrativnym aulam , volostyam i uyezdu . - SPb , 1913 . - S.312 -348 .
- 11 Turkestan . Geografiya i istoriya kraya . Sost . M.V. Lavrov . - M -L, 1916 . - S.71.
- 12 Ablanova E.A. Kazaktar dinamikasy. Tarikh gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin dayyndalghan dissertatsiyanyn kolzhazbasy. - Almaty , 1999. - 119b.

ӘОЖ 94 (574.4):930

¹М.Қ. Егізбаева, ²Р.С. Жұматаев¹Т.ғ.к., археология, этнология және музеология кафедрасының доценті
Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: meguegiz@mail.ru

²археология, этнология және музеология кафедрасының 2-курс PhD докторанты
Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: Rinat82.08@mail.ru

Ру-тайпалардың Тарбағатай өңіріне қоныстануына байланысты мәліметтерге шолу

Қазіргі таңда белгілі бір аймақтың өткені мен бүгінін кешенді түрде зерттеу өте маңызды қадамдардың бірі. Өйткені бір шағын ауданды толыққанды зерделеп шығу арқылы ел тарихының кейбір көлеңкелі тұстарын ашып көрсетуге мүмкіндік туады. Осы мақала сондай бағытта және ғылыми жоба аясында орындалған ізденіс болып табылады. Мақала Тарбағатай өңіріне түрлі тарихи кезеңдерде қоныстанған ру-тайпаларға қатысты жазылған зерттеулер мен деректерге шолу жасауға арналған. Ежелгі замандарда түрлі тайпалардың көші-қон үдерістерінің орталықтарының бірі болған Тарбағатай өңірі кейінгі уақыттарда да өзінің аймақтық маңызын жоғалтпады. Оны біз осыған қатысты жазылған деректер мен зерттеулерден анық байқаймыз. Мәліметтерге қарағанда ортағасырларда Орталық Азияда орын алған саяси оқиғалардың салдарынан қарастырылып отырған өңірді әртүрлі саяси бірлестіктердің құрамындағы тайпалар мекендеді. Атап айтқанда, қуатты Түрік қағанатының орнауы, Шыңғысхан шапқыншылығы, Қазақ хандығының құрылуы және т.б. Қазақ халқының құрамындағы ру-тайпалардың Тарбағатайдың теріскейіне оралуы XVIII ғасырдағы саяси оқиғаларға тікелей байланысты болды. XVIII ғ. екінші жартысының соңына қарай Тарбағатай мен Зайсан өңіріне найман тайпасының қаракерей, матай, дортуыл топтарына кіретін рулардың, он екі ата абақ-керейге кіретін рулардың, азын-аулақ аргындардың, уақтардың келіп орналасқандығын қолдағы бар мәліметтер көрсетіп отыр. Сол сияқты бұлардың арасынан Ұлы жүзге кіретін аздаған шанышқыларды, Кіші жүз алшындыларды, тамаларды кездестіруге болатын.

Түйін сөздер: Алтай, Тарбағатай, тайпа, найман, керей.

М.К. Егизбаева, Р.С. Жуматаев

Обозрение сведений о расселении родов и племен в Тарбагатайском регионе

В данное время комплексное изучение прошлого и настоящего определенного региона является важным ходом в науке. Так как полноценное исследование конкретного микрорайона способствует раскрытию малоизученных проблем истории нашего народа. Рассматриваемая статья написана в данном направлении и подготовлена в рамках научного проекта. В статье рассмотрены источники и исследования, в которых встречаются сведения о племенах, заселявших Тарбагатайский регион в разные исторические эпохи.

Рассматриваемый регион с древнейших времен был одним из центров миграции различных племен. По изученным источникам и исследованиям данный край не утратил свою важность и в последующие времена. Согласно сведениям в средние века данную территорию заселяли племена, входившие в разные политические объединения. Это было связано с политическими событиями которыми была насыщена Центральная Азия в эпоху средневековья. Такие, как могущество Тюркского каганата, нашествие Чингисхана, образование Казахского ханства и т.д. Заселение данной территории казахскими племенами связано с событиями XVIII века. К концу второй половины XVIII века Тарбагатай и Зайсанский регион населяли роды каракерей, матай, дортуыл из найманского племени, роды племен керей, аргын и уак. По имеющимся данным, можно было встретить племя шанышкылы из Большой орды и алшын, тама из Младшего жуза.

Ключевые слова: Алтай, Тарбагатай, племя, найман, керей.

M. Egizbayeva, R. Zhumatayev

Review information about the dispersal of clans and tribes in the region Tarbagatay

At this time, a comprehensive study of the past and present of a given region is an important progress in science. Since a full investigation of a particular neighborhood helps to reveal the little-known problems in the history of our nation. The article in question was written in this direction and have been prepared in the framework of a research project. The article deals with the sources and research in which there are data on Tarbagatay tribes inhabited the region in different historical epochs.

The region from ancient times was one of the centers of migration of various tribes. According to the study of sources and research this edge has not lost its importance in later times. According to information in the Middle Ages

this area was inhabited by different tribes were part of the political groups . This was due to the political events which was full of Central Asia to the Middle Ages . Such as the power of the Turk Empire , the invasion of Genghis Khan , the formation of the Kazakh Khanate , etc. Check this site Kazakh tribes connected with the events of XVIII century. By the end of the second half of the XVIII century and Tarbagatay Zaysan region was inhabited by generations karakerey , matay , dortuyl of the naiman tribe, generations tribes kerey, argyn and uak . According to reports could be found shanyshkyly tribe of the Great Horde and alshyn , tama of the Little Horde .

Keywords: Altay, Tarbagatay, tribe, naiman, kerey.

Тарбағатай өңірі өзінің территориялық аумағы бойынша бүгінгі Шығыс Қазақстан облысының бірнеше аудандарын қамтиды. Тарихи деректерге сүйенсек осы бір үлкен аумақ XIII ғ. бас кездеріне дейін, XI-XIII ғғ. арасында дербес мемлекет ретінде Орталық Азияда өмір сүрген найман феодалдық саяси-этникалық бірлестігінің немесе хандығының құрамында болды [1, 6 б].

Найман және Керей хандықтарының мемлекет ретінде өмір сүрулерін тоқтатулары, Моңғол үстіртіндегі XII ғ. екінші жартысы XIII ғ. басындағы жүрген, біртұтас моңғол феодалдық мемлекетінің құрылуына қатысты орын алған саяси жағдайларға тікелей байланысты.

Найман, керей және т.б. тайпалардың ата жұрттары Моңғолия жері мен Алтайды, Тарбағатайды тастап бүгінгі Қазақстанның жеріне, жалпы евразиялық далалық аймаққа қарай қоныс аударуларын XIII ғ. басындағы Шыңғысхан шапқыншылығымен түсіндіреміз. Бұл туралы ортағасырлардағы парсы тарихшысы Рашид-ад-дин өзінің “Джами-ат-тауарих” еңбегінде жақсы айтқан. Ол бұл еңбегінде наймандарға арнайы бөлім берген [2, 135-140 бб.].

Сол кездерді зерттеген орыс ғалымы, монғолтанушы Б.Я. Владимирцов: “После разгрома Чингисханом найманы в 1204-1205 г.г. уходят в Дешт-и-Кипчак, а ойраты стали постепенно продвигаться на запад, занимая, опустевшие кочевья на Алтае” [3, 149 б.].

Бұл жағдай наймандардың, сол сияқты керейлердің Евразия далалық кеңістігіндегі XIII-XIV ғғ. аралығында жүрген саяси және этникалық үдерістерге кең араласуына жол ашты. Бұл туралы белгілі ғалым Сәбетқазы Ақатай: “Алтай мен Қара Ертісті қоныстанған қыруар жұрт жаңа империяға бағынып, Шыңғысхан әскерін толықтырды. Халықтың бір бөлігі ата-жұртын тастап Жетісуға, Тянь-Шанға, Орталық Азияға, Еділ бойына қоныс аударды. Бұл тайпалар тарихтың қалауымен Алтын Орда ыдырағаннан кейін, қазіргі елімізді мекендеп отырған халықтардың негізін құрады немесе құрамына енді”- деп жазады [1, 89 б.].

Біз XIII ғ. басындағы осы оқиғалардан кейін, Алтай жерінің және Тарбағатай өңірінің бірнеше ғасыр бойы тарихта “ойрат”, “жоңғар”

деген аттармен кездесетін батыс моңғол тайпаларының уақытша мекеніне айналғанын көреміз. Осының бір белгісі сонау түрік заманынан келе жатқан түрікше жер атауларының бірте-бірте моңғолшаға айналуы (Бүгінгі Шығыс Қазақстан жеріндегі өте көп кездесетін моңғол атауларын XVII-XVIII ғғ. жоңғар заманымен ғана түсіндіру дұрыс болмас еді). Мысалы, “Қозы-Көрпеш-Баян сұлу” жырының көне нұсқаларының бірінде Қарабай сұлу Баянды жетім бала Қозыға бермеймін деп қашатыны айтылады, сонда ол жылжып-жылжып отырып:

“Ертіс басы қара дін жерге кетті,

Бейне теңіз дейтұғын көлге жетті” – делінеді.

Міне осы жердегі “Бейне теңіз” атауы түрік, одан қала берді найман заманындағы Зайсан көлінің ескі атауы. Ал “Қозы-Көрпеш-Баян сұлу” жыры оқиғасының орын алған жері Аякөз өңірі екені, сол сияқты туындының ерте түрік дәуіріне жататыны ғылымда белгілі және оқиғада найман тайпасына кіретін балталы мен бағаналылар айтылып отырады.

Әрине бүкіл Тарбағатай өңірін бірден батыс моңғолдардың мекеніне айналды деу қисынсыз болар еді. Бұл негізінен Тарбағатайдың теріскей өңірлеріне қатысты. Ал күнгейі кейіннен ғана барып алдымен ойраттардың, кейіннен жоңғарлардың иелігіне өткенін байқауға болады. Тарбағатайдың күнгейіне жататын бүгінгі Үржар, Мақаншы, Таскескен, жартылай Аякөз өңірлерінің бір кездерде, XIV ғ. Ортасында құрылған күшті түрік мемлекеті Моғолстанның (бүгінгі қазақ мемлекетінің де тарихи бастауларының бірі) құрамында болғанын деректер айтады. Бұл туралы Мұхамед Хайдар Дулатидың “Тарихи Рашиди” еңбегінде “(Моғолстанның) шығыс шеті қалмақтар жеріне тіреледі және (оған кіреді) Барс-көл, Еміл және Ертіс. Солтүстігінде ол Көкшетеңізбен, Буммен және Қараталмен,... шектеседі” деп атап көрсетеді [4, 217 б].

Осы келтірілген жер-су аттарының Қазақстанның шығысына, әсіресе күнгей Тарбағатай аймағына тән екенін көреміз.

Сол сияқты, Моғолстан жеріндегі түрік тайпаларының ішінен керейіттерді де кездестіреміз [5, 59 б.].

XV ғ. 20-шы жылдарынан бастап күшті ойрат бірлестігіне кіретін тайпалардың Моғолстанға, 50-ші жылдары Әбілхайыр хандығы жеріне дейін басып кірулері басталады. Тарихи деректер қазақ хандығы құрылғаннан бергі уақыттан XVI ғ. бірінші жартысына дейін қазақ және ойрат қатынастарының бейбіт болғанын көрсетеді [6, 32 б.]. Қазақ руларының Ертіс бойын және Жетісуды қалдырып шығуы осы кезеңнен басталады.

Қазақстан жеріндегі XV-XVII ғғ. қалыптасқан осы жағдай қазақ руларының қоныстану ареалын біршама тарылтқанын байқаймыз. Бес томдық Қазақ ССР тарихының 3 томында бұл туралы былай делінеді: “Орта жүз Орталық Қазақстанда, ал оның жазғы жайлауы мен қыстауы Сарысу өзенінің бойын, Есілдің бастауын, Тобылдың салалары мен Торғай өзенінің бойын, Ұлытау таулары және оған шектес көлдер өңірін қамтыды” [7, 112 б.].

Қазақ халқының құрамындағы ру-тайпалардың Тарбағатайдың теріскейіне оралуы XVIII ғасырдағы саяси оқиғаларға тікелей байланысты болды.

XVIII ғ. 40-шы жылдарына қарай, әсіресе 1745 ж. Қалдан-Серен қонтайжы қайтыс болғаннан кейін, Жоңғариядағы ішкі саяси жағдай шиеленісті. Таққа талас басталды. Міне осы қалыптасқан жағдайды қазақ билеушілері: ұлы хан Әбілмәмбет, Абылай сұлтан өз мүдделеріне жақсы пайдалана білді. Отыз жылдан астам уақытқа созылған жоңғар-қазақ соғысы шешуші кезеңге қарай аяқ басады.

Міне осы кезеңдерде жоңғарлардан босатылған жерлерге қарай қазақ руларының жылжуы басталады. Ең бірінші Сарыарқаны жайлап жүрген наймандар, олармен бірге керейлердің, уақтардың және т.б. рулардың қозғалғанын байқауға болады. Мысалы, найман тайпасына кіретін саны жағынан аз емес буралардың XVIII ғ. 40-шы жылдарында батыста Електі жайлап жүргені туралы нақты дерек бар. 1742 жылы маусым айында қарақалпақтарға кетіп бара жатқан ағылшын көпесі Гок Орынбор маңындағы Елек өзенінің бойында отырған Бура, Қонақай батырдың ауылында болғандығын жазып кеткен [8, 206-207 бб.]. Ал Қонақайдың ұрпақтары және зираты қазіргі Шығыс Қазақстан облысы жерінде. Бұдан байқайтынмыз, буралар осы өңірге XVIII ғасырдың II жартысында келген сияқты.

Қазақ руларының ұзақ уақыт мекендеген жерлерін немесе өздері айтатындай “от орындарын” тастап жаңа жерлерге қарай қозғалуларын “өмірлік кеңістік” іздеген заңдылықпен

түсіндіруіміз керек сияқты. Біз осы жерде белгілі ғалым М.Мұқановтың “найман және т.б. рулардың Сарыарқадан кетуін, олардан саны көп арғын тайпасына кіретін рулардың ығыстыруынан болды” - деуіне түгелдей келісу қиын. Саны үнемі өсіп отырған, экстенсивті мал шаруашылығымен айналысатын көшпенділерге жайылымдардың қажеттігі сөзсіз еді. Бірақ жоңғарға дейін барлық қазақ ру-тайпалары біраз жерге сыйып отырды емес пе? Енді жағдай өзгерді. Алда өмірлік кеңістік ашылды. Ертіс бойы, Алтай, Тарбағатай, Жетісу малшы көшпендінің көзімен қарағанда мал бағуға таптырмайтын тауы мен даласы аралас жерлер болатын. Олар соны алып қалуға ұмтылды.

Қазақ тайпа-руларының Қазақстанның шығысы (Алтай мен Тарбағатай өңірлеріне) мен оңтүстік шығысына (Жетісуға) келіп орналасуының шартты түрдегі екі кезеңінің болғанын көреміз. Біріншісі шамамен 1752-1756 жж. арасы. Қабанбай, Бөгенбай басқарған қазақ әскері жоңғарларға үсті-үстіне соққы бере отыра қазақ жерінің шығысын, оңтүстік шығысын негізінен жаудан тазартты. Рулардың жаппай болмаса да осы өңірлерге келуі сол кезде-ақ байқалған [9, 109 б.].

Бірақ жоңғарлардан қалған жерлерге өз тікелей құқығымыз бар деп есептеген қытайлар ол жерлерден қазақтарды ығыстырған. Бұл туралы капитан И.Г. Андреев жазбаларына сүйене отырып Г. Потанин “В настоящее время самые восточные волости киргизского народа кочуют в вершинах Черного Иртыша. У Андреева самая восточные волости Череучинская и Каракас-кирейская показаны на правом берегу Иртыша, первая ниже, вторая выше устья реки Нарыма. Таким образом выходит, что с 90 последних лет киргизы раздвинули свои пределы на 300 верст к востоку. Киреи, которые кочуют теперь по Крану и Кемерчику, в 1750-х годах кочевали по р. Чар-Гурбану. Это был восточный киргизских кочевьев. В это время ни один киргизский род не показывался своими стадами в зайсанской котловине, ее занимали калмыки, и где русский город Кокбекты, а так же на реке Аягуз, стояли калмыцкие пикеты, следившие чтобы киргизы не ездили в Джунгарию на баранту” [10, 108 б.]. Сол сияқты 1761 ж. қазақтарды қытайлардың Аягөз бойынан қуып шыққаны туралы Құлсары батырдың көрсеткендері де бар [8, 154 б.].

Шамамен 1762-1763 жж. бастап қазақтардың жоңғардан өздері босатқан Алтай, Тарбағатай және Жетісу өңірлеріне кең қанат жая

қоныстануы, яғни қоныстанудың екінші кезеңі басталды. Ол шамамен XVIII ғ. 80-ші жж., тіпті XIX ғ. басын да қамтыған болуы керек. Осы жерде Шәкәрім Құдайбердіұлының “Еңлік-Кебек” поэмасының кіріспесіне көңіл аударса көп нәрсені байқауға болатын сияқты. Онда ақын тобықтылардың Қазақстанның шығысына келуін суреттей келе:

“Келгені тобықтының осы маңға,

Мың жеті жүз сексенге тақалғанда.

Елді бастап әкелген Мамай батыр,

Ащысу, Орда, Көкен, Доғалаңға”- дейді [11, 121 б.]. Біз бұдан рулар қозғалысының (көшінің) XVIII 80-ші жылдарында жүргенін көреміз.

Сөйтіп, Тарбағатайдың теріскейіне қазақ руларының келіп орналаса бастауын деректерге сүйене отырып 1758-1759 жылдар деуге болады. Бірақ бұл кезде қоныстанушылар аз болған сияқты. Олар бірте-бірте, әсіресе 60-шы жж. екінші жартысынан былай көбейе түскен. Сол кездерде теріскей Тарбағатай өңіріне кіретін Зайсан қазан шұңқыры аймағына орта-жүз тайпаларына кіретін рулардан басқа, Ұлы жүздің де кейбір рулары өкілдерінің де көшіп келгені айтылады. Сол сияқты аталған уақыттарда абақ-керей тайпасының кейбір рулары Зайсан қазан-шұңқырының солтүстік-батыс бөлігіне орналасып, көшіп жүрген [12, 238-239 бб.].

Сонымен XVIII ғ. екінші жартысының соңына қарай Тарбағатай мен Зайсан өңіріне найман тайпасының қаракерей, матай, дөртуыл топтарына кіретін рулардың, он екі ата абақ-керейге кіретін рулардың, азын-аулақ арғындардың, уақтардың келіп орналасқанын айтамыз. Сол сияқты бұлардың арасынан Ұлы жүзге кіретін аздаған шанышқыларды, Кіші жүз алшындарды, тамаларды кездестіруге болатын.

Дәлірек айтқанда найманның қаракерей тобына кіретін мұрындар, байжігіттер, қыржылар Тарбағатайдың Аякөзден Шілікті аңғарына дейінгі аралығына орналасты. Сол сияқты Зайсанға таяу Ертістің сағасын матай тобының қарауыл-жасақ руы жайлады. Дөртуылдар Зайсан ойпатының оңтүстігінде Сауырда, Алтайда орналасты. Сол сияқты Қаракерей мұрындардың бір тобы болып есептелетін, жолымбеттен тарайтын ақнаймандар басында теріскей Тарбағатайдағы Қарғыба, Базар, Бөкен, Шегелек өзендерінің бойын жайлап жүрсе [13, 74 б.], кейіннен олар қаракерей қожамбеттердің шақыруымен Қаба, Марқакөл өңірлеріне қоныс аударған. Сол сияқты Марқакөл, Қаба өңірлерін қаракерейге кіретін қожамбеттер де мекен қылған.

Ақжар ауылының тұрғындары Аманкелді Жанахметов, Ақашев Егінбайдың (II, III) айтулары бойынша, бұл өңірге 1750 жылдардан бастап қазақтар келіп қоныстана бастады. Қоныстану үдерісі 100 жылға созылған сияқты. Бұл өңірде Байжігіттен тарайтын алты Жұмық, бес Саты ұрпақтары тұрады. Алты Жұмыққа Болат, Сайболат, Қожан, Қараша, Саты, Тәуке, Бес Сатыға Бұрымбет, Есенгелді, Дәулетбай, Қайқы, Төлебай ұрпақтары жатады. Алты Жұмықтың бесеуі бәйбішеден. Ал ең кішісі Тәуке кіші әйелден туған. Аңыз бойынша, бес ағасының қасында Тәуке аса пысық, ер болған көрінеді. Бес ағасы көре алмай Тәукені атып өлтірген. Олар Тәукені алдап “жау шапты” деп алып шығады. “Қайда?”-деп алдыға түсіп шауып бара жатқан Тәукені Қараша Болатқа аттырған. Тәуке ауыр жараланып, үйіне келіп өлген. Одан үш ұл бала қалған: Шақаман, Түке, Өтеп. Осы үш ұлды алып кіші әйел Мұрын еліне кетеді. Кейін Дәулетбай батырдың атасы Саты балаларын жіберіп, Сатының нұсқауымен қайтадан жеріне алдырады және ең шұрайлы жерлерді береді. Жұмық ақсақал бес ұлына қатты қарғыс берген. Әсіресе Тәукені атқан Болатқа “не өшпе, не өспе”-деген екен. Бабаның бұл қарғысы дәл келіпті. Мысалы, Болат әлі күнге оншақты үйден аспайды. Қараша да аз ел.

Ал қазіргі Ақжар халқының 70% Тәукенің ұрпақтары. Бұл жер негізінен Шақаман жері. Шорға алқабының 90% Тәуке, оның ішінде Өтеп пен Түке. Қарасу ауылының 50-60%, Тұғыл ауылының 50-60% Тәуке ұрпақтары. Дерек берушінің айтуы бойынша, осыдан 20 жыл бұрын 96-ға келген Қайырғазы Жолдасабайұлы деген ақсақал (Тәуке-Өтеп-Анар) “Анардың тарапынан 96 шаңырақ”-деген екен. Бұлардың бәрі Тәуке ұрпағы. Қытайда Байжігітке жатататын жұмық, тоғас және мәмбеттер де аз емес. Бұлай болуының басты себебі Ресей мен Қытай шекараны белгілегенше қазақ руларының еркімен көшіп жүруінде еді. Тек 1864 ж. Ресей мен Қытай арасындағы Шәуешек келісімі шекара сызығын, жер иелігін белгілегенде жұрт екіге айрылды.

Осы аймақты Тәукенің бір бұтағы болып есептелетін Үш тума ұрпақтары да мекендейді. Дерек берушілердің айтуы бойынша, қалмақтың соңғы ханзадасы Әмірсананың орта Қарасу мен шет Қарасу өзендерінің арасына салған (қазіргі Ақжардың батысынан 7 шақырым) қамалын Қабанбай, Бөгенбай, Дәулетбай батырлардың қазақ жасақтары келіп алғанда, жөңкіле қашақан қалмақтар үш кішкене бала-

ны үлкен қазан астына төңкеріп кеткен. Үш баланы да Тәукенің үлкен ұлынан туған Шақамандар бауырларына салып, асырап алған. Қолға түскен осы үш баладан Тәукенің бір бұтағы болып саналатын “Үш тума” деген ел пайда болған екен.

Қазіргі Тәуке жерлері Маңырақ тауынан басталып, Ақжарға, одан екінші шеті Ойшіліктен Шаған обаға дейін созылады, Зайсан көлінің жағасынан басталып, Маңырақ тауының солтүстік етегіне дейін, Ақжар ауылынан Жамбыл ауылының үстін басып, Ойшілік, Ақсуатқа қарай кетеді.

Ал Қожандар Шілікті алқабында, Саты Маңырақ, Тарбағатайдың оңтүстігі, Болат, Қараша Тарбағатайдың оңтүстігі, жақсы Арғанаты, жаман Арғанаты, Хабарасу аймақтарын мекендейді. Осы аймаққа оларды Дәулетбай батыр орналастырған екен. Мысалға “Дарабоз” романынан үзінді келтірейік: “Ал, Жұмық пен Тоғас бір Байжігіттің баласы едік, “ит ұяласын қаппайды, қапса да тісі батпайды”. Өкпелеріңді көтеріп алармын, Қамба мен Қарғыбаның екі арасын Мұрын иеленген. Барқытбелдің бергі бөктерін Шағаноба, Шіліктіге дейін сендер қоныс етіндер. Осы жорықта шейіт кеткен Тама батыр мен Кенже батыр аруағы және олардың кегі үшін жауға қарсы арыстандай алысқан Дәулетбай батырдың ерлігі осы қызметке лайық. Ендігі міндет-жеңіс ізін суытпай қалмақтардың қайта қайырылуына мұрша бермей, осы жерге тезірек қоныс тебу” - деп Қабанбай сөзін бітірді [14, 121 б.].

Осы жерде көңіл аударатын мәселенің бірі, теріскей Тарбағатай өңірін жайлаған қазақ руларының орыс бодандығына өтуі. Біз білетініміздей бұл рулардың дені Орта жүзге тән еді. Ал Орта жүздің Ресейге қарауының басталуы және жүруі тарихта белгілі.

Жүздердің Ресей бодандығына өту мәселесіне, аса үлкен кеңістікті жайлаған ру-тайпа өкілдерінің, қатып қалған міндеттілік емес, ал орыс бекіністерінен алысқа жылжып, даланың түкпіріне кеткен сайын тіпті де керегі жоқ нәрсе сияқты қарағандарын байқауға болады. Сондықтан да патша өкіметі белгілі тайпалар мен рулардың басшыларын әлсін-әлсін қайталап бұрынғы берген анттарына адалдықтары туралы ант алып отырғаны белгілі жағдай.

Сөз жоқ, бұрынғы мекендеген жерлері орталық, солтүстік, солтүстік-батыс Қазақстан жерлерінен жыраққа, Тарбағатайға көшкен рулардың көңіл-күйінде осындай көзқарастардың болуы әбден ықтимал еді. Сонымен қатар осы жерде 1756 жылдан былай қарай Әбіл-

мәмбет ханның, Абылай сұлтанның Қытайға байланысты ұстанған саясаттарын да естен шығармау ләзім. Қай тарапта болмасын отарлық басып алулар есебінен өсіп отырған Ресей мемлекеті, шиеленіскен халықаралық саясаттың бел ортасында жүруге мәжбүр болды. Бұл оның адам саны аз емес, түрік-қыпшақ заманынан қалған жауынгерлік қасиеті бар қазақтардың жағдайын ескеріп, қазақ хандығымен ұзақ уақыт қатар көршілік қатынас жасауы мәжбүр етті. Қазақ жерін қосып алуға қолайлы жағдайлардың XVIII ғ. 20-шы жж. бастап туғаны белгілі.

Жалпы сыртқы саясатында Қытайдан гөрі Ресейлік бағытты ұстанған Абылай қайтыс болғаннан кейін, барлық орта жүзге тән рулардың, осы бағытты ұстануы жарайды десе дұрыс болмас еді. Қайта орыс бекіністерінен жыраққа Алтайға, Тарбағатайға, Жетісуға көшкен рулар арасында ешкімге де бағынбай, тәуелсіз өмір сүру сияқты көзқарастың күшті болғанын байқаймыз. Тарбағатайда жайлаған рулардың тәуелсіздігін сақтау үшін бірде Ресеймен, бірде Қытаймен алысқан XIX ғ. бірінші жартысындағы Сыбанқұл төре Ханқожаұлының осы өңірдегі қозғалысы немесе Ресейге де, Қытайға да бодан болмай тәуелсіз өмір сүру саясатын ұстанған мұрын елінің сол кездегі көрнекті өкілдері тоқабай Қожакелді батырдың, мырзас Тәукебай Жәпекұлының орыс қолынан қаза табулары да соның дәлелі [15, 11-112 бб].

Тағы мына бір дерекке назар аударайық: 1831 жылы ағайынды ташкенттік жігіттер Аушы, Тойшы Ишиевтер Ақсуат бұлағының басынан диірмен салуға Аягөз округінің аға сұлтаны Сарт Жошиннен рұхсат алған. Бұлар шикі кірпіштен қора-қопсысымен төрт бөлмелі үй және су диірменін салған. Жошин сұлтан өзінің рұхсат беруін “қырғыздарды диханшылыққа үйрету мақсатынан туды” деп дәлелдеген. Бұл диірменді және мекен жайды 1840 жылы шілдеде жерге талас кезінде қытайлар өртеп жіберген [16, 17 б.]. Бұдан көретініміз 1840 жылға дейін қытайлар бұл өңірге билік жүргізуден дәмеленген.

Сонымен бірге кейбір руларға Қытай ықпалының да біршама болғанын көреміз. Ол әсіресе Әбілпейіз сұлтанның баласы, абақ-керейлердің билеушісі Көгедай сұлтанның және оның ұрпақтарының ұстанған бағыттарынан да байқауға болады.

Абақ-керейлердің қытай ықпалына көбірек өтуін, олардың Тарбағатай, Сауырдан да әрі Қытай беттегі Алтай жеріне тереңдей енуімен

де түсіндіру керек сияқты. Бір бөлігі Зайсан өңіріне, Кішкене тау, Маңырақ, Кендірлік, Көкпекті қатарлы жерлерге келіп қоныстанды. Сөйтіп, он екі абақ керей әулеті Қалба тауынан тартып, Ертіс өзенінің оңтүстік жағындағы Зайсан өңірін, одан Сайқан, Сауыр таулары, Көкпекті, Кендірлікке дейінгі кең алқапты иемденіп жатты [17, 37 б.].

XIX ғ. басындағы қазақ қоғамындағы қалыптасқан саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдай Ресей өкімет орындарына қазақ елінің саяси тәуелсіздігін бүтіндей жоюға батыл қадамдар жасауына мүмкіндіктер берді. 1822 жылы 22 шілдеде қабылданған “Сібір қырғыздары туралы уставта” Орта жүзде хандықты жою қарастырылды. Ол бойынша Сібір Батыс және Шығыс болып екіге бөлінді. Батыс Сібірдің құрамына Тобыл және Том губернияларымен бірге Омбы облысы кірді. Батыс Сібірдің бас басқармасы Генерал-губернатор мен Кеңестен тұрды және Тобольскіде орналасты. Орта жүз қазақтары Омбы облысының құрамына енді және осы уақыттан бастап оларды басқа қазақтардан айыру үшін, Сібір қырғыздары деп атай бастады.

Омбы облысы Омбы, Петропавл, Семей, Өскемен болып ішкі округтерге бөлінді және ерекше заңдылық бойынша құрылған сыртқы округтерге бөлінді [18, 151 б.]. Осы Ереже бойынша Сібір қырғыздарының (қазақтарының) жерлері (Омбы облысының округтерін құрай) желі бойынша құрылған округтерге бағынышсыз түрде Омбы облысының округтерін құрайды [136, 72 б.]. Округтер болыстарға бөлінді (әрбір болыста 10-12 ауыл) болыстар ауылдарға (әрбір ауылда 50-ден 70-ке дейін киіз үй). Округтер, бір рудан немесе бір ұрпақтан тұратын және әрқашанда бірге болып үйреніп қалған рулардан құралған болыстардан құрылды [19, 72 б.]. Әрбір округтің өзінің жайылымдары болды және округтік сұлтандардың рұқсатынсыз өз еріктерімен басқалардың жайылым жерлерін жайлауға болмайтын еді [19, 72 б.].

Ауылдарды 3 жылға сайлаған старшиналар, болыстарды, билігі мұрагерлікпен қалып отыратын сұлтандар басқарды [19, 74 б.]. 3 жылға сайлаған аға сұлтан округтерді басқарды.

Әр бір округте, басында аға сұлтан отырған округтік приказ құрылды, онда облыс басшысы сайлаған екі орыс шенеунігі және 2 жылға сайлаған екі сыйлы қазақ билері мен старшиналар болды [19, 72-74 бб.].

“Сібір қырғыздары туралы Уставты” өмірге енгізу үшін 1824 жылдың көктемінде даланың ортасындағы әлі жайлауға шықпаған көшпелі

қазақ шаруашылықтарына орыс және қазақ тілдерінде құрылған “Сібір қырғыздары туралы Уставты” таныстыруға орыс әкімшілігінің шенеуніктері жіберілді. 1824 жылғы екі Қарқаралы және Көкшетау округтері ашылады. Қарқаралы және Көкшетау округтерінің ашылуы патша өкіметі үшін, тиімді болып шығып, 30 жылдары жаңа округтерді ашуға кірісті. 1831 жылы 17 маусымда Аягөз, 1832 жылы Ақмола және Аманқарағай, 1833 жылы Баянауыл және Үшбұлақ, ал 1844 жылы Көкпекті округтері ашылады. Осы кезеңде Тарбағатайдың теріскей бөлігі бүтіндей Аякөз округіне енгізіліп, болыстар түріндегі әкімшілік құрылымдар іске асырылды. (Бұл кезеңде Тарбағатайдың терістігімен жалғасып жатқан Зайсан өңірі әлі толық Ресей ықпалына өтпеген болатын. Алтай мен Сауырда жүрген керейлердің кейбір бөліктерінің “бодамсыз керей” деп аталулары да сол кезде болған).

1844 жылы Көкпекті сыртқы округі ашылды. Оның аға сұлтаны болып мұрын руынан шыққан, кенже-мұрын болысының болысы, штабс-капитан Қисық Тезеков сайланады. Оның заседателдері болып қазақтан Тілеуберді Қозыбаев, Жарақ Боқбасаровтар, орыстан Сухомлинов және Дужан сайланды. Көкпекті округін ашу қарсаңында оған 12 болыс кірді, (Саржомарт-найман, Көкжарлы-найман, Терістаңбалы-найман, Бура-найман, Тәуетай-бура-найман, Бозғозы-бура-найман, Қарауыл-жасақ, Тілес-матай, Тәуке-Байжігіт, Сибан-керей). Бұл болыстар негізінен найман тайпасына жатты. Тек сибан-керей болысы ғана керей тайпасына тән болды. Сол кезде Көкпекті округіне Аякөз округінен алынып төрт мұрын болыстары (Кенже, Назар, Құттымбет және Қыдыр) енгізілді [16, 28 б.].

Ал бұл округті ертерек, сонау 1834 жылы ақ патша өкіметінің ашуға ойы болғанын деректер көрсетеді. Бірақ сол кездегі өңірдегі қалыптасқан жағдайларға байланысты округті ашу кейінге шегеріліп, дайындық жұмыстары жүргізілген. Сол 1830 жылы болашақ құрылатын округтың орталығы болған Көкпекті елді мекенінің негізі қаланады. 1841 жылы мұнда 54 тұрғын үй және одан басқа қазыналық ғимараттардың болғаны айтылады [20, 32-48 бб.]. Деректерге зер сала отырып қарағанда Көкпекті округінің ертерек ашылмауының тікелей себебі Қытаймен арадағы шешілмеген жер мәселесі болғанын көреміз. Бұл туралы 1905 жылы Императорлық Ресей географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің жазбаларында белгілі өлкетанушы-ғалым

Н.Я. Коншин жазады. Н.Коншин жазбаларында XIX ғ. 30-40 жж. Қытайдың Бөкен, Құлунжун өзендері бойындағы бекеттері (пикеттері), сол сияқты Бөкен өзені, Балықты-көл бойындағы және Қилы тау шатқалындағы күзет қарауылдары көрсетіледі [16, 13 б.]. Көкпекті елді мекенінің түсуіне қытайлардың наразылығын Н. Коншин былай көрсетеді: “В результате этого, между китайскими и русскими пикетами возникли споры и даже появлялись слухи о движении из Чугучака китайского отряда для русских из Кокпектов”. Ол 1835-1837 жж. арасында Сібір әкімшілігінің Қытайлардың Көкпекті өлкесіне көз алартуларына әлі де үлкен қауіппен қарағанын жазды [16, 15 б.].

Ресейді мойындамақ бағытын ұстанған Сыбанкүл төренің інісі матай-қарауылжасықтардың және көнші мұрындардың билеушісі Данияр Ханқожиннің осы 1840 жылдың жазында тұтқындалуы және Бөкен қытай бекеті маңындағы орыс жағының батыл шаралары жоғарыда айтылған рулардың Ресей бодандығына өтуіне бет бұрғызды. 1840 жылы 3 тамызда 800 түтін Ресей бодандығына өтеді [16, 21 б.].

Сөйтіп, Орта жүздің Ресейге қосылуы тұтас бір ғасырдан астам уақытқа созылып, XIX ғасырдың екінші жартысында барып аяқталғаны мәлім.

1864 жылы Ресей мен Қытай арасында жасалған Шәуешек келісімі бойынша, бүкіл Зайсан өңірі (шығысында Ақтөбе тауына дейін) Ресей құрамына енді. 1867 жылы өңірдегі билігін орнықтыра түсу мақсатында Батыс Сібір генерал-губернаторы Хрущевтің және сол кездегі Семей облысы губернаторы И.О. Бобковтың ұйғаруымен, отырықшылыққа қолайлы Жеменей өзенінің бойында әскери тұрақ, қазіргі Зайсан қаласын салу шешілді. Ал 1868 жылы 7 тамызда Күршімде найманның Қожамбет, Ақ-найман, Ергенекті және т.б. рулары ант қабылдады, керей рулары ант беруден бас тартады. Ал 15 тамыз күні Зайсанда Байжігіт сұлтандалары ант қабылдайды [12, 242-243 бб.].

Патша үкіметінің жаулап алу саясаты кезінде Зайсан приставствосында мыңға тарта орыс, жүзге жуық казактар, 60 мыңға жуық казактар болғаны тіркелген [12, 243 б.]. Ресей бодандығын ұзаққа дейін мойындамаған керейлер жиі-жиі жерлерін ауыстырып отырды. Бұны архив құжаттарынан көруге болады [21, 8-9 бб.].

Казактарға көптеп жер берілуі және орыс шаруаларының көшіп келе бастауы маусымдық жайылым жерлерді азайтып, көші-қон жолдарының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі жолдарын сөзсіз бұзды. Әр бір ру, әрбір ауыл

өзіне маусымдық жайылым жерлерді заңдастырып алуға ұмтылды. Жердің жетіспеуі, жеке шаруашылықтардың жайылым жерлерге рұқсатсыз орналасып алуына әкелді. Енді орыс әкімшілігінің алдында Орта жүз қазақтарын әкімшілік басқару мен орналастыру мәселесі тұрды.

Сөйтіп, 1854 ж. 19 мамыр айында “Семей облысы басқару туралы заң” қабылданады. Семей облысының құрамына: Көкпекті және Аягөз сыртқы округтері, Жетісу аймағы, Семей, Бұқтырма бекіністері, Қапал және Іле бекіністері кірді. Семей облысы мынадай округтерге бөлінді: 1) Семей ішкі округі, оның құрамына Ертістің оң жағалауындағы Сібір әскерінің ішкі желісіндегі қазақтар орналасқан жерлер, Семей, Өскемен қалалары, Бұқтырма бекінісі және Ертіс желісі бойындағы және Лезинск бекінісінен Мало-Нарымскіге дейінгі селениялар; 2) Көкпекті сыртқы округі; 3) Аягөз сыртқы округі және 4) Қапал әскери округі.

Басшылықты, округтік приказдар арқылы, басында әскери губернатор тұрған, облыстық басқарма жүргізді. Осылайша Семей облысы жеке облыс болып, бұрынғы Сібір ведомствосынан (Көкшетау, Ақмола, Баян-ауыл, Қарқаралы, Құсмұрын, Атбасар) қалған бес округі екінші облыс - Сібір қазақтарының облысын құрады, сонымен қатар шекаралық бастық әскери губернатор, ал шекаралық басқарма Сібір қазақтарының облыстық басқармасы деп аталатын болды. Семей облысы, Сібір қазақтарының облысы сияқты бұрынғыша, басында генерал-губернатор тұрған, Батыс Сібір Бас басқармасына қарады. Казак және орыс шаруаларының қоныстануы қазақтар арасында егіншіліктің дамуына әсерін тигізді. Егіншілікке берілген жерлер мұрагерлікпен қалып отырды.

XIX ғ. басында қазақтар мен орыстар арасында қатынас күшті болмаса да, XIX ғ. Ортасында екі халық арасында бір-бірінің экономикасы, мәдениеті және тұрмысына деген қызығушылық пайда бола бастады. Қазақтар орыс қоныстарындағы жәрменкелердің күнделікті қатысушыларына айналады. “Тамыр” болу, яғни достық, қонақжайлылық дамыды. Мысалы, 1833 ж. Көкпекті бойында егіншілікті дамытқаны үшін, Досан Хамбабинге топаз жүзік беріледі [12, 243 б.]. Жергілікті рыноктарда да орыс тауарлары көбейеді. Қытаймен арадағы негізгі керуен жолы да осы Зайсан ойпаты мен Тарбағатай арқылы өтті. Сондықтан бұл өңірдің орыстар үшін үлкен маңызы болды.

Қысқа шөп дайындау, егіншілік қазақтар арасында кең тарала бастады [22, 197-200 бб.]. Бұл әрине, орыс және казак шаруаларының қо-

ныстануының пайдалы жақтары болса, өңірдің қазақ халқы үшін тиімсіз, қолайсыз жағы-негізгі шаруашылығы мал шаруашылық болғандықтан, жайылым жерлердің азаюы еді. Себебі, ең құнарлы, шұрайлы деген жердің көп бөлігі осы қоныстанушыларға алынып берілген еді.

Осылайша қазақ руларының Қазақстанның шығысына, солтүстік-шығысына және оңтүстік-шығысына, оның ішінде Тарбағатайдың теріскейіне орналасуы және халықтың Ресей құрамына күштеп қосылуы күрделі және ұзаққа созылған үдеріс болғаны тарихи шындық. Бұл мәселе өз алдына дербес зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

- 1 Ақатай С. Найман хандығы. - Алматы, 2002. - 108 б.
- 2 Рашид-ад-дин. Джами-ат-тауарих. - Баку: Изд-во АН АЗССР, 1957. -727 с.
- 3 Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. - Л.: Издательство АН СССР, 1934. - 176 с.
- 4 Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII вв. -Алматы: Наука, 1961. - 258 с.
- 5 Юдин В.П. О родо-племенном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахским и другими соседними народами // Известия АН Каз ССР. Серия обществ. наук. - Алматы, 1965. - Вып. 3. - С.3 -15.
- 6 Чимитдоржиев Ш.Б. Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII-XVIII вв. - М., 1979. - 210 с.
- 7 Қазақ ССР тарихы. - Алматы: Ғылым, 1982. -Т. 3. -560 б.
- 8 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. - Алма-Ата: Наука, 1961. - 288 с.
- 9 Құрбанғали Халид. Тауарих хамса (Бес тарих). - Алматы: Қазақстан, 1992. - 109 б.
- 10 Потанин Г. О рукописи капитана Андреева о средней киргизской орде, писанный 1775 г // Географические известия. - СПб., 1875. - Т.11. - С. 45-47.
- 11 Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1988. - 561 б.
- 12 Седельников А.К. Озеро Зайсан // Записки ИРГО. - Омск, 1910. - С.19-25.
- 13 Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. - Алматы: Ғылым, 1998. - 278 с.
- 14 Жұмаділов Қ. Дарабоз: Қаракерей Қабанбай батыр туралы: Тарихи роман. - Алматы: Шабыт, 1994. - 416 б.
- 15 Егізбай Қарпық. Тағлым. - Семей, 2001. - 234 б.
- 16 Коншин Н.Я. К истории открытия Кокбектинского округа // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отделения ИРГО. - Семипалатинск, 1905. - Вып. 2. - С.52-61.
- 17 Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. - Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2000. -312 б.
- 18 Сборник узаконений о киргизских степных областей / Составил И.И. Крафт. - Оренбург, 1898. - С.151.
- 19 КР ОММ. 4-қор, I-тізбе, 272-іс, 59 п.
- 20 Архив СПб. Ф.ИРН РАН. Ф.36. оп.1., д.527. л.3-48 об, 3-27 об, 32-48 об.
- 21 КР ОММ. 386-қор, I-тізбе, 16-іс. 8-9 пп.
- 22 Леопольдов А. Отношение русских к киргизам // Саратовские губернские ведомости. - 1850. - № 43. - С.45-51.

References

- 1 Akatay S. Nayman khandygy. - Almaty, 2002. - 108 b.
- 2 Rashid - ad - din. Dzhami - at - tauarikh. - Baku: Izd - vo AN AzSSR, 1957. -727 s.
- 3 Vladimirtsov B.Ya. Obshchestvennyy stroy mongolov. Mongolskiy kochevoy feodalizm. - L: Izdatelstvo AN SSSR, 1934. - 176 s.
- 4 Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV-XVIII vv. - Almaty: Nauka, 1961. - 258 s.
- 5 Yudin V.P. O rodovo - plemennom sostave mogulov Mogulistana i Mogulii i ikh etnicheskikh svyazakh s kazakhskim i drugimi sosednimi narodami // Izvestiya AN Kaz SSR. Seriya obshchestv. nauk. - Almaty, 1965. - Vyp. 3. - S 0,3 -15.
- 6 Chimitdorzhiev SH.B. Vzaimootnosheniya Mongolii i Sredney Azii v XVII-XVIII vv. - M, 1979. - 210 s.
- 7 Kazak SSR tarikhyy. - Almaty: Gylym, 1982. 0,3 -T. -560 B.
- 8 Kazakhsko - russkoye otnosheniya v XVI - XVIII vekak. - Alma-Ata: Nauka, 196. - 288 s.
- 9 Krrbanğali Khalid . Tauarikh khamsa (Bes tarikh). - Almaty: Kazakstan, 1992. - 109 b.
- 10 Potanin G. O rukopisi kapitana Andreyeva o sredney kirgizskoy orde, pisannyy 1775 g // Geograficheskiye izvestiya. - SPb, 1875. - T.11. - S. 45-47
- 11 Kudayberdiuly SH. Shyğarmalary. - Almaty: Zhazushy, 1988. - 561 b.
- 12 Sedelnikov A.K. Ozero Zaysan // Zapiski IRGO. - Omsk, 1910. - S.19 -25.
- 13 Andreyev I.G. Opisanie Sredney ordy kirgiz - kaysakov. - Almaty: Gylym 1998 goda. - 278 s.
- 14 Zhumadilov K. Daraboz: Karakerey Kabanbay batyr turaly: Tarikhi roman. - Almaty: Shabyt 1994 goda. - 416 b.
- 15 Yegizbay Karpyk. Taglym. - Semey, 2001 god. - 234 b.
- 16 Konshin N.Y. K istorii otkrytiya Kokbekinskogo okruga // Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno - Sibirskogo otdeleniya IRGO. - Semipalatinsk, 1905. - Vyp. 2. - S.52 -61.
- 17 Samituly Zh. Kytaydağy kazaktar. - Almaty: Duniyezhyzi kazaktarynyn kauymdastygy 2000 goda. -312 b.
- 18 Sbornik uzakoneniy o kirgizskikh stepnykh oblastey / Sostavil I.I. Kraft. - Orenburg, 1898. - S.151.
- 19 KR OMM. 4- kor, 1- tizbe, 272- is, 59 p.
- 20 Arkhiv SPb. F.IRN RAN. F.36. op.1., d.527. l.3 -48 ob, 3-27 ob, 32-48 ob.
- 21 KR OMM. 386 - kor, I - tizbe, 16 - is. 8-9 pp.
- 22 Leopoldov A. Otnosheniye russkikh k kirgizam // Saratovskiy gubernskiy vedomosti. - 1850. - № 43. - S.45 -51.

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

УДК 930:85:008 (=512.1)

Н.Д. Нуртазина

Доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

Вопросы становления цивилизации евразийских номадов (материальная культура, конь, кочевничество)

Изобретения на рубеже I-II четверти II тыс. до н.э. бронзы и псалий вместе с удилами считаются открытиями, предопределившими генезис цивилизации в древней Евразии. Жители степной Евразии приручили лошадь и создали культ этого животного. Использование лошади коренным образом изменило условия охоты в пользу человека и несравненно увеличило производительность труда. Родиной легкой боевой колесницы, в которую запрягали двух-четырёх лошадей, согласно многим исследованиям, также были степи Евразии, и уже отсюда колесница попала в страны Передней Азии. Оседлание лошади (всадничество), генезис номадизма в начале I тыс. до н.э. в Великой сепии необходимо считать экономическим и технологическим прорывом. У сакских племен, Хуннов, Кок тюрков боевой конь считался священным. Боевые кони и элитные скакуны в казахской традиции не подлежали закланию и употреблению в пищу. Они умирали естественной смертью, о чем свидетельствуют образцы фольклора. Весьма оригинальны и ценны выработанные кочевниками Евразии этикетные нормы и табу, так же, как и секреты военного искусства, охоты, космологические и экологические знания

Ключевые слова: цивилизация, саки, тюрки, материальная культура, развитие, оседлание коня, кочевничество, этика, прикладное искусство.

Н.Д. Нуртазина

Еуразиялық көшпелілер өркениетінің қалыптасу мәселелері (материалдық мәдениет, жылқы және көшпелілік)

II мыңжылдықтың I-II ширегі арасында қола балқыту және атты жүгендеуді ойлап табу ежелгі Еуразия далаларында өркениет генезисіне алғышарттар туғызған ұлы жетістіктер еді. Еуразиялық Дала тұрғындары жылқыны алғашқылар қатарында қолға үйретіп осы жануарға табыну дәстүрін қалыптастырды. Жылқыны қолдану аңшылықтың жағдайын адам пайдасына қарай күрт өзгертіп, сол арқылы еңбек өнімділігі сан есе артты. Екі-үш ат жегілетін жеңіл соғыс арбаларының отаны, көптеген зерттеулерге қарағанда, осы Еуразия далалары болды, ал осы жақтан олар Алдыңғы Азия елдеріне жеткізілген. Б.з.б. I мыңжылдықтың басында Ұлы Далада атты ерттеу мен көшпелілік генезисін экономикалық және технологиялық серпін деп бағалау қажет. Сақ, ғұн, көк түрік тайпалары жауынгер аттарды кие тұтқан. Қазақ дәстүрінде асыл, тұлпар аттарды сойып жеуге тыйым салынған. Ауыз әдебиеті үлгілерінде көрсетілгендей, ондай жылқылар өз ажалымен өлген. Еуразия көшпелілері ұстанған әдептік нормалар мен тыйымдар, сол сияқты әскери және аңшылық өнер, космологиялық және экологиялық білімдері де қайталанбас құндылықтар болып табылады.

Түйін сөздер: өркениет, сақтар, түркілер, материалдық мәдениет, даму, атты ерттеу, көшпелілік, этика, қолданбалы өнер.

Nazira D. Nurtazina

The problems of the formation of equestrian civilization of Eurasian nomads (material culture, horse, nomadism)

The invention in the late I-II quarters II millennium BC of bronze and cheek-pieces with the bit were the preconditions of civilization in ancient Eurasia. Inhabitants of the Eurasian steppes domesticated horse and created the cult of this animal. Using the horse radically changed hunting conditions in favor of man and incomparably increased labor productivity. Birthplace of light battle chariot, which harnessed two-four horses, according to many studies, is also Eurasian steppes, and thence chariot came to the countries of Asia Minor. Horse saddling and the genesis of nomadism in the early I millennium BC should be considered an economic and technological breakthrough. Scythian tribes, Huns, and Kok Turks worshiped warhorses, considering them sacred. In the Kazakh tradition the best warhorses could not be slaughtered or eaten. Such horses died natural deaths, as is evidenced by the

examples in folklore. The standards of etiquette and taboos that the Eurasian nomads developed are also original and valuable, as are their martial and hunting traditions, and their cosmological and ecological knowledge.

Keywords: Civilization, Saka, Turks, material culture, development, horse saddling, nomadism, ethics, applied art

Цивилизационная характеристика каждого социума включает духовно-культурные и материально-технологические показатели. Если говорить о процессах возникновения и прогресса цивилизации в степях Евразии в древности, инновациях в материальной культуре, способах производства и т.д., то необходимо отметить, что в древнейший период важнейшим достижением эпохи неолита и энеолита стали, во-первых, domestикация лошади; во-вторых, переход к производящим формам хозяйства, в данном ареале – освоение культуры скотоводства. Сообществами, осуществлявшими эти эпохальные открытия в степях Евразии являлись представители т.н. «андроновской» и «бегазы-дандыбаевской» археологических культур (сер. IV-нач. III тыс. до н.э.).

Носители «андроновской» археологической культуры составляли единую общность на огромной территории между Волгой, Доном и Уралом на восток до Енисея и на юге до Средней Азии и принадлежали к кругу пастушеских культур. Термин «андроновцы», закрепившийся вследствие первых находок этой археологической культуры в начале XX в. близ села Андронов в России, создает ассоциативную связь с русской культурой, русским языком и потому, безусловно, является неудобным, неизменно требуя соответствующего пояснения в содержании научно-популярных публикаций по истории Казахстана.

Предполагается, что именно в евразийских степях произошло приручение человеком лошади, зародился культ этого животного [1, с. 30], в дальнейшем наилучшим образом сохранившийся в жизни и культуре кочевых и полукочевых тюркских народов, как казахи, туркмены, кыргызы и др. В номадологии выделяют евразийский степной тип кочевого общества, для которого характерно наряду с другими признаками преобладание в видовом составе стада овец и лошадей [2, с. 124]. Также популярен в современной научной литературе термин «конно-кочевая цивилизация евразийских номадов». Говоря об истоках и предпосылках конно-кочевой цивилизации евразийских номадов нельзя не упомянуть уникальные находки многочисленных остатков лошадей в Ботайской археологической культуре (Кокшетау, РК), относящейся к энеолиту. На месте древнего поселения обнаружено огромное ко-

личество костей – от 70 000 особей лошади, что составляет 99,9% всего найденного на месте этого коневодческого поселения костного материала [3, с. 283-284].

Показателем материально-технических достижений культуры эпохи бронзы на территории степной Евразии была металлургия. Доместикация, а затем оседлание лошади (всадничество), изобретение колесниц и повозок, освоение и широкое использование металла, совершенствование видов оружия – все эти звенья прогресса были взаимосвязаны между собой. Освоение металла, возникновение бронзолитейного и позднее железоделательного производства были важнейшими факторами цивилизации. Древние насельники разрабатывали месторождения меди, научились получать бронзу – сплав меди и олова.

Именно на Южном Урале, Центральном Казахстане, Алтае находились ведущие центры древней металлургии. Казахстан ввиду богатства его недр полиметаллами стал одним из таких важных регионов. Речь идет об огромных объемах добычи медных руд и олова. Как установили специалисты, в районе Жезказгана в эпоху бронзы было добыто около 1 млн. тонн медной руды, выплавлено около 100 тыс. т. меди [4, с. 107]. Древние плавильщики бронзы были знакомы с секретами добычи и обработки металлов. Археологами найдены остатки различных типов медеплавильных печей, другие технические конструкции.

Насельники древнего Казахстана освоили прядение и ткачество, производство керамики, развивали домостроительство. Среди памятников «бегазы-дандыбаевской» археологической культуры есть монументальные мавзолеи из крупных каменных плит и сырцовых блоков. Эти мавзолеи поражают своим величием и архитектурной завершенностью [5, с. 119]. Строительное искусство доказывают и мавзолеи Тагискена в низовьях Сырдарьи и Приаралья – памятники поздней бронзы: самый большой мавзолей Тагискена имеет высоту 6-8 м, он был окружен стеной 3-метровой высоты и толщины.

Степная Евразия поступательно накапливала знания и навыки в отгонном скотоводстве и мотыжном земледелии. И здесь необходимо подчеркнуть, что стремительное увеличение роли лошади в жизни древнего человека пре-

вращала культуру местных «андроновцев» в культуру коневодов. По подсчетам специалистов, мясная пища «андроновцев» (племен Казахстана эпохи бронзы) на 60-70% состояла из говядины, на 10% – баранины, а конина составляла в мясном рационе 20-30%. [1, с.33-34]. В эпоху бронзы племена Казахстана наряду с лошадьми «монгольского типа» разводили коней элитной породы (предков современных ахалтекинцев, английских и арабских породистых скакунов), предназначенных для колесничьей запряжки. Именно их воспевали в своих мифах и включали в число объектов религиозного поклонения древние скотоводы Евразии. И позже скифо-сакские племена поклонялись оружию, а боевой конь считался у них священным.

Евразийские номады, прежде всего казахи и монголы, вплоть до наших дней в своих пищевых привычках и традициях предпочитают отдавать мясу лошади, высоко ценят его, называют лошадь «жемчужным скотом», а конская колбаса считается у этих народов деликатесом. Сегодня в условиях глобализации мы сталкиваемся в общении с представителями разных культур, религий. При этом необходимо уважительно относиться к традициям и обычаям всех народов. В то же время мы должны уметь аргументированно доказывать важнейшие особенности и приоритеты собственной традиции. Так, нередко представители иных наций (европейцы, мусульмане Ближнего и Среднего Востока) высказывают мнение, что, мол, лошадь является лучшим и верным другом человека, кроме того - умным, редким и драгоценным животным, с этой точки зрения «съесть друга» – это вроде бы неэтично.

Затрагивая тему лошади, коня в культуре кочевников Казахстана и их поздних потомков, мы должны развеять данный миф следующими аргументами. Во-первых, нам хотелось бы подчеркнуть, что казахи, как и их предки – древние тюрки – в своей скотоводческой культуре всегда выделяли породистых, элитных коней (а значит, умных, настоящих «друзей»); из которых комплектовались боевые кони) от массы остальных лошадей. На лучших коней распространялись некоторые этические запреты.

Конечно, хорошо известен тюркский обычай захоронения с конем, принесения в жертву лошади после смерти хозяина. И все же наряду с ним (либо на определенном историческом этапе) сформировались и другие поверья и принципы. По крайней мере в поздней казах-

ской традиции боевые кони и элитные скакуны не подлежали закланию и употреблению в пищу. К ним относились почти как к людям, и они умирали естественной смертью. Так, для примера можно привести историю знаменитого коня по кличке Кубас великого батыра Каракерей Кабанбая (Ерасыл). Согласно устной казахской историологии, Кабанбай был богатырского телосложения (чуть ли не трехметрового роста), так что не всякая лошадь могла его выдержать.

Жеребец Кубас оказался ему под стать и стал его лучшим другом; все знаменитые свои походы батыр Кабанбай прошел со своим верным конем. Батыр достиг пожилого возраста и умирал в своей постели. Враги, узнав о болезни и старости грозного казахского батыра, обрадовались ей и снова подкрались к границам казахских степей. Услышав тревожную весть, Кабеке пришел в ярость, вскочил с постели. Туго подпоясавшись, он приказал приготовить оружие и коня. Болезнь временно отступила от героя...Кабанбай батыр верхом на своем коне возглавил местных воинов-джигитов и дал последний решительный отпор захватчикам.

Далее, как повествует устная историческая традиция народа, возвратившись в родной аул, великий полководец сразу скончался. Но интересна судьба коня батыра. После смерти Кабанбая конь Кубас долгие годы мирно пасся в табунах, стал совсем старым и слабым. По обычаям казахов такая лошадь должна была умирать естественной смертью. Никто не осмеливался зарезать и съесть благородную лошадь, принадлежавшую великому человеку. И вот однажды табунщики доложили старшине аула великого батыра, что Кубас совсем стар и уже не может встать на ноги. Аксакалы, поняв, что смерть приблизилась к старому коню, приказали, чтобы мимо лежащего Кубаса прогнали табун лошадей, выкрикивая имя покойного батыра «Кабанбай, Кабанбай!». И тогда все увидели и удивились, как старый боевой конь на миг воспрял, зашевелил ушами. Услышав священное имя своего хозяина, конь вдруг поднялся. Заржав, он поскакал было за табуном, но, упав на скаку, сразу испустил дух... (По другой, более противоречивой версии устной народной историологии, наоборот, батыр пережил на три года своего любимого коня; с почетом его похоронил на вершине горы).

Итак, мы видим, что казахи как наследники древних тюркских, кыпчакских коневодов, не

ели неразборчиво всех лошадей подряд; лучших коней народ считал священными и читил как полулюдей. В фольклоре и литературе казахов известны имена знаменитых скакунов, о которых сложены легенды и песни. Это – Байчубар, Тайбурыл, Тарлан, Кулагер и другие. Казахский народ помнит не только имена великих ханов и батыров, но и вместе с ними имена их священных коней: это, например, скакуны Алшанбоз (принадлежавший Абылай хану), Наркызыл (батыра Богенбая), Кертайлак (хана Кене), Актабан (героя Исатая) и др.[6, с. 437]

Вместе с тем следует учесть, что запреты на употребление в пищу конины в странах Ближнего Востока, Европы и др. возникли исторически и обусловлены еще тем, что в ряде регионов планеты лошадь является весьма редким, почти экзотическим животным и использовалась строго по назначению – для кавалерии. Тогда как в степях Евразии испокон веков диких лошадей водилось очень много (пример: вышеупомянутая Ботайская культура). Создавшие цивилизацию скотоводческого направления кочевники евразийских степей в течение многих веков создали из этих лошадей огромные табуны домашних коней.

Концентрация скота достигала таких размеров, что, например, у средневековых тюрков-огузов самые богатые имели до десятков тысяч лошадей. Когда умирал состоятельный человек, в его память приносили в жертву 100-200 голов лошадей, как сообщал об этом Ибн Фадлан [7, с. 159-163]. Чокан Валиханов приводил примеры казахских баев, имевших табуны численностью до 25 000 лошадей. В условиях такого изобилия употребление в пищу конины не могло нанести ощутимый вред этой популяции или отрицательно повлиять на состояние кавалерии.

Стоит добавить, что современная медицина подтверждает высочайшие вкусовые качества и пользу конины для здоровья человека, поскольку это бегающее животное. Кроме того, лошадь – очень чистоплотное и чрезвычайно чуткое к загрязненной пище и воде; поэтому в лошадином мясе бывает мало токсинов, оно легкоусвояемо и менее вредно по сравнению с бараниной и тем более свининой. Широко известны лечебные свойства кумыса – кобыльего молока, которое очищает кровь, эффективно при лечении туберкулеза и др. заболеваний.

Изобретение в древности, на рубеже I-II четверти II тыс. до н.э., бронзы и псалий вместе с удилами (приспособлений, крепив-

шихся к узде, что позволило создать конскую упряжку и создать новый вид транспорта – легкую колесницу) исследователи считают открытиями, предопределившими смену культурных комплексов. Родиной легкой боевой колесницы, в которую запрягали двух-четырёх лошадей, согласно многим исследованиям, были степи Евразии, и уже отсюда она попала в страны Передней Азии. Боевая колесница была шедевром мастерства, совмещающая прочность конструкции и маневренность на большой скорости. Образцы их изображены древними художниками на скалах (петроглифы). Колесницы и повозки сохранялись и в эпоху саков. Заслуживает внимания новые виды оружия и орудий (втульчатые копья, секиры, металлические наконечники стрел), протоюрты и средства передвижения: жилища на четырехколесных телегах, грузовые повозки и телеги.

Создатели конно-кочевой цивилизации Евразии были прекрасными мастерами, освоившими различные ремесла. Другим аспектом культурно-цивилизационного развития в прототюркский период является генезис городов. Протогорода – предшественники городов были на территории Евразии уже в эпоху бронзы. Сенсационным стало открытие в Южном Урале и сопредельных регионах Казахстана «страны городов», датируемое рубежом III-II тыс. до н.э. Примерами монументальной архитектуры являются Аркаим, Кент и др. Они имели своеобразную застройку, инфраструктуру: оборонительные сооружения, водоснабжение, святилища, развитые ремесленные центры. Уникальным образцом протогородов Евразии должен быть назван Аркаим (XVIII-XVI вв. до н.э.), который был одновременно храмом, крепостью, ремесленным центром и жилым поселком. Общая площадь памятника составляет 20 тыс. кв. м.

Говоря о факторах цивилизационного развития в степной Евразии, следует признать уникальную стимулирующую роль Великого шелкового пути [8, с. 17-28]. Этот трансконтинентальный маршрут впервые соединил дальневосточный и средиземноморский очаги древних цивилизаций и проходил через Центральную Азию. Начинается генезис этого великого маршрута с путешествия за Великую Стену Чжан Цяня в сер. II в. до н.э., который дошел до территории современного Афганистана.

Представляя собой систему торговых караванных путей, связывавших вплоть до XVI в. н. э. главные культурно-хозяйственные регионы Евразии – Китай, Центральную Азию, Индию,

Средний и Ближний Восток, Средиземноморье и Европу – Шелковый путь оказал неопценимую услугу в цивилизационном развитии кочевников Казахстана в качестве катализатора межкультурного обмена и инноваций. Через Семиречье и Сыр-Дарью, как известно, проходила главная трасса данной международной торгово-дипломатической артерии.

В целом, общепризнанно, что культурные контакты и обмен опытом – необходимое условие социального прогресса, тогда как изоляция, особенно если это касается кочевнических обществ, часто приводит к стагнации. Не говоря о Центральной Азии, даже население далекого Алтая и Сибири в те времена имело контакты с древними цивилизациями Передней Азии. Согласно исследованиям, древняя тюркская Сибирь была более тесно связанной с Западом, чем с Востоком (Китай и др. страны). У берегов Байкала, на Ангаре, Лене сходились и расходились пути древних культур Востока и Запада.

Культурные связи с Ираном, Китаем, Парфией, Кушанской империей и другими древними цивилизациями не могли пройти бесследно для степняков Евразии. Не исключается и обратное влияние: так, одним из путей распространения бронзы в древней Евразии был путь из Семиречья в западный Китай. Потребность в бронзе была одним из факторов, повлиявших на возникновение Шелкового пути. Цивилизация Степи оказала влияние на развитие ранней китайской цивилизации, дав ей металлургию, лошадь и колесницы с запряженным конями. Китайцы хорошо знали древних жителей Казахстана: саков (сэ, сэйчжун), усуней (усунь) и канглы (кангюй, канцзюй), хуннов (сюнну); в ранние эпохи северных кочевников называли собирательным именем «ху» (дунху – восточные «варвары», юечжи – западные), позже китайские летописи писали о «туцзюе» – древних тюрках эпохи Великого Каганата.

Появление всадничества и кочевничества сыграло революционную роль в формировании и укреплении основ цивилизации на пространствах Евразии (сакская и тюркская эпохи). В результате произошла серьезная социально-культурная трансформация: сформировалась мобильная конно-кочевая цивилизация евразийских кочевников. Генезис кочевничества в начале I тыс. до н.э., будучи обусловлен главным образом аридизацией климата в центрально-евразийской ойкумене, стал в конце концов экономическим и технологическим прорывом, так как его следует понимать не просто как

своеобразный производящий тип экономики, но и оптимальный, своевременный ответ социума на вызов природно-географического и социально-демографического фактора.

Через кочевничество стало возможным хозяйственное освоение ранее неиспользуемых огромных степных пространств. Интерес ученых вызывает и традиция облавной охоты кочевников Евразии, которая серьезно повлияла на генезис кочевнического хозяйства, а с другой стороны – на дальнейшее совершенствование военного дела. Важнейшим изобретением кочевников-прототюрков была юрта как уникальная модель разборного жилища; широко распространяется юрта уже в VII-VI в. до н.э. [5, с. 120]

Новый скотоводческий тип хозяйства в рамках конно-кочевой цивилизации оказался рентабельным, высокопродуктивным, производя больше прибавочного продукта и обеспечивая излишек, что, в свою очередь, стимулировало процессы социо- и политогенеза. Пастбищное кочевое скотоводство позволяло значительно увеличивать поголовье скота, сводя к минимуму трудовые затраты на его содержание. Таким образом, массы молодых мужчин освободились от труда, составив «касту» профессиональных воинов. Постепенно нарастала военизация кочевого быта, усиливалась воинственность и частота военно-политических конфликтов. Таким образом, всадничество явило собой новый военно-политический механизм [9, с. 58]. «Использование лошади коренным образом изменило условия охоты в пользу человека и несравненно увеличило производительность труда» [3, с. 287].

Если говорить о роли лошади в истории человечества в философском ключе, то необходимо сказать, что благодаря лошади человек оторвался от привычной почвы, ему открылись дали и свобода передвижения, возможность создания новой, превосходящей прежнюю боевой техники. Возник слой аристократов-воинов, способных приручить лошадь и подчинить ее своей воле, проявить личное мужество наездника и воина. В истории Евразии и всего древнего и средневекового мира кочевники всегда выступали трансляторами культурных ценностей и технологических новшеств, инициаторами диалога этносов и цивилизаций.

Быстрая и маневренная конница евразийских кочевников, вооруженная легкими луками с трехгранными стрелами стала грозной силой для окружающих соседей. В древности завоевания и связанные с ними миграции усиливали интеграцию народов и культур, ломали уста-

ревшие стереотипы, мертвую неподвижность некоторых обществ. Именно неоседлый образ жизни стимулировал миграцию населения, которая, в свою очередь, являлась катализатором этнических, и в частности, этногенетических процессов, развивавшихся особенно интенсивно в пределах контактов между оседлым скотоводческим и оседло-земледельческим населением.

Кочевые народы были создателями оригинальной военной системы, с помощью которой на протяжении ряда веков они получали бесспорное военно-политическое превосходство над своими противниками. Как считают специалисты, возможно, родиной сложносоставного лука следует считать пограничные районы Южной Сибири и Центральной Азии [10, с. 47-48], затем лук скифского типа быстро распространился по всей Евразии. В конце I тыс. до н. э. возникает и лук хуннского типа, послуживший основой для различных типов луков в тюркской среде.

Еще на заре сако-скифской эпохи происходит увеличение производства оружия и повышение его качества: бронзовых наконечников стрел, копий, ножей, кинжалов. Многие изобретения (железной сбруи, видов оружия, секретов металлообработки и др.) принадлежали прототюркам Евразии. Саки использовали различные виды рубяще-колющего оружия: короткие кинжалы, мечи, секиры, носили панцири из пластин. Кочевая сарматская культура характеризуется копьями конической формы, особыми шлемами и кольчугами.

Именно в военно-технической области быстро и заметно шел и идет процесс инноваций, заимствований и взаимовлияний. Хунны, в нач. I тыс. до н.э. населявшие Внутреннюю Азию, также вносили вклад в цивилизацию коневодов. Они освоили металлургию бронзы и железа, металлообработку, колесные повозки и всадничество. Хунны имели навыки военного дела, стенобитную технику, что позволяло им успешно брать укрепления и города.

К настоящему времени открыто множество памятников материально-культурного наследия саков Казахстана: это поселения, древние строения, места очагов, оружие, предметы быта, ювелирные изделия. В них найдено множество наконечников стрел, копий, ножей, мотыг, топоров, молотков, глиняной посуды. В захороненных вместе с костями людей обнаружены различные предметы обихода, в более поздних могильниках – бронзовые изделия, золотые и серебряные украшения.

Можно упомянуть такие памятники, имеющие огромное значение для реконструкции древней истории Казахстана и сопредельных регионов Евразии, как Пазырык, Майэмир, Чиликты, Бесшатыр, Берел, Иссык, Тасмолинские комплексы, Тагискен, Уйгарак, Аралтобе и др. Часть памятников древних саков – это захоронения сакских вождей. Они встречаются на берегах рек Талас, Чу, Или, на склонах Илийского и Джунгарского Алатау, в Кегенских и Нарынкольских предгорьях. Сенсационным открытием своего времени стал памятник Берель – сакский курган VI в. до н.э. (Алтай).

В Берельском кургане археологами найдены такие произведения звериного стиля, как позолоченные грифоны, покрытые золотом деревянные скульптурные изображения тигров-грифонов, баранов, лосей, оленей, много других украшений. Самым интересным является захоронение 17 лошадей в полном убранстве, которое сохранилось благодаря вечной мерзлоте. Находки подтверждают знакомство древних насельников Евразии с секретами мумификации с помощью искусственного льда, приемами трепанации черепа и т.д.

Гордостью конно-кочевой цивилизации Евразии является анималистическое искусство (т.н. звериного стиля). Атрибуты роскоши кочевников сводились к одежде и украшениям, к аксессуарам снаряжения и конской сбруи. Поэтому такие предметы, как застежки и пряжки, подвески для сабли, элементы лошадиной сбруи были специально предназначены для стилизации. Формы животных и мифологических существ придавали ручкам кинжалов, ножкам котлов, конским украшениям пряжкам, серьгам и бусам. Это искусство носило прикладной характер и одновременно религиозно-магическое значение (выполняя тотемно-магическую функцию).

В содержании искусства предполагалась постоянная группа изображаемых животных. Это – лось, олень, лошадь, горный баран и козел, хищники (лев, тигр, барс), хищные птицы, реж – кабан, сайга. Звери изображаются отдельно или в сложных композициях, сценах смертельной схватки, борьбы. Особенно это было характерно для искусства номадов. Многие исследователи считают искусство саков Евразии местным, оригинальным, хотя не исключаются факты взаимовлияний и заимствований (от персов, йонницев).

Правильно считать искусство звериного стиля синтезом, сплавом самобытных и заимствованных традиций. Такие образы, как лев, орел-

грифон, мотив древа жизни – «священного дерева», цветок лотоса и др. могли быть заимствованиями из персо-ассирийской культуры. Мотив свернувшегося в кольцо хищника кошачьей породы также считается заимствованным из Передней Азии. В свою очередь, рогатые львиные грифоны персы переняли из Ассирии и Вавилона.

Евразия, вероятно, заимствовала из Передней Азии, основную идею воплощения в искусстве звериных образцов, заимствовала художественный стиль [9, с. 111]. В то же время кочевники творчески перерабатывали это искусство и вкладывали в него свое этническое видение. Ряд ученых считают, что скифское искусство возникло на севере Центральной Сибири (именно - Алтай и верховья Енисея), а затем подверглось ассирийскому, иранскому влиянию. В изображениях скифо-сакских мастеров больше жизни и экспрессии, что точно передает дух номадизма. В целом, весомый вклад племен Евразии позволяет утверждать, что здесь сформировалась независимая школа данного искусства – «евразийский звериный стиль».

Само искусство «звериного стиля» эволюционировало в ходе истории: рождались оригинальные идеи и сюжеты, совершенствовались приемы орнаментации, со временем нарастала стилизация и схематизация в изображении животных вплоть до перехода в беспредметный орнаментализм. Анималистическое искусство пережило этапы: архаичный (VII-VI и нач. V в. до н.э.), переходный (V и нач. IV в. до н.э.), наивысшего расцвета (IV в. до н.э.), затем упадка и трансформации (конец IV- нач. III в. до н.э.).

Судя по археологическим находкам, у древних хуннов также было развито очень оригинальное искусство – в основном пряжки и пластины для пояса, застежки и пуговицы из бронзы со стилизованными анималистическими мотивами или с характерными плавными окончаниями узора. Его часто называют «ордосским искусством» по названию племени, которое жило в излучине Желтой реки, к северу от Шаньси, где обнаружено особенно много находок.

В 1972 г. на территории Внутренней Монголии, при раскопках кургана Алусай было обнаружено 218 золотых изделий общей массой более 4 тыс. граммов, среди которых обращает внимание золотая диадема (корона) высотой 7,1 см и диаметром 16,5 см., украшенная в зверином стиле. Изображение орла на короне символизировало высокий статус ее облада-

теля и имело религиозно-символическое значение. Как определили специалисты, корона принадлежала хуннскому вождю [11, с. 21].

При раскопках памятников, принадлежащим усуням и кангюй, также находят различные золотые украшения, серьги, кольца. В одном из курганов найдена интересная пряжка с изображением головы льва, проглатывающего птицу. Усуни и канглы были прекрасными ремесленниками; у них было развито гончарное, ткацкое, кожевенное, кузнечное, ювелирное ремесла. Безусловно, нельзя отрицать культурные влияния из Китая и Ирана, эллинистической культуры Средней Азии через контакты по Шелковому пути. Например, в курганах канглов найдена чашечка из нефрита, свидетельствующая о связях с Китаем.

Номадологи признают этнопсихологические особенности ранних кочевников, то есть фундаментальные признаки, характеризующие их ментальность. Древние номады (саки, гунны, тюрки) ценили и сами выработали в себе физическую и нравственную выносливость, свободулюбие, храбрость, воинскую доблесть; они были мобильными и открытыми к инновациям, не любили застой и статику, консервативную привязанность к определенному месту жительства.

Если обратиться к духовным ценностям конно-кочевой цивилизации, то весьма оригинальны и ценны выработанные кочевниками Евразии этикетные нормы и табу, развитая система функционирования и поддержки сложных этногенетических взаимоотношений и знания генеалогий, практика строгих экзогамных браков (запрещающая браки до седьмого колена), не говоря о секретах военного искусства, ведения охоты на диких животных, космологических, экологических знаниях и др.

Искусство красноречия и поэзии было поставлено в кочевой тюркской культуре на небывалую высоту. Классик тюркологии В. Радлов писал, что среди тюркских народов именно казахи и киргизы отличаются необыкновенным умением говорить; что кочевники смотрят на ритмическую речь как на высшее искусство в мире. При этом у них сильно распространено искусство импровизации. Татарский ученый Садри Максуди также подчеркивал, что в отличие от других тюркских народов именно у казахов и киргизов сохранилось импровизаторство и особая склонность к поэзии. Духовная культура тюрков-кочевников представляла гармоничный сплав древних мифологических сказаний, фольклора, прежде всего герои-

ческого эпоса, историко-генеалогических и литературных произведений, ораторского искусства и музыкально-песенного творчества

Итак, несмотря на то, что к началу XXI века в мировой историографии преодолены многие отрицательные стереотипы относительно номадов, утверждать о том, что тема конно-кочевой культуры евразийских номадов исследована до конца нет оснований. Исторический

опыт номадизма все еще нуждается в дальнейшем исследовании. Это касается и особой ментальности номадов как трансляторов культурных инноваций, интеграторов, экологической культуры и др. В современной историографии признается, что создатели конно-кочевой цивилизации были одним из «главных агентов культурной диффузии и крос-культурных контактов в Евразии» [12].

Литература

- 1 Кузьмина Е.Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. Фрунзе, 1986- 132 с.
- 2 Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Алматы, 2000 - 604с.
- 3 Зайберт, Виктор. Ботайская культура. Алматы, 2009- 576 с.
- 4 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Т.1, Алматы, 1996-544 с.
- 5 Маргулан, Алькей. Сочинения. Т. 8. Алматы, 2010. – 472с.
- 6 Токтабай, Ахмет. Қазақ жылқысының тарихы – Алматы, 2010 - 496 б.
- 7 Материалы по истории туркмен и Туркмении. – Т. 1. – Москва-Ленинград, 1939 – 612 с.
- 8 Байпаков К.М. Великий Шелковый путь в Центральной Азии // Материалы научно-практической конференции «Шелковый путь и Казахстан» (Алматы, 2-3 сентября 1998 г.). – Алматы, 1999. – С.17-28.
- 9 Археология Казахстана. Алматы, 2006.- 265 с.
- 10 Кушкумбаев А. К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. Алматы, 2011-172 с.
- 11 Тарихи-мәдени жәдігерлер. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. 2 том. Алматы, 2005. – 80 б.
- 12 Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации. Сб. материалов международной научной конференции.- Алматы, 2009. – 345 с.

References

- 1 Kuz'myna E.E. Drevneishie skotovody ot Urala do Tyan'-Shanya. Frunze, 1986- 132 s.
- 2 Khazanov A.M. Kochevnikii vneshnii mir. Almaty, 2000 - 604 s.
- 3 Zaiibert, Viktor. Botaiskaya kul'tura. Almaty, 2009- 576 s.
- 4 Istoriya Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei. T.1, Almaty, 1996-544 s.
- 5 Margulan, Al'kei. Sochineniya. T. 8. Almaty, 2010. – 472 s.
- 6 Toktabai, Akhmet. Kazakzh ylkysynyn tarikhy – Almaty, 2010 - 496 b.
- 7 Materialy po i storii turkmeni Turkmenii. – Т. 1. – Moskva-Leningrad, 1939 – 612 s.
- 8 Baipakov K.M. Velikii Shelkovy i put' v Tsentral' noi Azii // Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii «Shelkovy i put' i Kazakhstan» (Almaty, 2-3 sentyabrya 1998 g.). – Almaty, 1999. – S.17-28.
- 9 Arkheologiya Kazakhstana. Almaty, 2006.- 265 s.
- 10 Kushkumbaev A. K. Voennoe delokazakhov v XVII-XVIII vekakh. Almaty, 2011-172 s.
- 11 Tarikhi-madeni zhadygerler. Kazakstan tarikhy turaly kytai derektemelery. 2 tom. Almaty, 2005. – 80 b.
- 12 Vklad kochevnikov v raz vitie mirovoi tsivilizatsii. Sb. materialov mezhdunarodnoi nauchnoi konfere ntsii.- Almaty, 2009. – 345 s.

ӘОЖ 94(574)"05":930(510)

Ж.Б. Кожабекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының оқытушысы, PhD докторант,
Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: kozha@mail.ru

Түрік қағанаты тарихы туралы қытай деректері

Мақалада Түрік қағанаты тарихына қатысты қытай деректері және оларды неміс, орыс және қазақ тілдеріне аударған авторлардың еңбектері қарастырылады. Қытайдың ресми жылнамаларында Түрік қағанатына қатысты мәліметтер жинақталған. Мақалада осы тарихи жылнамалардың сипаттамасы беріледі. Н.Я. Бичурин «Собрание сведений...» дерегі XIX ғасырдың ортасында жарияланғанына қарамастан XXI ғасырда өз құндылығын жоғалтпай отыр. Лю Мао-цзай өзінің неміс тілінде басып шығарған еңбегінде түріктер жайлы саны 36 болатын түрлі сипаттағы қытай деректерін аударып жинақтайды. Бұл еңбек Түрік қағанаты тарихы жайлы ең көп қытай деректерін бір кітапта біріктіргендігімен құнды. Еженханұлы мен Ж. Ошанның «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том» еңбегі Түрік қағанатына қатысты қытай әулеттік жылнамаларын тікелей қытай тілінен қазақ тіліне аударған. Аударма жасаған ғалымдар еңбекке еңбей қалған басқа да қытай деректеріндегі түркілер тарихына қатысты мәліметтерді түсіндірмелерде аударып ұсынады. Сонымен қатар түсіндірмелерде Батыс Еуропа, Қытай, Жапония елдері ғалымдарының Түрік қағанаты тарихына қатысты зерттеулері мен қорытындылары қоса беріледі. Аталған деректің құндылығын арттырып отырған тұсы осы түсіндірмелерде келтірілген мәліметтер.

Түйін сөздер: Түрік қағанаты, қытай деректері, әулеттік жылнамалар, «Чжоушу», «Вэйшу», «Бейши», «Суйшу», «Таншу».

Ж.Б. Кожабекова

Китайские источники по истории Тюркского каганата

Статья посвящена источникам по истории Тюркского каганата и трудам авторов, которые перевели эти источники на немецкий, русский, казахский языки. Данные о тюрках собраны в официальных китайских династийных хрониках «Чжоушу», «Вэйшу», «Бейши», «Суйшу», «Таншу». В статье дана краткая характеристика этих хроник. Рассмотрены труды таких востоковедов-исследователей, как Н.Я. Бичурин, Лю Мао-Цзай и Б. Еженханұлы и Ж. Ошан, где дается перевод династийных хроник на русском, немецком и казахском языке. Несмотря на то, что труд Н.Я. Бичурина был опубликован в середине XIX века, его историческая ценность остается неизменной до нашего времени. Работа немецкого ученого-востоковеда Лю Мао-Цзай, опубликованная на немецком языке, является самым богатым по содержанию источников книга. Труд содержит 36 видов источников о Тюркском каганате, переведенных с китайского языка. «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том» является источником, переведенным с китайского на казахский язык. Авторы этой работы сравнивали переведенные источники с другими китайскими источниками, которые не были включены в эту работу. Также были даны результаты исследований западноевропейских, японских и китайских исследователей по истории Тюркского каганата.

Ключевые слова: Тюркский каганат, китайские источники, династийные хроники, «Чжоушу», «Вэйшу», «Бейши», «Суйшу», «Таншу».

Zh.B. Kozhabekova

Chinese sources on the history of the Turk Khanate

The paper is devoted to the Chinese sources on history of Turk Khanate. and the works of researchers who have translated these sources into German, Russian and Kazakh languages. The information about Turk Khanate, collected in the official Chinese dynastic chronicles "Chjoshu", "Beyshu", "Weishu", "Suishu", "Tanshu". The paper gives a brief description of these chronicles. Also were considered works of orientalist researchers as N.Ya. Bichurin, Liu Mao-Tsai, B. Zh. Ezenkhanuly and Zh. Oshan. These authors translated Chinese sources in German, Russian and Kazakh languages. Despite the fact that work of N.Ya. Bichurin was published in the mid-nineteenth century, its historical value remains unchanged to this day. The work of the German orientalist-scientist Liu Mao Tsai, published in German, is the richest source book on history of Turks. Work contains 36 kinds of sources of Turk Khanate history translated from the Chinese language. "Kazakhstan tarikhy turaly qytay derektemeleri. Volume IV" is the source translated from Chinese into Kazakh. The authors of this work compared other translated Chinese sources that were not included in this work. There are given the results of the study in Western Europe, Japan and Chinese researchers on the history of Turk Khanate.

Keywords: Turk Khanate, Chinese sources, dynasty chronicles, "Chjoshu", "Beyshu", "Weishu", "Suishu", "Tanshu".

Түрік қағанаты тарихынан хабар беретін деректер тобынан қытай тілінде бізге дейін жеткен деректер көлемі және мәліметтерінің жан-жақтылығы жағынан алдыңғы қатарда. Түріктер жайлы қытай деректерінде сақталған мәліметтерге деген ғалымдар тарапынан қызығушылық шамамен үш ғасыр бұрын пайда болды. Осы уақыт аралығында қытай деректеріндегі мәліметтердің біршамасы еуропа және орыс тілдеріне аударылды.

Түрік қағанатының тарихына қатысты мәліметтер, негізінен, қытайдың ресми тарихи шығармаларында, яғни, жылнамаларда жинақталған. Жылнамаларда патшалардың тарихымен қатар, астрономия, математика, музыка, заңдар, география және әйгілі адамдардың өмірбаяны жайлы жазылған. Біздің тарихымызға қатысты мәліметтер шет елдер мен халықтар жайлы бөлімдерінде жинақталған [1, 174].

Осылардың ішінен орыс және қазақ тілдеріне «Вэйшу», «Бэйши», «Чжоушу», «Суйшу», «Таншу» жылнамаларының түріктерге қатысты бөлімдері аударылған. «Чжоушу» жылнамасы шамамен 636 жылдары жазылып бітіп, 557-581 жылдарда салтанат құрған Солтүстік Чжоу (Солтүстік Қытай жерінде) патшалығы тарихына арналған. Дерек 50 цзюаннан (тарау немесе бума) тұрады, 50-цзюанның «Жат аймақтар туралы баянның 2-бөлімі» Табо қағанға дейінгі Түрік қағанатының тарихын хабарлайды [2, 11]. «Чжоушуда» түріктер жайлы айтылған мәліметтер мазмұны жағынан «Бэйши» жылнамасындағы мәліметтерге сәйкес.

«Вэйшу» жылнамасы 554 жылы Солтүстік Ци патшалық кезінде жазылады. Авторы 506-572 жылдары осы патшалықта өмір сүрген Вэй Шоу. Көлемі 103 бумадана тұрады. Дерек 386-534 жылдары Солтүстік Қытай жерінде салтанат құрған Солтүстік Вэй патшалығының тарихына арналға [2, 10].

«Бэйши» немесе «Солтүстік тарих» жылнамасы Солтүстік Вэй, Солтүстік Ци, Солтүстік Чжоу және Суй әулеттерінің тарихына арналып, 386-648 жылдар аралығындағы тарихты қамтиды. Дерек 100 тараудан тұрады. Авторы Тан империясы тұсында өмір сүрген Ли Яньшоу еңбекті 659 жылы аяқтайды. «Бэйши» жылнамасындағы түріктерге қатысты мәліметтер «Бэй ци шу», «Чжоушу», және «Суйшу» жылнамаларындағы келтірілген мағлұматтармен үндеседі [1, 175].

«Суйшу» жылнамасы Солтүстік Қытайда Солтүстік Чжоу мемлекетінің орнына құрылған Суй патшалығының (581-618) тарихына арналған. Дерек 629-636 жылдары аяқталады.

Авторы Тан патшалығының шенеунік-қаламгері Вэй Чжэн (580-646) және т.б. [2, 11].

«Суйшудағы» түріктердің шығу тегі мен салт-дәстүрлері жайлы мәліметтер «Чжоушу» жылнамасында берілген мәліметтермен бірдей. Екі дерек те айтарлықтай жақын жылдары жазылғандықтан «Суйшуды» жазу барысында «Чжоушу» жылнамасы пайдаланылды немесе екі жылнама да жазылу барысында бірдей дерек көздеріне сүйенді деген болжам айтуға болады. «Суйшу» жылнамасының «Солтүстік варварлар туралы баян» атты аударылған 84-цзюанының «Теле баянында» теле тайпаларының орналасуы және «Батыс Туцзюе баянында» түрік қағанаты күш-қуатының артуы мен гүлденуі, Қытай патшалықтарын өзіне вассал болуға мәжбүр қылған уақыты, түрік қағандары Або, Нили, Ницзюечуло жайлы жазылған.

«Синь Тан шу» жылнамасы 618-907 жылдары Суй патшалығының орнына құрылған Тан патшалығының тарихына арналған. Деректің өзі Қытайдың Сун патшалық дәуірінде, 1045-1060 жылдары, жазылады. Авторлары Оуян Со (1007-1072), Сун Ци (998-1061), т.б [2, 11].

Аталған жылнамалар аударылып, енгізілген еңбектерге тоқталып өтейік. Ең алғашқы қытай тілінен басқа тілге аударылған еңбектердің ішіндегі мойындауға ие болғаны француз зерттеушісі Ж. Дегиньнің аудармасы. Алайды Ж. Дегинь Түрік қағанаты тарихына қатысты тек кейбір мәліметтерге ғана тоқталып, қытай жылнамаларының тікелей аудармасын емес, мазмұнын ғана жеткізеді. С. Жюльен өз еңбегінде тікелей түріктер тарихымен байланысты мағлұматтарды аударады [1, 172].

Н.Я. Бичуриннің «Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена» еңбегі 1851 жылы жарық көргеніне қарамастан әлі күнге дейін Түрік қағанаты тарихының бірден-бір дерек көзі болып табылады. Хронологиясы жағынан еңбектегі тарихи мәліметтер б.з.д. II ғасыр мен IX ғасырлар арасын қамтиды. Осы еңбектегі жужандар мен түріктердің соғысы және Түрік қағанатының құрылуы Бэйши жылнамасының 98 және Вэйшу жылнамасының 103 бөлімінен, Түрік қағанатының күшеюі, Қытаймен екі-арадағы сан жақты қарым-қатынасы, ішкі соғыстар және қағандардың тарихы Таншу жылнамасының 215а, 215б тарауларына, Чжоушу жылнамасының 50, Суйшу жылнамасының 84 тарауларынан алынған [3].

Деректің құндылығына қарамастан Н.Я. Бичурин еңбегінде ғұн, сяньби, жужан, түрік-тукюе,

үйғыр, т.б. тайпаларды моңғол тектес тайпаларға жатқызып, осы тұжырымын барынша дәлелдеуге тырысады. Сонымен қатар, деректерді аудару және оларға түсіндірмелер беру барысында тайпа және географиялық атауларда Н.Я. Бичурин бірқатар сәйкессіздіктер жібереді. Әртүрлі мағына беретін көптеген титулдарды, туыстық байланысты білдіретін атауларды, т.б. бір ғана сөзбен беріп отырады. Мысалы, Ханьхай сөзін Байкал көлімен байланыстырады, алайда, қытай жылнамаларында бұл атау Гоби шөліне қатысты қолданылған [4, 40]. Н.Я. Бичурин мәтіннің мазмұнын дұрыс беруге ұмтылғанымен, бірқатар терминдерді дәл мағынасында аудармайды. Дегенмен, келтірілген сәйкессіздіктер деректің құндылығы жоққа шығармайды.

Н.Я. Бичуриннің еңбегі Отандық тарихнамада үш ғасырға жуық көне және ортағасырлық тайпалар мен мемлекеттер тарихы туралы теңдесі және баламасы жоқ дерек көзі болып келді. Оған Бичурин аудармасының айтарлықтай дәлдігі, келтірілген мәліметтердің көптігі себеп болды. XX ғасырда Бичурин еңбегін Кюннер ары қарай жалғастырады [5]. Н.В. Кюннер өз аудармасында Бичуринді негізге ала отырып, қытай жылнамаларында Н.Я. Бичурин қалдырып кеткен жерлерді ғана аударды. Н.В. Кюннер Н.Я. Бичуриннің еңбегіне жоғары баға беріп, аударма мазмұнының дәлдігін дәлелдейді [6].

XX ғасырдың ортасында тегі қытай неміс ғалымы Лю Мао-цзай VI-XVIII ғасырларда жазылған қытай деректеріндегі түріктерге қатысты мәліметтерді жинақтап, аударып, жариялайды [7]. Дерек VI-X ғасырлар аралығындағы шығыс түрік-тукюелердің тарихын баяндайды. Еңбекте Түрік қағанаты тарихына қатысты мол және жан-жақты мәліметтер аударылған.

Еңбекте 36 қытай деректері пайдаланылады. Олар нақты құрылымға ие және императорлардың өмірбаяндары жинақталған ресми тарихи жылнамалар («Чжоушу», «Бэй ци шу», «Суйшу», «Бэйши», «Цзю Тан шу», «Таншу», «Цзю У дайши», «У дай ши цзы») және қытай тарихына қатысты басқа шығармалар («Тун-дянь», «Тан хуэй яо», «Цэ фу юань гуй», «Цзы чжи тун цзянь», Гуцзинь-Тушу-цзичэн» және «Цэфу-юаньгуй» қытай энциклопедиялары [1, 177-178].

Деректерді аудару барысында Лю Мао-цзай қытай тарихи жылнамаларын кейінгі кезде жарық көрген энциклопедиялар және тарихи шығармаларымен салыстырады. Лю Мао-цзай тегі қытай болғандықтан қытай тіліндегі мәліметтерді неміс тіліне аса дәлдікпен аударды.

Еңбекте түріктер тарихы 4 кезеңге бөлініп көрсетіледі. Солтүстік Вэй патшалығы (386-534 жылдар), Батыс Вэй (535-557 жылдар) және Солтүстік Чжоу (557-581 жылдар) тұсындағы түріктер; 581 жылдан 618 жылға дейін Қытайда билік құрған Суй патшалығы тарихындағы түріктер; Тан әулеті (618-906 жылдар) тұсындағы түріктер; түріктер У-дай заманында (907-956 жылдар).

Лю Мао-цзай еңбегі қазіргі таңға дейін түрік тарихына қатысты қытай деректерін ең кең жинақтаған еңбек. Өкінішке орай, аталған еңбек неміс тілінде жазылып, орыс және қазақ тілдеріне аударылмағандықтан отандық тарихнамаға әлі күнге дейін белгісіз болып келеді.

Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында Түрік қағанаты тарихы туралы қытай тілінен қазақ тіліне аударылған еңбек «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрді. Б. Еженханұлы мен Ж. Ошан «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім» кітабында «Ресми жиырма төрт патшалық тарихы» жылнамасында сақталған түріктер жайлы мәліметтерді аударды. Олар:

1. «Вэйшу» («Вэй патшалығының тарихы») кітабының «Юебань баяны» (ВШ 102-цзюань);
2. «Вэйшу» («Вэй патшалығының тарихы») кітабының «Гаочэ баяны» (ВШ 103-цзюань);
3. «Суйшу» кітабының «Телэ баяны» (СШ 84-цзюань);
4. «Чжоушу» («Чжоу патшалығының тарихы») кітабының «Туцзюэ баяны» (ЧШ 50-цзюань);
5. «Синь Тан шу» («Тан патшалығының жаңа тарихы») кітабының «Туцзюэ баяны» (СТШ 215-цзюань, 1- және 2-бөлімдері);
6. «Суйшу» кітабының «Батыс Туцзюэ баяны» (СШ 84-цзюань);
7. «Синь Тан шу» кітабының «Батыс Туцзюэ баяны» (СТШ 215-цзюань);
8. «Синь Тан шу» кітабының «Хуэйхэ баяны» (СТШ 217-цзюань 1- және 2-бөлімдер) [2]

Жоғарыда келтірілген жылнамалардан бөлек басқа жылнамалардағы түріктерге қатысты маңызды мәліметтер түсіндірмелерде беріліп отырады. Олар: «Цзю Тан шу» кітабының «Туцзюэ баяны» (ЦТШ, 194-цзюанының 1- және 2-бөлімдері); 961 жылы жазылған «Тан хуэй яо» кітабының «Солтүстік Туцзюэ туралы» тараулары (ТХЯ, 93,94-цзюандары); 1013 жылы жазылған «Цэ фу юань гуй» кітабының тараулары; «Тундянь» кітабының «Туцзюэ» тараулары, т.б [2, 4-13].

Сонымен қатар авторлар түсіндірме беру

кезінде қытай тілінде жарық көрген жапон, қытай (Чжэнь Тяньтинь, Тань Цисянь, Х. Матсуда, Мори Масао, Сагучи Тору, Юй Тайшань, Сюе Цзунчжэнь, Исе Сетаро, т.б.), батыс еуропа (Нейман, Томашек, Пеллио, Ф. Хирт, Е. Шаван, т.б.) ғалымдарының мәселеге қатысты ғылыми зерттеулерін, осы кезге дейінгі отандық тарихнамада Түрік қағанатына қатысты жинақталған ғылыми еңбектерді пайдаланады.

Қытай, Жапон елдері ғалымдарының Түрік қағанаты тарихынан жүргізіп жатқан зерттеулері, ойлары және тұжырымдары деректің түсіндірмелерінде берілуі алыс шет ел түріктанушыларының еңбектерімен танысуға жағдай жасады. Бұндай тәсіл еңбектің ғылыми құндылығын тереңдетеді.

«Собрание сведений...» және «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» деректерінде қытай жылнамаларындағы бірдей тараулары аударылған. Тек «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелерінде» Вэйшу кітабының 102-цзюаны, «Собрание сведений...» еңбегінде Бэйши жылнамасының 98 тарауы қосылған.

Қытай деректерінде Түрік қағанаты жайлы келтірілген мәліметтер келесі сипатқа ие: Түріктердің шығу тегіне қатысты аңыз-әңгімелер; Түріктердің салт-дәстүрлеріне, тұрмыс-тірші-

ліктеріне қатысты мәліметтер; Түркі тайпаларының орналасуы; Түрік қағанатының жужандармен соғысы, оларды жеңуі; Түрік қағанатының құрылуы; Қағандардың өмірбаяндары; Қағанаттың саяси тарихы; Әкімшілік құрылым; Түрік қағанаты дәуірлеу тұсындағы Қытай және басқа елдермен қарым-қатынасы, жаулау жорықтары қағанат ішіндегі алауыздық пен әлсіреу себептері; Қағанаттың екіге бөлінуі.

Қытай жылнамаларында келтірілген деректер негізінде Түрік қағанаты тарихының негізгі, өзекті тұстарын, әсіресе, Түрік қағанатының Қытай патшалықтарымен қарым-қатынасының саяси, экономикалық, мәдени байланыстары, Түрік қағанатының Қытай тарихына әсері мен Қытай патшалықтарының түріктер тарихында қалдырған іздері, Түрік қағанатының әлемдік тарихтың дамуына қосқан үлесін зерттеуге зор мүмкіндік туады.

Н.Я. Бичуриннің дерегі, Н.В. Кюннердің еңбегі және Б. Еженханұлы мен Ж. Ошан аударған қытай деректері Түрік қағанатын зерттеуге мол мәлімет бергенімен, Лю Мао-цзай еңбегінің қазақ тіліне аударылуы түркілер тарихын жан-жақты тереңірек зерттеуге көмегі тиетіні сөзсіз.

Әдебиеттер

- 1 Ганиев Р. Т. Китайские письменные источники о восточных тюрках в Центральной Азии // Известия Уральского государственного университета. Гуманитарные науки. №4 (82), 2010. 172-179 бб.
- 2 Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. – Алматы: Дайк Пресс, 2006. – 408 б.
- 3 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в древности в Средней Азии. – М.-Л.: АН СССР, 1950. – Т.1. – 381 с.
- 4 Бернштам А.Н. Н.Я. Бичурин (Иакинф) и его труд // Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в древности в Средней Азии. – М.-Л.: АН СССР, 1950. – Т.1. – 381 с.
- 5 Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961
- 6 Кюннер Н.В. Работа Н.Я. Бичурина (Иакинфа) над китайскими источниками для «Собрание сведений о народах обитавших в древности в Средней Азии» // Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в древности в Средней Азии. – М.-Л.: АН СССР, 1950. – Т.1. – 381 с.
- 7 Liu Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (Tu-kue). Gottingen Asiatische Forschungen. – Wiesbaden. 1958.

References

- 1 Ganiev R.T. Kitaiskie pismennyye istochniki o vostochnykh turkah v Centralnoi Azii // Izvestia Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnyye nauki. №4 (82), 2010. 172-179 bb.;
- 2 Kazakhstan tarihy turaly kytai derektemelery. IV tom. Auletтик tarihi zhylnamalar. 2-bolim. -Almaty: Dayk Press, 2006. – 408 b.;
- 3 Bichurin N.Ya. Sbranie svedenii o narodah obitavshih v drevnosti v Srednei Azii. – M.-L., ANSSSR, 1950. – T.1. – 381 s.;
- 4 Bernshtam A.N. Bichurin N.Ya. I ego trud // Bichurin N.Ya. Sbranie svedenii o narodah obitavshih v drevnosti v Srednei Azii. – M.-L., ANSSSR, 1950. – T.1. – 381 s.;
- 5 Kiuner N.V. Kitaiskie izvestia o narodah Uzhnoi Sibiri, Centralnoi Azii I DalnegoVostoka. – M., 1961. – 587s.;
- 6 Kiuner N.V. Rabota Bichurin N.Ya. Nad kitaiskimi istochnikami dlia Sbranie svedenii o narodah obitavshih v drevnosti v Srednei Azii // Bichurin N.Ya. Sbranie svedenii o narodah obitavshih v drevnosti v Crednei Azii.– M.-L., ANSSSR, 1950. – T.1. – 381 s.;
- 7 Liu Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (Tu-kue). Gottingen Asiatische Forschungen. – Wiesbaden. 1958.

ӘОЖ 94.(574). «17-18»

Б.Б. Кәрібаев

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
тарих, археология және этнология факультетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы,
Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: bereket.bk@mail.ru

Төле би және XVIII ғасырдың I жартысындағы Қазақстан тарихының мәселелері

Автор бұл мақаласында XVIII ғ. 30-50 жылдарында қазақ қоғамында ерекше рөл атқарған тарихи тұлғалардың бірі – Төле бидің тұлғалық бейнесіне тоқталып, ол арқылы сол жылдардағы қазақ тарихының күрделі мәселелерін қарастырады. Төле бидің өмір сүрген жылдары қазақ тарихындағы ең бір ауыр кезеңге жатады. Қазақ тарихында «алтын ғасыр» немесе «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заман деген атауға ие болған Тәуке ханның билік құрған жылдары ол қайтыс болғаннан кейін (1715) қазақ қоғамы үшін қол жетпес сағымға айналып кетеді. Тәуке ханның қайтыс болуымен Қазақ хандығы дәуірінің бір кезеңі аяқталып, екінші кезеңі басталады. Билеуші топ арасында саяси бірліктің болмауы қазақ мемлекеттілігін бірнеше саяси құрылымдарға ыдыратып жібереді. Оның салдарынан қазақ қоғамы шығыстағы көршісі – Жоңғарияның басқыншылық жорықтарына жөнді тойтарыс ұйымдастыра алмайды. Қазақ жерінің бір бөлігі – Жетісу жері сол ауыр жылдары жоңғарлардың қол астына уақытша бағындырылады. Төле би секілді ұлы тұлғалардың арқасында сол аумақтағы қазақ ру-тайпалары өздерінің тұтастығын сақтап қалады. Мақалада, сондай-ақ автор жазба дерек мәліметтері негізінде Төле бидің бүкіл қазақ қоғамында қалыптасқан саяси мәселелерге байланысты көзқарастары мен іс-әрекеттерін ашық көрсетеді.

Түйін сөздер: Төле би, Ұлы жүз, Тәуке хан, Есім хан, Қайып хан, Болат хан, Кіші жүз, Әбілқайыр хан, Жолбарыс хан, Түркістан, Сәмеке хан.

Б.Б. Карибаев

Төле би и проблемы истории Казахстана первой половины XVIII в.

Автор в данной статье останавливается на исторической личности Төле би, игравшей особую роль в Казахском обществе 30-50-х гг. XVIII в., рассматривая в этом ракурсе сложные проблемы истории Казахстана. Годы жизни Төле би пришлись на особо сложный период в истории Казахстана. Годы правления хана Тауке в истории Казахстана именуется «золотым веком», когда «на спине овцы гнездовали птицы», но после его кончины (1715 г.) завершился этот этап и начался новый.

Вследствие отсутствия единства в правящей прослойке, казахская государственность распалась на несколько политических образований. Как результат, казахское общество не смогло противостоять набегам Джунгарского ханства. Часть казахских земель – Семиречье – в те трудные годы отошла временно во владение джунгар. Благодаря мудрости Төле би, казахские роды и племена в то время сохранили целостность. В статье также автор на основании письменных источников показывает тактику и стратегические взгляды Төле би и его деятельность по своевременному решению проблем казахского общества.

Ключевые слова: Төле би, Старший жуз, Тауке хан, Есім хан, Қайып хан, Младший жуз, Болат хан, Абулхаир хан, Жолбарыс хан, Туркестан, Самеке хан.

B.B. Karibaev

Tole by and problems in the history of Kazakhstan the first half of the XVIII century

The author of this article dwells on the historical figure of Tole by, who played a special role in Kazakh society 30-50-s of XVIII century. Considering this rakusre challenges the history of Kazakhstan. Years of life Tole by occurred in a particularly difficult period in the history of Kazakhstan. During the reign of Khan Tauke in Kazakhstan's history called the "golden age", when "on the back of sheep, birds nest", but after his death (1715) completed this step and started a new one.

Due to the lack of unity in the ruling stratum, the Kazakh state broke up into several political entities. As a result, the Kazakh society was unable to resist the attacks of Junggar Khanate. Part of the Kazakh lands - Seven Rivers - in those difficult years, moved temporarily into the possession Jungars.

Thanks to the wisdom of Tole by, the Kazakh clans and tribes at the time maintained integrity. The article also an author on the basis of written sources, shows tactics and strategic views Tole and his efforts to the timely resolution of problems of the Kazakh society.

Keywords: Tole by, Great Horde, Tauke Khan, Yesim Khan, Kaiyp Khan, Junior Horde, Bolat Khan, Abulkhair Khan, Khan Zholbarys, Turkestan, Sameke Khan.

Бірнеше мыңжылдық Қазақ елінің тарихында әр дәуірдің алатын өз орны бар. Хандық дәуір деп аталатын тарихи кезеңге XV ғасырдың ортасынан XIX ғасырдың бірінші ширегіне дейінгі уақыт жатады. Бұл тарихи дәуір – Қазақ хандығының тарих мінберіне көтерілуімен басталса, XIX ғасырдың 20-шы жылдарының бірінші бөлігінде оның тарих көшінде қалумен аяқталады. Үш жарым ғасырдан астам уақыт өмір сүрген Қазақ хандығының тарихы шартты түрде екі үлкен кезеңге бөлінеді. Біріншісі – бір орталықтан басқарылатын хандық кезең, ал екіншісі – Қазақ мемлекетінің бытыраңқылық кезеңі. XVIII ғасырдың басында Тәуке ханның қайтыс болуымен хандық дәуірдің бірінші кезеңі аяқталып, екінші кезеңі басталады. Біз қарастырып отырған тарихи тұлға – Төле бидің өмір сүрген жылдары бір орталықтан басқарылатын кезеңнің соңғы және бытыраңқылық кезеңнің алғашқы сатыларына тура келеді. Бір дәуірдің екі кезеңін басынан өткерген тарихи тұлғаның қоғам дамуының барысын, тіпті, өмірдің өзін замандастарына қарағанда тереңірек сезінгенін оның халқымыздың рухани байлығына айналған шешендік сөздерінен, жеке адам, қоғам, ел, халық және олардың болашағы жөнінде айтқан небір асыл ойларынан, кесімді шешімдерінен байқалады.

Төле бидің өміріне қатысты қазіргі күнде тарих ғылымына белгілі жазба деректер туралы онша көп мақтана алмаймыз. XVIII ғасырдың 30-50 жылдарындағы қазақ-орыс қатынастарын баяндайтын орыс тіліндегі материалдарда Төле би есімі Ұлы жүздің ең белгілі билерінің бірі әрі билеушісі ретінде және сол жылдардағы қоғамдық-саяси өмірге белсене араласқан тұлға ретінде кездеседі [1, 103; 118; 435; 486-487; 490 – бб.; 2, 341; 351; 565 – бб.]. Бірен - саран мәліметтер қытай деректерінде ұшырасады [3, 28-31-бб.]. Ал ауыз әдебиетінің материалдарына келсек, олар жетіп артылады. Солардың ішінде халық ақыны Қазанғап Байболұлының (1891-1945) «Төле бидің тарихы» атты тарихи дастаны ерекше орын алады [4, 3-126 бб.]. Сондай-ақ халық арасында кең тараған Төле бидің нақыл сөздері, баталары, өсиеттері, үшқыр ойлары тұлғаның тарихи болмысын ашуға көмектеседі [5]. Ал енді салыстырмалы түрде алсақ, Төле биді отандық тарихнамада өзіне лайықты бағасын алған тұлға деуге толық негіз бар [6, 7, 8.]. Ал болашақ зерттеулер оның тарихи болмысын одан әрі аша түседі, өмірінің кейбір тұстарын толықтыра түседі дейміз.

Қазақ тарихында «алтын ғасыр» немесе

«қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заман деген атауға ие болған Тәуке ханның билік құрған жылдары ол қайтыс болғаннан кейін (1715) қазақ қоғамы үшін қол жетпес сағымға айналып кетеді. Тәуке ханның қайтыс болуымен Қазақ хандығы дәуірінің бір кезеңі аяқталып, екінші кезеңі басталады. Осы екінші кезеңнің алғашқы сатыларындағы қазақ қоғамының ішкі және сыртқы саяси жағдайларына назар салып көрелік.

Ш.Ш.Уәлиханов Тәуке хан қайтыс болғаннан кейінгі қазақ елінің жағдайын былайша сипаттайды: «XVIII ғасырдың алғашқы онжылдықтары қазақ халқы үшін өте қиын уақыт болды. Жоңғарлар, Еділ қалмақтары, Жайық казактары және башқұрттар қазақтардың ұлыстарын жан-жақтан талап, малдарын айдап әкеліп, адамдарын отбасыларымен бірге тұтқынға әкеліп отырды. Қыстың аяздары мен аштық құдайдың жіберген сынағы тәрізді, халықтың қасіретін одан әрі қиындатып жіберді. Орынборда болған қазақтың бір рубасы халқының жағдайын бір топ тазыдан қашып келе жатқан қоянға теңеген» [12, 111].

Тәуке ханнан соң билікте болғандар Есім ханның бір ұрпағы Қайып хан (1716-1718), одан кейін билікке келген Тәукенің үлкен ұлы Болат хан (1718-1723) қазақ қоғамында қалыптасқан ішкі саяси қайшылықтарды ретке келтіре алмады. Орталық атқарушы билік әлсіз болғандықтан жер-жердегі беделді сұлтандар өздерін хан деп жариялап, дербес саясат жүргізе бастайды. Кіші жүзде Әбілқайыр хан, Ұлы жүзде оның туысы Жолбарыс хан Тәшкенде отырып, дербес билеуші атанады. 1723-1725 жылдардағы жоңғар шапқыншылығы қазақ қоғамындағы қиын жағдайды одан әрі шиеленістіреді. Түркістанда Болат ханның өлімінен кейін Тәуке ханның ұлы Сәмеке хан (1723-1737) таққа келеді, бірақ ол бір орталықтан басқарылатын мемлекеттік жүйені қалпына келтіре алмайды. Ал одан кейін Болаттың ұлы Әбілмәмбет хан (1739-1771) Түркістандағы тақты иеленеді. Кіші жүз бен Ұлы жүздің тайпалары өз хандарына бағынғандықтан, Түркістандағы Сәмеке, Әбілмәмбет хандардың билігі бар болғаны Орта жүз аумағындағы рутайпаларға, оның ішінде олардың бір бөлігіне ғана таралады. Сол себепті олар бүкіл қазақтың Ұлы ханы деп аталмай, бар болғаны Орта жүз хандары деп атала бастайды.

Орта жүздегі саяси жағдай осы жылдары қиын әрі күрделі болатын. Әбілмәмбет хан негізінен арғын руларына арқа сүйесе, Сәмеке ханның ұлдары Сейіт хан мен Есім хан Түр-

кістан қаласы мен оған іргелес елді мекендерде билік жүргізіп, Әбілмәмбет ханмен тайталасқа түседі. Осы жылдарда Орта жүздің тағы бір ірі саяси тұлғасы Барақ сұлтан ортажүздің найман, қоңырат, қаракесек руларын басқарып, бүкіл Қазақ еліндегі саяси шиеленістің отын одан әрі өршіте түседі. Барақ сұлтанның туған інісі Көшек хан (1750 жылы өлген) найманның садыр руын басқарып, Сайрам қаласында жеке-дара хан болып отырады.

Қазақ еліндегі осындай ішкі саяси жағдай көрші мемлекетке белгілі болатын. Батыстан ентелеп келе жатқан Ресей де, шығыстан әлсін-әлсін жорық жасап отырған Жоңғария да қазақ қоғамында қалыптасқан саяси жағдайдан барынша пайда табуды көздейді. 1730 жылғы 20 шілдеде орыс тілінде жазылған бір құжаттың қысқаша мазмұны қазақ еліндегі саяси жағдайды былайша көрсетеді: «...40 мың түтіннен тұратын қазақтарды Әбілқайыр хан басқарады, тағы да Барақ және Әбілмәмбет деген екі ханы бар. Олар Ұлытау мен Кіші тауды, Сыр, Сарысу және Торғай өзендерін, Қаракүм далаларын башқұрттардан бір айлық жерде көшіп-қонып жүреді. Қазақтардың тағы мынадай қалалары бар: 1. Басты қаласы – Ташкент, оның билеушісі Жолбарыс хан, 2. Түркістан, онда Сәмеке хан отыр, 3. Сайрам, онда Көшек хан билік құрады...» [1, 35-36 – бб.].

Ал Кіші жүздегі ішкі саяси жағдайға келсек, сыртқы жаулармен күрес кезеңінде Кіші жүз ру-тайпаларының бірлікте болғанын көреміз. Ал аса маңызды саяси мәселелер бойынша шешім қабылдауда бірліктің орнына алауыздық келеді. Әбілқайыр ханның Ресеймен жақындаса бастауы және 1731 жылы 10 қазанда оның бір топ сұлтандармен, батыр, билермен орыс патшайыма адал болу туралы ант беруі Кіші жүздің билеуші тобын қарама-қарсы екі лагерьге бөліп, ішкі саяси жағдайды одан әрі ушықтырып жіберді. Ресей билігіне мойынсұнып, ант беру мәселесіне келгенде соғыс жылдары бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған билер мен батырлар, ру-тайпа көсемдері ортақ мәмілеге келмейді. Олардың бірі ханды қолдаса, екіншілері «ханға қарсы партия» жағында, яғни Ресейге ант беруге қарсылар жағында болады. Ресей елшілігін басқарып келген М.Тевкелев ханнан бастап, ру-тайпа көсемдерін, билер мен батырларды өз жағына тарту үшін сый-сияпаттарын аямайды. Кіші жүздегі Әбілқайыр ханнан кейінгі ең беделді сұлтан Қайып хан ұлы Батырды «ханға қарсы партия» жағына шығып кетпесі үшін арнайы хан Ордасына шақырып, орыс елшісі оған 100 сом

көлемінде сый береді. Әбілқайыр ханның болашақ саяси қарсыласы әрі ханның күйеу баласы Қайып хан ұлы Батыр сұлтан 1731 жылы 3 желтоқсанда ант береді [1, 60-61 – бб.].

1731 жылдың желтоқсанында Орта жүз ханы Сәмеке Әбілқайыр ханның ақылдаспай істеген әрекетіне ренішін білдіре отыра, өзіне келген М.Тевкелевтің өкіліне хат арқылы Ресей билігіне мойынсұнатынын жазып жібереді. Бірақ оның уәдесі сөз жүзінде ғана қалады. Ол бірнеше рет Ресейдің қоластындағы башқұрттарға жорықтар жасайды.

1732 жылдың қараша айының соңында М.Тевкелев Кіші жүз аумағынан Ресейге кері қайтуға мәжбүр болады. Өйткені ант қабылдаудан кейінгі оның Кіші жүзде өткізген әрбір күні өте қауіпті болып, елшінің тағдыры қыл үстінде тұрады [1, 48-85; 10, 202-206 – бб.]. Оған мұндай қауіпті Ресейге қосылуға қарсы Кіші жүз бен Орта жүз өкілдері туғызады. Тіпті жағдай өте ушыққан кезде Әбілқайыр хан орыс елшісіне кейін қайтуға кеңес береді.

Кіші жүз бен Орта жүз билеушілерінің Ресейге ант беруі Ұлы жүздің билеуші топтарына да белгілі болады.

Төле би өмірінің ең бір белсенді, мемлекеттік қайраткер ретіндегі рөлінің күшейіп, жазба дерек мәліметтерінде көрініс тапқан кезеңі - XVIII ғасырдың 30-50 жылдарына сәйкес келеді. Бұл жылдар, бір жағынан бүкіл қазақ қоғамындағы және әр жүздің ішіндегі саяси бытыраңқылықтың одан әрі тереңдей түсуімен сипатталса, екінші жағынан Төле бидің мемлекет қайраткері ретіндегі рөлінің айқын байқалуымен ерекшеленеді.

Осы жылдардағы Ұлы жүздің жағдайына келсек, қалған екі жүзге қарағанда оның жағдайы өте қиын болатын-ды. «Аңырақайдағы» ұлы жеңіс Ұлы жүзді Жоңғар шапқыншылығынан толық азат ете қоймады. 1730 жылдардың бірінші жартысында Ұлы жүз аумағы бірнеше рет жоңғарлардың қарамағына өтеді. 1733-1735 жылдары ұлыжүздіктер дербес өмір сүрсе, 1735 жылдан бастап Қалдан Церенге тәуелді болады [10, 208-209 – бб.]. Ұлы жүз билеушілері Қалдан Церен Ордасына өз ұлдарын аманат ретінде жіберіп отырса, қарапайым халық белгіленген көлемде алым-салық төлеуге мәжбүрленеді.

Сол жылдардағы Ұлы жүз билеушісі Жолбарыс хан Жоңғария үстемдігінен құтылудың бірден-бір тиімді жолы деп - Ресеймен жақындасуды ұстанады. Ол Әбілқайыр ханның жіберген адамдары арқылы Кіші жүз аумағына орыс елшісі М.Тевкелевтің келгенін естіп, Қонай мырза мен Сырымбет деген сенімді адам-

дарына хат жазып жібереді. Жолбарыс ханның адамдары Кіші жүз аумағындағы М.Тевкелевке жеткенге дейін, орыс елшісі кейін қайтып кетеді [1, 55- б.]. Ал одан кейінгі Жолбарыс хан хатының тағдыры белгісіз.

Бұдан кейін Ұлы жүздің Ресеймен жақындасуын ондағы билер қолға алады. «Бөлінгенді бөрі жейді» деген қанатты сөзді Төле би осы жылдары айтса керек. 1731 жылдары қазақтың екі жүзінің Ресейге қосылуы мәселесі Ұлы жүздегі беделді билер арасында талқылауға түскен секілді. Қазақ халқының басым бөлігінен ажырап, жоңғарларға тәуелді болғаннан гөрі, «көппен бірге көрген ұлы той» дегендей, бүкіл қазақ халқымен бірге болуды қолдаған топ жеңіске жетеді. Ұлы жүздің ең беделді билері мен батырлары - Төле би, Қодар би, Хангелді би, Сатай батыр, Бөлек батыр бастаған топ 1733 жылы орыс патшайымына Ресей билігін қабылдайтындығы туралы хат жолдайды [1, 102-103 – бб.]. Бұған жауап ретінде 1734 жылы 10 маусымда Анна Иоановна Ұлы жүз қазақтарын Ресей қоластына қабылдауы туралы грамотаға қол қояды [1, 118-119 – бб.].

Ұлы жүздегі ең беделді тұлға болса да, Төле бидің есімі осы жылдары алғаш рет орыс құжаттарында кездесе бастайды. Оның себептері де жоқ емес. Қазақ жеріне енді ғана ене бастаған Ресей үшін алыстағы Ұлы жүз емес, іргесіндегі Кіші және Орта жүздердегі жағдайлар маңыздырақ болып, олардағы барлық ахуал, билеуші топтармен қарым-қатынастар, беделді жеке тұлғалар жіті назарда ұсталады. Соған байланысты Кіші жүз бен Орта жүздің тұлғаларына қатысты материалдарды Ресей жағы барынша көп жинастыруға тырысса, Ұлы жүзге қатысты материалдарды мүмкіндігінше жинауға мәжбүр болады. 1730-1750 жылдар аралығында Ұлы жүзде және бүкіл қазақ қоғамында болған оқиғаларға Төле бидің белсене араласуы, оның есімі мен іс-әрекеттерін сол жылдардағы орыс деректерінде қалдырады.

Біз сөз етіп отырған жылдардағы Төле бидің тікелей немесе жанама қатысуымен болған аса маңызды оқиғалар қатарына қазақ жерінде 1738 жылы К.Миллердің басшылығындағы орыс керуенінің тоналуы және соған қатысты мәселелер, Ұлы жүзді жоңғар үстемдігінен азат ету жолындағы Төле бидің ұстанған бағыты мен жүргізген саясаты және жасаған іс-қимылдары, Әбілхайыр ханды Барақ сұлтанның өлтірілуі мен соған байланысты оқиғалар жатты. Аталған оқиғалар салдарларының қазақтар үшін оң шешімін табуда Төле би белсене араласып, өзінің көрегендігін көрсетеді.

1738 жылы Түркістан мен Ташкент арасында 20 мың сом заты бар орыс керуенін Төле бидің туысы Қойгелді батыр бастаған 113 адамдық топ тонаушылыққа ұшыратып, керуен басы К.Миллер мен оның адамдарын тұтқындаған еді. Бұл іс – Ұлы жүз бен Ресей арасындағы қалыптаса бастаған қатынастарды бұзу үшін жоңғар билеушісінің тапсырмасымен жасалғаны сол кезде-ақ белгілі болатын [2, 290 – б.]. 1742 жылы тоналған орыс керуенінің шығынын Қойгелді батырдан Орта жүздің атақты батыры әрі Әбілхайыр ханның жақтасы Жәнібек тархан талап етеді. Алғашында керуен шығыны 40 мың жылқы көлемінде бағаланады да, кейін келе ол 2000 жылқыға дейін төмендетіледі. Екі жақ ортақ мәмілеге келген соң, «Төле би мен Түркістандағы Наиб қожаның алдында пәтуаласады» [2, 296 – б.].

Орыс керуенінің тоналуы қылмыстық іс болып көрінгенімен оның артында үлкен саясат тұрғанын байқау қиындық соқтырмайды. Ресейдің бұл сауда керуені Жоңғарияға тәуелді Ұлы жүз арқылы Орта Азиямен сауда байланыстарын орнатуға бағыттаған алғашқы әрекеті еді. Жалпы, Ұлы жүз аумағы қашанда көршілес елдердің көз алартқан жері болатын. Дәл осы жылдары Ресей мен Жоңғария мүдделерінің Ұлы жүзде тоғысқанын көреміз. Ресей жағы бұған қалай мүдделі болса, Жоңғария жағы бұған сондай қарсы болатынды. Жоңғария жағы Ресейдің Орта Азиямен экономикалық байланыстар орнатуына жол бермеу үшін керуенді тонау қажет деп табады. Және оны іске асыру үшін жергілікті Ұлы жүздің адамдары пайдаланылады. «Батыр аңғал болады» дегендей, бұл істі Қойгелді батыр орындайды. Мұның бәрі көп ұзамай Миллердің Жоңғарияның қазақтар ісімен айналысатын жауапты адамы, әрі қолбасы Сары Манжымен болған екі жақты келіссөзінде анықталады [2, 290-291 – бб.].

Бұл жерде біз Төле бидің Ұлы жүздің бас биі міндетін атқарып тұрғанын көреміз. Бұл шешім бас бидің жақын туысы үшін ауыр болса да, елдікті ойлаған адам үшін бірден-бір дұрыс кесім болып саналады. «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген Төле бидің қанатты сөзі осы тұста айтылса керек. Ұлы жүздің дәл сол жылдары жоңғарларға тәуелді екенін ескерсек, Төле бидің бұл шешімін нағыз батырлық әрі көрегендік деуге болады.

Төле бидің осы жылдары Ұлы жүзде де, бүкіл қазақ қоғамында да беделінің аса зор екенін жоңғар қоңтайшысы да мойындайды. Оның Жәнібек батырға жазған хатында «Ама-

натқа кісі жіберсін, Ұлы жүздегі Төле би сияқты Орта жүзде абыройың артық», - деп айтылады. Ал Жәнібек батыр замандасының барлық болмысын бір сөзбен: «Төле би өте қасиетті кісі ғой...», - деп айтқан екен [2, 300 – б.].

Төле бидің қазақ тарихындағы келесі бір маңызды атқарған іс-әрекеттерінің біріне - Ұлы жүзді жоңғар езушілігінен құтқару жолындағы жүргізген саясаты жатады.

1739-1741 жылдары жоңғарлардың кезекті ірі жорығы болып, ол жылдардағы оқиғалар қазақ халқы үшін екінші «ақтабан шұбырынды» деп аталады. Негізінен жоңғар әскерінің соққыларынан Орта жүз ру-тайпалары көп зардаптар шегеді. Орта жүздің ең беделді сұлтаны Абылай жоңғарларға тұтқынға түседі. Ал Ресеймен жақындасуға ниеті бар екені белгілі болған Жолбарыс хан 1740 жылы 5 сәуірде кенеттен қарсыластарының қолынан қастандықпен өлтіріледі. Хан өлімінің жергілікті қарсыластар қолынан болғанына қарамастан, желдің қай жақтан тұрғанын болжау онша қиындық тудырмайды.

Жоңғар билеушісі Ташкент билігін Күсек бек деген жергілікті тапсырады [13, 80- б.]. Ол Төле бидің Ұлы жүздегі беделін біліп, оған Ташкент билігін бермейді. Соған қарамастан Төле бидің атақ-даңқы мен абыройы одан жоғары тұрады. Төле би өз ұлысында тұрып, Ташкенттегі істердің бәріне араласады. Ж.Дәдебаевтың дәлелдеп көрсетуінше, «Күсек бек Ташкент қаласын билегенімен, Күсек бекті Төле би билеген» [8, 138 – б.]. Одан әрі зерттеуші Төле би өзінің керемет саясатымен Ташкент билеушісін жоңғарларға қарсы қойғанын, жоңғар әскерлерінің қимылдарын бақылап, олар туралы ақпаратты дер кезінде қазақ сұлтандары мен батырларына жеткізіп отырғанын дәлелді түрде көрсетеді [8, 138-139 – бб.].

1739-1741 жылдардағы жоңғарлардың Орта жүз аумағына жойқын жорықтары қазақ билеуші тобын екі ұдай жағдайға қалдырады. Ресей тарапынан жоңғарларға қарсы қазақтарды қорғауға бағытталған нақты қимылдар жасалмайды, ал бытыраңқы қазақ хандары мен сұлтандары арасында жоңғар билеушісінің билігін мойындау қажеттігі туралы пікірлер үстем бола бастайды. Өз кезегінде Қалдан Церен қазақ билеушілерінен аманатқа адам сұратып, оларға оңтүстіктегі қазақ қалаларының билігін беруге уәде береді. Орта жүз ханы Әбілмәмбет, Барақ сұлтандар ұлдарын аманатқа беріп те жібереді [1, 268-273 – бб.; 2, 242-243 – бб.]. Мұндай жағдайда олардан ешқандай көмектің болмайтынын түсінген Төле би жоңғарларға

қарсы күресу үшін Қоқан бегімен жақындаса бастайды. Соған байланысты Қоқан бегі Әбдікәрім бек пен қазақтың Ұлы жүзінің басшысы Төле би арасындағы қарым-қатынас мәселесі 1475 жылғы сәуір-тамыз айларында жазылған орыс құжаттарында жиі айтыла бастайды [2, 340-346 – бб.]. Әбдікәрім бектің Ташкентте жоңғарларды жеңуін деректер айтпаса да, онда Төле бидің қосқан үлесі бар деуге болады.

1745 жылы бұған дейін атап өткеніміздей, Жоңғарияның қазақ істерімен айналысатын өкілі Ұлы жүзге келеді және осы өңірде ол қаза табады. Сары Манжының қазасын жоңғар жағы тікелей Төле биден көреді. Осыған байланысты Қоқан бегі Төле биді өз еліне қарай көшіп келуді ұсынады [8, 143 – б.]. Көріп отырғанымыздай, Ұлы жүзде жоңғар үстемдігіне қарсы күресті баяндайтын нақты деректер жоқ болса да, басқа жанама дерек мәліметтері арқылы біз, Төле бидің осы күрестегі қазақтар жағынан басшылық рөлін көре аламыз.

XVIII ғасырдың 40-шы жылдарының соңында бүкіл қазақты дүр сілкіндірген оқиғаға Орта жүз сұлтаны Барақтың Кіші жүз ханы Әбілқайырды өлтіруі жатты. Бұл оқиғаға қатысты мәліметтер XVIII ғасырдағы қазақ – орыс қатынастарының материалдарында біршама көрініс тапқан [1, 392-403 – бб.; 2, 386-412 – бб.]. Сол себепті бірқатар зерттеушілердің еңбектерінде Әбілхайыр ханның өлтірілуі жайында тереңірек қарастырылады [10, 297-308 – бб.; 14, 181-182 – бб.]. Соған байланысты біз, бұл жерде ол мәселеге бармай, бірден хан өліміне байланысты Төле бидің көзқарасы мен әрекеттері жөнінде пікірлерімізді білдіреміз.

Кіші жүз ханын өлтірген Барақ сұлтанды үш жүздің ең белгілі адамдары – батырлар, билері сынға алады. 1748 жылы қараша айында Кіші жүзге барып қайтқан казак атаманы Смаилмолда Әбдіразақов жазбасының қысқаша мазмұны былайша баяндалады: «...Барақ сұлтан Орта жүздің найман руындағы Өтеп биге, Шұрақ биге, Қабанбай батырға, қаракесек руындағы Қазыбек биге үш адамын жіберіп, өзінің Әбілхайыр ханды өлтіргенін мақтанышпен айтқызады да, оның орнына Барақты хан етіп сайлауын сұратады. Бұған жауап ретінде Орта жүздің белгілі адамдары Әбілхайыр ханның өз халқына жасаған жақсылықтарын баса айтып көрсетеді. Ал Барақ сұлтан туралы «ол қазіргідей енді жүре алмайды, уақыты келгенде басынан айырылады...» [1, 434 – б.]. Орта жүзден үмітін үзген Барақ сұлтан Ұлы жүздегі Түркістанның арғы жағында, Ташкент

төңірегінде көшіп жүрген Төле биге де үш адамын аттандырып, Орта жүз билеріне айтқан сөзін жеткізеді. Төле би де Өтеп би, Шұрақ би, Қабанбай батыр және Қазыбек билер секілді жауап қайтарады [1,434-435 – бб.]. Орта жүз бен Ұлы жүзден қолдау таппаған Барақ сұлтан енді Жоңғария билеушісіне адам жіберіп, сонда тұруға рұхсат сұрайды. Бұдан хабардар болған Әбілхайыр ханның ұлдары жоңғарларға елші жіберіп, егерде олар Барақ сұлтанды қабылдаса, онда екі жақ арасында соғыс болатынын ескертеді. Соған байланысты Барақ сұлтанға жоңғарлар жағынан жауап бола қоймайды. Барақтың жанындағы адамдардың көпшілігі одан бөлініп кетеді де, ол аздаған адамдарымен жеке қалады.

Сарысу өңірінен жылжып, Ұлы жүзге не Жоңғарияға қарай бет алған Барақты Орта жүздің Қазыбек би бастаған белді адамдары жібермей, ұстап алады[1,426 – б.]. Одан арғы тарихи оқиға барысы белгілі. Барақтың өзі өзін айыптау үшін төрт биді таңдайды, ал олар болса, Әбілхайыр ханды өлтірушіні ақтап шығады.

Барақ сұлтанның ақталғанынан 1750 жылы қайтыс болғанға дейінгі өмірі Төле бимен тікелей байланысты өтеді. 1748 жылдың соңына таман ол Түркістан маңындағы Орта жүздің қоңыраттарына хан боп сайланады. Бұл туралы Барақ сұлтанның жұртына барып келген тілмаш Матвей Арапов хабарлайды және Барақ сұлтанның өзі Орынбор генерал-губернаторы И.Неплюевке жазған хатында баяндайды.[1, 485-488; 489 – бб.]. М.Араповтың жазбасында Барақ пен Төле бидің ара-қатынастары өте жақсы екені айтылған.

Ж.Дәдебаев өзінің «Төле би» атты зерттеуінде біз қарастырып отырған мәселені былайша түсіндіреді. «...Өлген ханның баласы Ералы сұлтан айыпкерлерден әкесінің құнын даулап, билер сотына шағынады. Ералы сұлтан билер сотынан айыпкерлердің өлген ханның құнын төлеуін әрі ханды тікелей өз қолымен өлтірген адамды өлім жазасына кесуді талап етеді. Билер соты айыпкерлерді жеті күн төлеуге тиісті деп табады, солай үкім шығарады. Ал Ералы сұлтан айыпкерлерден екі күн алып, қалған төрт күнды алмайды да, әкесін өлтіруге қатысы бар Сырымбет батырды өз қолымен өлтіреді»[8,143-144 – бб.]. Одан әрі зерттеушінің ойларын қысқаша мазмұндасақ, билер сотының үкіміне қанағаттанбаған Әбілхайыр ханның ұлдары Барақ сұлтанның соңына түседі. Бараққа екінші рет билер соты болып, ол Төле бидің қатысуымен өтеді және онда Төле би айыпкерді ақтап шығады. «Төле бидің «Бір

қойдан екі тері сыпырмайды» деген келесі бір қанатты сөзі ел арасында таралып кетеді», - деп жазады Ж.Дәдебаев[8,144 – б.].

Төле бидің Барақ сұлтанға қатысты көзқарасының өзгеруін былайша түсіндіруге болады. Біріншіден, Кіші жүз бен Орта жүз билерінің соты арқылы ақталып шыққан Барақ сұлтан Төле би үшін кінәлі адам емес. Екіншіден, Ұлы жүз бұл жылдары әлі де Жоңғарияға тәуелді болатын. Осы жылдары бүкіл жүздің билігі іс жүзінде Төле бидің қолында еді. Жоңғарлардың үстемдігінен толық құтылу үшін Төле биге Барақ сұлтан секілді батыл әрі жігерлі, саяси шешім қабылдай алатын тұлға қажет-ті. Төле би үшін елінің азаттығы ең маңызды болғандықтан ол сол жолда бар мүмкіндікті пайдалануға тырысады. Міне, осындай жағдайлар Төле биге Барақ сұлтанды өзіне тартып, одақтастырған деп ой түйеміз.

Төле би үшін бірінші кезектегі ең басты іс - Ұлы жүздің жоңғарлардан азат болуы еді. Біз оны 1748 жылы М.Араповтың Барақ сұлтанға келген кезінде арнайы Төле биді іздеп барып, онымен кездесу барысындағы әңгімелерден байқаймыз. Әңгімелесу барысында Төле би Кіші жүз бен Орта жүздің билеушілері секілді өзінің де Ресей билігін мойындағысы келетінін білдіреді. Өз өтінішін ол хатқа жазады да, немере інісі Айтбайды М.Араповқа қосып, Орынбор губернаторына жібереді[1,486-487 – бб.]. Бұл хатқа жауапты Төле би 1749 жылы қыркүйек айында алады[1,490 – б.].

Төле бидің бұл әрекетін жоғарыда айтып өткеніміздей, өз жұртын жоңғар үстемдігінен азат ету үшін және үш жүздің бір жерде болуынан туындаған деп есептейміз.

Төле бидің өмір сүрген жылдарындағы оның араласуымен болған келесі бір ірі оқиғаға – Жоңғар хандығының жойылуы қарсаңындағы Ұлы жүзді азат етуге бағытталған жүргізген саясаты жатады.

Жоңғар хандығы тарихының соңғы 13 жылын (1745-1758) - оның күйреу кезеңі деп атауға болады. 1745 жылы атақты хоңтайшы Қалдан Церен қайтыс болып, артында оның үш ұлы мен бірнеше қызы қалады. Үлкен ұл - Лама-Доржы – 19, ортаншы ұл - Цеван Доржы Аджа Намжил – 13, ал кіші ұл – Цеван Даши – 7 жаста болады. Қалдан Цереннің өсиеті бойынша билікті ортаншы ұл иеленеді. 1749 жылы үлкен ұл Лама Доржы қастандықпен інісін өлтіріп, жоңғар тағын басып алады. Жоңғарияның беделді нойандары жаңа билеушіні мойындай қоймайды да, оған қарсы қастандық ұйымдастырады. Бірақ ол сәтсіз аяқталып, оған қа-

тысушылар қатаң жазаланады [15, 281-282 – бб.]. Осылайша, жоңғар тағы үшін күрес барысында жаңа үміткерлер шығады, олар ең беделді нойандар – Әмірсана мен Даваци еді. Алғашында екі нойан хоңтайшыдан жеңіліс тауып, Жоңғариядан қашуға мәжбүр болады. Олар 1751 жылдың күз айларының бірінде Орта жүздегі Абылай сұлтанды келіп паналайды [15, 286 – б.]. 1753 жылдың басында Лама Доржы өлтірілгенге дейін қазақ-жоңғар қатынасындағы басты саяси мәселе, осы – қашқын нойандар мәселесі болады. Бұл мәселеге Ұлы жүздің билеушісі ретінде Төле би де араласады.

Лама Доржының Орта жүзге жіберген елшісіне Абылай сұлтан халықтың әдет ғұрпы бойынша иесінен қашқан итгі кейін қайтармайды деп жауап береді. Бұдан кейін Лама Доржы қазақ қоғамындағы ең беделді, ең сыйлы, жасы үлкен Төле биге бет бұрады. Бұл кезде Ұлы жүз әлі де Жоңғарияға тәуелді болатын. 1752 жылы Төле би Жоңғар билеушісінің шақыртуымен Лама Доржының Ордасына барып қайтады [8, 146 – б.]. Бұл жерде Төле би мен Лама Доржы арасында қандай тақырыпта әңгіме болғанын болжау қиын емес. Төле бидің тек Ұлы жүзде ғана емес, бүкіл қазақ қоғамындағы рөлін дөп басып білген жоңғар хоңтайшысы Абылай сұлтанды пана-

лап отырған екі нойанын қайтаруға күш салуға тапсырма берген дейміз. Жоңғариядағы ішкі саяси жағдайды жіті бақылап отырған Төле би кейін оралысымен Абылай сұлтанға хат жазып, қашқын нойандарды ұстап бергеннен қазаққа пайда жоқ екенін айтады [8, 146 – б.]. Абылай сұлтан да сондай ойда болса керек. Ақыры 1753 жылдың басында екі нойан Абылайдың қолдауымен Лама Доржыны өлтіреді. Билікке Даваци келеді. Бір жылға жетпей, Даваци мен Әмірсана арасында жаңа қайшылық басталып, Жоңғариядағы саяси күрестің оты қайта өршиді. Бұл күрес барысына Абылай сұлтанның белсене араласқаны белгілі, ал Төле бидің қаншалықты дәрежеде қатысқанын нақты айту қиынырақ. 1758 жылы Жоңғар хандығы өзінің өмір сүруін тоқтатады. Ал одан екі жыл бұрын Төле би қайтыс болған еді. Жоңғар мемлекетінің толық күйрегенін көре алмаса да, Төле би ол мемлекеттің ғұмыры ұзаққа бармайтынын, Ұлы жүздің көп ұзамай азат болатынын сезе білді дейміз.

Осылайша, Төле бидің әрбір қанатты сөзінің нақты бір тарихи жағдайларға байланысты пайда болғанын көреміз. Оның баталы сөздері мен қанатты сөздерінің тарихи астарларын зерттеу болашақта арнайы зерттеуді қажет етеді демекпіз.

Әдебиеттер

1. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. (Сборник документов и материалов). Издательство Академии Наук Казахской ССР. Алма-Ата, 1961.
2. Қазақтың ханы – Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі: Алматы; «Ел-шежіре», 2011. Т.1.- 640 бет. Құрастырып, қазақшаға аударып, көрсеткіштерін түзген және түсініктерін жазған – З.С.Тайшыбай.
3. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. Алматы, 2006. Қытайшадан аударған Б.Еженханұлы.
4. Бабалар сөзі: жүз томдық. 57-ші том: Тарихи жырлар. Астана: Фолиант, 2010.- 292 б.
5. Дәуітов С. Төле би. Алматы, 1993.
6. Төле би./ Құрастырған, алғы сөзін жазған С.Дәуітов. – Алматы, 1991.
7. Төрәқұлов Н. Төле би. Алматы, 1991.
8. Дәдебаев Ж.Атыңнан айналайын Әулие ата: тарихи-филологиялық зерттеулер. – Алматы:Қазақ университеті, 1998. – 312 бет.
9. Шыныбекұлы Ө. Төле бидің ата-тегі туралы бірер сөз. <http://abai.kz>
10. Ерофеева И.Хан Абулхайр: полковедец, правитель и политик. – Алматы, «Санат», 1999 – 336 стр.
11. Добросмыслов А.И. Материалы по истории России. Оренбург, 1900. Т.2.
12. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.IV.- Алма –Ата, 1985.
13. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких орд и степей. Ч.II. СПб., 1832.
14. Мәшімбаев С.М. Әбілқайыр хан (1693-1748). – Астана. 216 б.
15. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. 1635-1758. Издание второе. Наука, М., 1983.

References

1. Kazakhsko-rysskie otnosheniya v XVI-XVIII vekakh (Sbornik dokumentov i materialov). Izdatel'stvo Akademii Nayk Kazakhskoi SSR. Alma-Ata, 1961.
2. Kazaktyn khany – Abylai: Dayyry, omyry men kyzmety: Almaty; «El-shezhire», 2011. T.1.- 640 bet. Kurastyryp, kazakshaga aydaryp, korsetkyshteryn tuzgen zhane tusynyktery zhazgan – Z.S.Taishybai.
3. Kazakstan tarikhly tyraly kytai derektemelery. Almaty, 2006. Kytaishadan aydargan B.Ezhenkhanuly.
4. Babalar sozy: zhuz tomdyk. 57-shy tom: Tarikhi zhyrlar. Astana: Foliant, 2010.- 292 b.
5. Dayytov S. Tole bi. Almaty, 1993.
6. Tole bi./ Kurastyrgan, algy sozyn zhazgan S.Dayytov. – Almaty, 1991.
7. Torekulov N. Tole bi. Almaty, 1991.
8. Dadebaev Zh. Atynnan ainalayn Aylye ata: tarikhi-filologiyalyk zertteyler. – Almaty: Kazak universiteti, 1998. – 312 bet.
9. Shynybekuly O. Tole bidyn ata-tegy tyraly byrer soz. <http://abai.kz>
10. Erofeeva I. Khan Abylkhair: polkovedets, pravitel' i politik. – Almaty, «Sanat», 1999 – 336 str.
11. Dobrosmyslov A.I. Materialy po istorii Rossii. Orenbyrg, 1900. T.2.
12. Valikhanov Ch.Ch. Sbranie sochinenii v pyati tomakh. T.IV.- Alma –Ata, 1985.
13. Levshin A.I. Opisaniye kirgiz-kaysakskikh ili kirgiz-kazachikh ord i stepей. Ch.II. Shb., 1832.
14. Mashymbaev S.M. Abylkaiyr khan (1693-1748). – Astana. 216 b.
15. Zlatkin I.Ya. Istoriya Dzhungarsogo khanstva. 1635-1758. Izdanie vtoroe. Nayka, M., 1983.

УДК 94 (574) «1916/17»

М.Ж. Ташенев¹, *Ж.Ж. Кумганбаев²

¹Д.и.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²PhD докторант КазНУ им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*E-mail: zhankum0186@mail.ru

Туркестанская (Кокандская) автономия и идея единого Туркестана

В статье рассматривается история образования Туркестанской (Кокандской) автономии в октябре 1917 года и разгром автономии армией большевиков в феврале 1918 года.

Рассматриваются политические взгляды Алашордынцев, которые были двух направлений. Согласно программе партии «Алаш», Россия должна была стать федерацией, объединяющей равноправные государства. Но придерживающиеся другого направления развития Туркестана считали целесообразным создание национальной автономии в составе России. В статье отмечается, что эту идею поддержали Алихан Бокейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Міржақып Дулатов, Мұхамеджан Тынышбаев.

В целом в данной статье рассматривается эволюция идеи Туркестана, распространившейся среди Казахских демократов, а также дается описание движения туркизм.

Ключевые слова: Туркестанская автономия, идея Туркестан, Коканд, большевик, Алаш, Мұстафа Чокай.

М.Ж. Ташенев, Ж.Ж. Құмғанбаев

Түркістан (Қоқан) автономиясы және тұтас Түркістан идеясы

Мақалада 1917 жылы қараша айында Түркістан (Қоқан) автономиясының құрылу және 1918 жылы ақпан айында большевиктік армияның оны талқандау тарихы көрсетіледі.

Түркістан автономиясын құру алдында екі бағытта күрес жүргізген Алашордашылар пікірлері қарастырылады. «Алаш» партиясының бағдарламасына сәйкес, Ресей Федерация принципінде тең құқылы мемлекеттер бірлестігі болуы тиіс еді. Бірақ Түркістанның екінші даму бағытын қолдайтындар болашақ Ресей құрамында ұлттық автономиялық құруды дұрыс деп есептеді. Бұл идеяны Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Міржақып Дулатов, Мұхамеджан Тынышбаев бастаған Алаш партиясының өкілдері ұсындығы айтылады.

Жалпы мақала жүйесінде ұлттық Қазақ демократтардың арасында таралған тұтас Түркістан идеясының эволюциясы және түрікшілдік ағымының сипаттамасы беріледі.

Түйін сөздер: Түркістан автономиясы, Түркістан идеясы, Қоқан, большевик, Алаш, Мұстафа Шоқай.

M.Zh. Tashenov, Zh.Zh. Kumganbayev

Turkestan (Kokand) Autonomy and Idea of United Turkestan

The article examines the history of the formation of the Turkestan (Kokand) of autonomy in October 1917 and the defeat of the autonomy of the army of the Bolsheviks in February 1918.

Alashordyntsev considered political views that were in two directions. According to the program of the party "Alash", Russia should become a federation, it combines equal states. But stick to each direction of the development of Turkestan saw fit to create a national autonomy within Russia. The article notes that this idea was supported Alikhan Bokeyhanov, Ahmet Baitursynov, Mirzhakyp Dulatov Mukhamedzhan Tynyshbaev.

In general, this article examines the evolution of the idea of Turkestan spread among Kazakh Aligned Democrats, as well as a description of the movement of Turkism.

Keywords: Turkestan autonomy, the idea of Turkestan, Kokand, Bolshevik, Alash, Mustafa Chokai

---

Феномен тюркизма как гуманистического течения, основывающегося на идее родственности тюркских народов, возник еще в сере-

дине XIX века на территории Российской империи. Поскольку большинство тюркских народов исповедовали ислам, то в канву тюр-

кизма стала вплетаться и идея о солидарности мусульманских народов (ислаимизм). Революции в России начала XX века дали огромный импульс национально-освободительному движению в Казахстане, оформлению новых государственных образований - национальных автономий («Алаш» и Кокандская автономия) в ноябре-декабре 1917 года. Теоретические взгляды основателей этих автономий показали два тренда в общественно-политической мысли Казахстана того периода: «западный» - с ориентацией на демократические либералистические ценности Запада (партия «Алаш») и «восточный» (тюркистский), базирующийся на ценностях культурно-религиозного единства тюркских народов Туркестана, носителем и пламенным пропагандистом которого стал Мустафа Чокай. Интерес для нас представляет формирование идеи единого Туркестана в мировоззрении М.Чокая, который реализовал ее в форме Туркестанской (Кокандской) автономии, его вклад в сокровищницу тюркизма и историю национальной государственности Казахстана и среднеазиатских республик.

Взгляды М.Чокая (1890-1941гг.) формировались в условиях революционных событий 1905 и 1917 гг. в России, вызвавших невиданный рост национального самосознания на окраинах империи. Февральская революция 1917 г., свергнувшая монархию, разбудила надежды на демократический вектор в реализации прав угнетенных народов колоний России. Идеи национального освобождения стали витать в воздухе еще с первой русской революции 1905 года и нашли воплощение в конкретных положениях политической программы молодой казахской демократии, рупором которой стали газеты «Айкап» и «Казах».

После победы Октябрьской революции большевистское правительство приняло документы, вдохновившие национальные демократические движения по всей стране. Так, 2 ноября 1917 года был принята «Декларация прав народов России», а 20 ноября 1917 г. – Обращение СНК «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока», которые провозглашали равенство и суверенность народов бывшей Российской империи, их право на свободное самоопределение, вплоть до отделения, отмену всяких национальных и религиозных привилегий и ограничений. Эти два документа оказали огромное влияние на мусульманское население как на территории бывшей Российской империи, так и в исламских странах. Идея «самоопределения наций» вплоть до отделе-

ния», провозглашенная Лениным, вызывала симпатии и большие надежды на установление национальной государственности народами бывших российских колоний. Национальная идея стала императивом к практическим политическим действиям. Общественно-политические силы национальных окраин России предлагали различные варианты государственного устройства страны: в виде территориальной автономии либо культурно-национальной автономии в составе федеративного государства.

В среде казахской демократической интеллигенции наметились также две тенденции в отношении будущего государственного переустройства края. Первую представляли лидеры партии «Алаш» (А.Букейханов, А.Байтурсынов, М.Дулатов, М. Тынышпаев) полагали целесообразным создание равноправных национальных автономий в составе будущей федеративной демократической России. Исторически сложилось, что население Туркестана было многонациональным, большую часть его составляли тюркоязычные народы: казахи, киргизы, узбеки, туркмены, таджики. Поэтому здесь стала преобладать идея единения на принципе общей исторической общности, единства культуры, языка, вероисповедания. Туркестан должен был стать единым неделимым, самостоятельным государством, в составе которого могли бы быть несколько автономных уалаятов.

Эта идея принадлежала Мустафе Чокаю и его единомышленникам. При этом они исходили из того, что Туркестан сможет восстановить свою утерянную государственность и защитить её от внешней угрозы только при консолидации всех тюркских народов, проживавших в регионе. Идеологически данная идея должна была поддерживаться канонами Корана, который предлагалось преподавать на родном языке по новому методу (усуль джадид), что тогда было новаторской идеей, и в котором сторонники данного течения видели духовный и культурно-нравственный ресурс для просвещения народов, населявших Туркестан, а также их консолидации на почве религиозно-культурного единства. Однако среди туркестанских приверженцев ислама, объединившихся в партию «Шуро-и-Исламия» позднее произошел раскол на два противоположных крыла: улемисты, которые стояли на позициях «чистого ислама», и джадиды - сторонники тюркизма, отличавшиеся модернизмом и прагматизмом. Первые во главе с востоковедом Серали Лапиным были сторонниками ортодоксального ислама, требовали соблюдения норм

шариата, выступали против реформы образования на европейский манер, а вторые, лидером которых был М.Чокай, выступали за проведение демократических реформ, особенно в сфере образования. К сожалению, этот раскол в дальнейшем внес свою печальную лепту в обострение противоречий и разногласий среди руководителей Кокандской автономии.

Формирование мировоззрения М.Чокая происходило в условиях распространения в России идеологии тюркизма, включающей в себя реформу в мусульманском образовании (джадидизм), основы которых сформулировал основоположник данного культурно-либерального течения крымский татарин Исмаил Гаспринский (1851–1914 гг.). И хотя он не использовал термин тюркизм, однако провозглашенный им принцип «Dilde, Fikirde, Iste birlik» («Единство в языке, вере и делах») стал своеобразным лозунгом нового гуманистического течения, которое стало ответом на панславизм и российскую колониальную политику. Другим видным представителем тюркизма был казанский татарин Юсуф Акчура (Акчурин), опубликовавший в Каире в 1904 г. манифест тюркизма «Три системы правления» («Uc tarz-i siyaset»). Сравнивая концепции османизма, панисламизма и тюркизма, Акчура выделял тюркизм как наиболее перспективный и реальный путь единения тюрков. Он ратовал за создание политического Союза всех тюркских народов с центром в Турции. Выступление Акчуры ознаменовало переход пантюркизма в новую фазу: от культурно-просветительского (как его мыслил Гаспринский) к политическому движению. Али Гусейнзаде в 1907 г. публикует программу азербайджанского национального возрождения, которую он определил тремя словами «Тюркизм, исламизм и европеизация».

В период учебы на юридическом факультете Санкт-Петербургского университета (1910–1914 гг.) М.Чокай тесно общался с видными мусульманскими деятелями, в среде которых были очень популярны идеи И.Гаспринского и Ю.Акчуры. С 1914 г. по рекомендации Алихана Букейханова М.Чокай работал секретарем и переводчиком в мусульманской фракции в Государственной Думе. В 1916 г. М.Чокай выезжает в Казань и создает организацию под названием "Туркестанское единство". В ее руководство вошли пять человек, безусловным лидером которых был Мустафа. Таким образом, идея единого Туркестана сформировалась у М.Чокая еще до Февральской револю-

ции. Вернувшись в Ташкент весной 1917 г. он организовал выпуск газеты «Бірлік Туь» (Знамя единства), где впервые провозгласил идею о независимости всех тюркоязычных народов, а также газеты на русском языке «Свободный Туркестан», где пропагандировал демократические идеи.

М.Чокай представлял южное крыло партии «Алаш», участвовал в Первом Всекиргизском (Всеказахском) съезде в июле 1917 г. М. Чокай был избран делегатом и на Всероссийское Учредительное собрание и на Всероссийский съезд мусульман «Шуро-и-Исламия». В сентябре 1917 г. после захвата власти в Ташкенте большевиками, начала «красного террора» и вследствие угрозы ареста М.Чокай покидает Ташкент, и продолжает свою деятельность в Коканде. 26-29 ноября 1917 г. состоялся IV Чрезвычайный Всетуркестанский мусульманский съезд в Коканде. В его работе приняло участие более 300 делегатов. В числе активных участников съезда были А. Букейханов, М. Тынышпаев, М. Чокай и другие. 27 ноября на съезде была принята резолюция об образовании Туркестанской автономии (Туркестан Мухтариати) в составе Российской Федеративной Демократической республики с предоставлением установления форм автономии Учредительному собранию. Поскольку местом проведения съезда и пребывания руководящих органов автономии стал город Коканд, она получила еще название Кокандской.

Тогда же было образовано Временное правительство автономии, оно должно было состоять из 12 человек, 8 — из представителей коренного населения и 4 — из представителей других народов. Премьер-министром и министром внутренних дел был избран М. Тынышпаев, министром иностранных дел М. Чокай. Позже премьер-министром стал М. Чокай. Решением съезда определился состав Национального собрания, в который должно было входить 54 депутата, из них 11 — представителей Семиреченской и Сырдарьинской областей (относящихся к Казахстану). Выступая на съезде, Мустафа Чокай особо подчеркивал: «То, что творится в центре, заставляет окраины самим заботиться о собственном спасении великой национальной революции (имеется в виду Февральская революция 1917 г. - *авт.*). России в целом и Туркестану, пережившим Октябрьское кровопролитие, надо заботиться о своей собственной судьбе»[1].

С 5 по 13 декабря 1917 г., приглашённый уже как глава Туркестанской автономии,

Мустафа Чокай принял участие во Втором Общекиргизском съезде в Оренбурге, где была провозглашена казахская Алашская автономия. Он также вошёл в состав правительства «Алаш-Орда», председателем которого стал Алихан Букейханов.

Кокандская автономия была поддержана многотысячными митингами и демонстрациями в городах и аулах края. 13 декабря 1917 г. состоялась одна из таких мирных демонстраций в Ташкенте в поддержку Кокандской автономии. Большевики встретили демонстрантов пулемётными очередями. Правительство Туркестанской (Кокандской) автономии в январе 1918 г. объявило о намерении 20 марта 1918 года созвать свой парламент (Миллий мажлис) на основе всеобщего прямого, равного и тайного голосования. Две трети мест в парламенте предназначались мусульманским депутатам, а одна треть — гарантировалась представителям немусульманского населения. Это было удачным решением - такой парламент, несомненно, сплотил бы всех туркестанцев и стал бы непреодолимым препятствием для большевиков. Существование такого парламента должно было стать первым шагом к демократизации Туркестана. К слову, в образованном в то же время (30 апреля 1918 г.) в Ташкенте правительстве Туркестанской Советской Социалистической Республики (ТАССР) из 14 его членов не было ни одного человека из представителей коренных народов.

IV краевой съезд Советов Туркестана (19 - 26 января 1918 года) принял постановление "объявить вне закона Кокандское автономное правительство и арестовать главарей". Сам факт провозглашения автономии Туркестана был квалифицирован как "попытка контрреволюционных элементов найти опору в среде мусульманской буржуазии и темной массы мусульманства"[2].

Советское руководство предъявило ультиматум Временному правительству Туркестанской (Кокандской) автономии, на который Мустафа Чокай ответил отказом, тем самым отказываясь признать власть Советов. Для ликвидации самопровозглашённой Туркестанской автономии из Москвы в Ташкент прибыли 11 эшелонов с войсками и артиллерией. Единственной реальной силой правительства автономии оставался небольшой отряд кокандской милиции. Надежды на помощь оренбургских казаков не оправдались. 6 февраля 1918 г. были начаты боевые действия против небольшого отряда сторонников Кокандской автономии. Три дня длилась

резня большевиками мусульманского населения. Город был разрушен и сожжён. 13 февраля 1918 года, после 64-дневного существования Кокандская автономия была разгромлена. Сторонники автономии были вынуждены отойти в Ферганскую долину, где свыше 10 лет вели партизанскую войну.

Этот разгром вместо достаточно лояльного отношения к России правительства Туркестанской (Кокандской) автономии, фактически на долгие десятилетия ликвидировал доверие местного населения к русской революции, центральной и местной Советской власти.

Туркестанская (Кокандская) автономия и национальная автономия «Алаш» были не единственными попытками создания государственных образований на окраинах послеоктябрьской России. Так, в Закавказье в апреле 1918 года была создана Закавказская Демократическая Федеративная Республика, летом того же года распавшаяся на Азербайджанскую и Грузинскую демократические республики и Республику Армения. Однако и они после завоевания Красной армией Закавказья в 1921 г. были свергнуты Советами.

Мустафе Чокаю удалось спастись от красного террора и в эмиграции за рубежом он сосредоточил свою публицистическую деятельность на задаче широкого информирования общественно-политических и научных кругов Европы об истинном положении в советском Туркестане, новой форме колонизации большевиками, голоде в Степи и вымирании миллионов казахов и т.д.

Первая критика репрессивной политики советского государства в Казахстане и Туркестане прозвучала именно из уст Мустафы Чокаева. Благодаря разносторонней политической деятельности и большой эрудиции, знанию нескольких европейских языков авторитет Мустафы Шокая в Европе в научных и эмигрантских кругах был очень высок. Но идея единого Туркестана или более общая концепция тюркизма как культурно-национальной общности мусульманских народов России, не могла затухнуть с разгромом Кокандской автономии. В тот исторический момент в России тюркская общность воспринималась как приоритетная, давая тюркским народам шанс политической интеграции в единую нацию.

Идеи объединения народов на тюркской и исламской основе продолжал татарский коммунист Мирсаид Султан-Галиев, основатель так называемого национал-большевизма или «исламского марксизма», который возглавлял

мусульманскую секцию Народного комиссариата по делам национальностей (1917-1923 гг.). Ему принадлежат идеи образования самостоятельной мусульманской советской республики, мусульманской Красной Армии и мусульманской компартии, которые могли бы способствовать развитию революционного антиимпериалистического движения на исламском Востоке. После процесса, обвинившего М.Султан-Галиева в национал-уклонизме и приговорившего к расстрелу, обвинение в «султангалиевщине» в 1920-1930-е гг. стало поводом для репрессий виднейших представителей национальной интеллигенции тех республик, где преобладало мусульманское население. Не избежал таких обвинений со стороны Сталина и казахский коммунист Турар Рыскулов.

В самом Туркестане также не ослабевала идея создания единой тюркской республики. Турар Рыскулов, будучи заместителем председателя ТуркЦИКа был избран весной 1919 г. руководителем Мусульманского бюро Коммунистической партии Туркестана (КПТ), которое было создано большевиками для привлечения мусульман в свои ряды. На объединенных заседаниях крайкома КПТ, Краймулбюро и Турккомиссии 17 и 20 января 1920 г. Рыскулов представил тезисы о государственном строительстве советского Туркестана на основе тюркской национально-политической консолидации. Он считал возможным устранить на этой основе колонизаторские пережитки в управлении краем, преодолеть ущемление политических прав коренного населения, добиться гражданского примирения и тем самым способствовать распространению мировой революции на Востоке. Т.Рыскулов внес предложения о преобразовании Туркестанской АССР в Тюркскую (Туранскую) республику, а также о слиянии парторганизаций края в единую «Тюркскую компартию».

Турккомиссия (Ш.Элиава и В.Куйбышев) первоначально поддержала комплекс идей Т.Рыскулова о «тюркизации» политических институтов Туркестана и направила эти предложения в Москву – в ЦК РКП (б). Однако Политбюро отказало в национальном реформировании государственного устройства и этот проект показался большевикам опасным. Тюркские народности представляли собой крупнейшую после славян группу в России. Советское правительство фактически испугалось создания единой Тюркской республики, опасаясь, что она сможет приобрести невиданную политическую силу и потребовать в даль-

нейшем полного отделения. Терять обширные земли с огромным сырьевым и промышленным потенциалом Москва была не готова. Эти опасения большевиков были совершенно не оправданы, т.к. ни один из лидеров и теоретиков автономий в Казахстане и Туркестане, учитывая тесную связь с судьбами народов России, не имел сепаратистских взглядов, а, напротив, они ратовали за участие равноправных национальных автономий в составе федеративной России.

После яростных возражений Я.Рудзутака и М.Фрунзе Турккомиссия изменила свое мнение по проекту Т.Рыскулова. В итоге 8 марта 1920 г. ЦК РКП (б) отверг реформы Т.Рыскулова как национал-уклонистские и утвердил «Положение об автономии Туркестана». Группа руководящих работников ТуркАССР, не согласившись с позицией ЦК РКП (б), направила в мае в Москву Туркделегацию в составе Т.Рыскулова, Г. Бех-Иванова, С.Турсунходжаева, Н.Ходжаева. Члены Туркделегации были приняты В.Лениным, а для рассмотрения их предложений была создана специальная комиссия. Вероятно, именно в то время впервые В.Ленин в качестве политической альтернативы Тюркской или Туркестанской автономии выдвинул перспективу национально-территориального разделения Туркестана по этническому признаку. В результате Туркестанская Советская Республика получила в сентябре 1920 г. новую большевистскую конституцию, а 11 апреля 1921 постановлением ВЦИК республика была преобразована в Туркестанскую Советскую Социалистическую Республику, которая просуществовала до 1924 года. В июне 1924 г. начинается процесс национально-территориального размежевания Центральной Азии, который закончился в 1936 г. образованием советских союзных республик. Этим самым была заложена бомба замедленного действия, которая взорвалась в годы перестройки национальными движениями в советских республиках за независимость и суверенитет.

Таким образом, идея «национального самоопределения вплоть до отделения» провозглашалась большевиками только до захвата ими власти. После прихода к власти коммунисты перевели ее в «право на самоопределение и государственное определение», которым якобы народы советского Востока не захотели воспользоваться, отдав предпочтение большевистскому режиму. Газета "Правда" 10 октября 1920 г. публикует статью Сталина «Политика

Советской власти по национальному вопросу в России», где он заявил: «...требование отделения окраин на данной стадии революции глубоко контрреволюционно»[3]. С этой позицией Сталина полемизирует М.Чокай в своей книге «Туркестан под властью Советов» (Париж, 1935) и дает жесткую критику этой антидемократической установке [4].

Национально-территориальное размежевание в Центральной Азии означало разделение казахского, узбекского, таджикского, туркменского, киргизского народов, с целью их разобщения и искоренения самой идеи тюркизма, которую большевики стали называть пантюркизмом и представлять в виде оголтелой шовинистической теории, согласно которой тюркские народы якобы претендовали на свое превосходство над другими народами. Таким образом, большевики насаждали искаженное представление об идеалах тюркизма, что привело в дальнейшем к шельмованию и репрессиям представителей данного течения. Само же название Туркестан исчезло с карты СССР и из учебников географии, вместо него появился термин «Средняя Азия и Казахстан».

К чести лидеров национальной казахской интеллигенции надо сказать, что ни автономия «Алаш», ни Кокандская автономия не позиционировались ими как моноэтнические государства, ими отрицалось превосходство в гражданских и политических правах одного народа и ущемление прав других. А программный принцип пропорционального представительства обеспечивал участие в политических и государственных институтах некоренных народов, проживавших на территории данных автономий. Таким образом, каких-либо этнократических или шовинистических устремлений у просвещенной, демократически настроенной казахской интеллигенции не было. Особенностью автономий было также и то, что в основу социальной и гражданской жизни был положен не классовый принцип, который был на вооружении у большевиков, а демократические права личности (в том числе и право на вероисповедание). Взгляды лидеров автономии «Алаш», которые объявляли себя «западниками», находились в русле классического (демократического) либерализма[5].

Что касается М.Чокая, то его представления отвечали не классово-формационному, а цивилизационному пониманию взаимодействия тюркских народов в едином культурно-духовном и историческом поле, которое имеет глубокие корни в древних пластах тюркской истории.

Однако, диктатура большевиков отрицала плюрализм мнений и таким образом не дала шанса реализоваться идеям казахских автономистов и тюркистов. В трудах виднейших культурологов первой половины XX века О.Шпенглера и А.Тойнби, считающихся основателями цивилизационного подхода к изучению истории народов, к сожалению, не нашла отражения тюркская цивилизация с ее богатейшей многовековой историей и культурой. И вклад М.Чокая в дискурс о прошлом, настоящем и будущем тюркской цивилизации как феномена мировой истории еще не получил должной оценки и ждет своих исследователей. Таким образом, для алаш-ординцев и для М.Чокая общечеловеческие (гуманистические) и цивилизационные ценности были выше классовых.

Надо отметить, что национальные духовные и политические лидеры, отстаивавшие идею единого Туркестана, Тюркской республики и мусульманского коммунизма были обвинены в национал-уклонизме, пантюркизме и панисламизме (в понимании большевиков это были идентичные понятия), а также - в связи с международным империализмом, и были подвергнуты жестоким репрессиям, либо расстреляны, а их работы были объявлены контрреволюционными и изъяты из библиотечного фонда. В период Великой Отечественной войны советская пропаганда стала распространять версию связи пантюркизма с фашизмом, называла сторонников тюркизма прихвостнями фашизма, агентами и шпионами спецслужб Запада. Особенно старались очернить заведомой ложью фигуру М. Чокая. Мустафа Чокай – гуманист и демократ был объявлен Советской властью «пантюркистом», «агентом мировой буржуазии», «врагом народа», «пособником фашизма», его голословно обвиняли в создании и руководстве Туркестанским легионом с целью использования его в войне с Советским Союзом. В послевоенный период борьба с «национализмом» и пантюркизмом никогда не прекращалась, партийной цензуре подвергались особенно историческая наука и национальная литература. Ученые, исследовавшие тюркскую культуру, подвергались гонениям и репрессиям [6].

Жесточайшей критике подверглась также книга казахского поэта и писателя Олжаса Сулейменова «АЗиЯ». Однако, тюркские народы бывшего СССР никогда не забывали о своих общих исторических корнях. Так, Олжас Сулейменов в 1990 г. организовал первый Съезд народов Востока в Москве, который в

1991г. был преобразован в Ассамблею тюркских народов (позднее – Всемирная Ассамблея тюркских народов). В настоящее время Казахстан является активным участником саммитов Совета Сотрудничества тюркоязычных государств (ССТГ), а также международных тюркских курултаев.

С падением коммунистического режима открылся доступ к прежде недоступным архивам и документам, казахстанские ученые за годы независимости провели большую работу по исследованию уникальных материалов и восстановлению исторической справедливости в отношении тех, кто пожертвовал своей жизнью за идею обретения национальной государственности казахским народом.

Таким образом, идея о едином Туркестане М.Чокая, воплотившаяся в Кокандской (Туркестанской) автономии, а также проект Т.Рыскулова о Тюркской (Туранской) республике, хотя и потерпели поражение от Советской власти подобно автономии «Алаш», тем не менее, превратились в мощный, действенный символ освободительного движения народов края, символ борьбы за независимость. Сегодня их идеи, внесшие неоценимый вклад в развитие политической мысли, национального и тюркского самосознания, могут стать опорой международному содружеству современных тюркских народов в условиях глобальных вызовов и угроз.

Литература

- 1 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В 5 томах. А., 2010. Т.4. С.133.
- 2 Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. (Абдуллаев Р.М., Агзамходжаев С.С., Алимов И.А. и др.). Ташкент, 2000. С.97.
- 3 Сталин И.В. Полн.собр.соч. В 16 т. М., 1947. Т.4.С.56.
- 4 Чокаев М. Туркестан под властью Советов (изд.Париж, 1935). Алма-Ата, 1992. С.16.
- 5 Алихан Букейханов: “Киргизский народ не желает отделения от России. Мы – западники. Наши взоры устремлены на запад. Получить культуру мы можем оттуда, через Россию, при посредстве русских” – См.: Алаш-орда. Сб. док-тов / Состав. Н. Мартыненко. – А., 1992. С. 139.
- 6 Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. Москва, 2002.

References

- 1 Istoria Kazakhstana s drevneishih vremen do nashih dnei. V 5 tomah. A., 2010. T.4. S.133.
- 2 Turkestan v nachale XX veka: k istorii istokov nacionalnoi nezavisimosti. (Abdullaev R.M., Agzamhodzhaev S.S., Alimov I.A. I dr.). Tashkent, 2000. S.97.
- 3 Stalin I.V. Poln.sobr.soch. V 16 t. M., 1947. T.4.S.56.
- 4 Chokaev M. Turkestan pod vlastiy sovetov (izd.Parij, 1935). Alma-Ata, 1992. S.16.
- 5 Alihan Bokeihanov: “Kirgisski narod ne jelaet otdelenie ot Rossii. My – zapadniki. Nashi vzory ustremлены na zapad. Poluchit kulturu my mojem ottuda, cherez Rossiyu, pri posredstve russkih” – Sm.: Alash-Orda. Sb. dok-tov / Sostav. N. Martynenko. – A., 1992. S. 139.
- 6 Ashnin F. D., Alpatov V. M., Nasilov D.M.. Represirovannaia turkologia. Moskva, 2002.

УДК 94 (574) (075, 8)

Т.М. Аминов

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,
заведующий кафедрой истории Казахстана, Медицинский университет Астана, Казахстан, г. Астана
E-mail: aminov.t.m@mail.ru

Туркестано-Сибирская магистраль – важный этап в истории становления железнодорожного транспорта Казахстана

Туркестано-Сибирская магистраль (Турксиб) была введена в строй 83 года назад, 1 мая 1930 года она вошла во временную эксплуатацию, а 1 января 1931 года – в постоянную.

У истоков рождения Турксиба стояла целая плеяда талантливых организаторов и руководителей железнодорожного транспорта, таких, как заместитель председателя Совнаркома РСФСР Т. Рыскулов, инженер путей сообщения М. Тынышпаев, начальники дорог Туркестано-Сибирской магистрали: П.И. Иванов, Д.О. Омаров, И.А. Задорожный, Г.В. Виноградов и др.

Казахи назвали Турксиб «дорогой новой жизни». Он оправдал это название, оказав огромное влияние на жизнь обширного края: вырос и по праву стал административным и культурным центром республики некогда захолустный уездный город Алматы, родились новые города и рабочие поселки – Жанасемей, Чарск, Жангызтобе, Актогай, Лепсы, Матай, Сарыозек, Шу, Аягуз, Отар и многие другие. Турксиб явился кузницей национальных кадров. Ведь только за годы его строительства десять тысяч бывших кочевников овладели железнодорожным делом, уважением и признанием. Они работали в разное время, занимали различные посты, но каждый из них оставил глубокий след в становлении и развитии Турксиба.

Среди турксибовцев десять Героев Советского Союза, одиннадцать Героев Социалистического Труда, три полных кавалера орденов Славы, тысячи награжденных орденами и медалями Советского Союза

Строительство Турксиба в тридцатые годы прошлого века и развитие на этой основе всего железнодорожного транспорта республики сыграло выдающуюся роль в формировании современной экономики Казахстана.

Ключевые слова: экономика, дорога, станция, депо, протяженность, железнодорожник и т.д.

Т.М. Әминов

Түркістан-Сібір жолы – Қазақстан теміржол көлігінің қалыптасу тарихындағы маңызды кезең

Түркістан-Сібір (Түркісіб) жолының салынғанына биыл 83 жыл болады, ол 1930 жылы 1 мамырда уақытша іске қосылып, 1931 жылы 1 қаңтарда тұрақты пайдалануға берілді. Жолдың жобасын жасауға және оның іске қосылуына сол кездегі темір жол көлігі саласының дарынды ұйымдастырушылары: Ресей Федерациясы Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, қазақтың атақты мемлекеттік қайраткері Т. Рыскулов, алғашқы қазақ теміржолшысы, жол қатынастарының инженері М. Тынышпаев, Түркістан-Сібір жолының басшылары П.И. Иванов, Д.О. Омаров, И.А. Задорожный, Г.В. Виноградов және басқалары көп еңбек сіңірді.

Қазақтар Түркісібіті «жаңа өмір» жолы деп атады. Ол өзінің осы атауын ақтады, өйткені бұл жол кең байтақ қазақ өлкесінің өркендеуіне зор әсер етті: бір кездегі шалғайда жатқан уездік деңгейдегі Алматы қаласы үлкен әкімшілік және әдени орталыққа айналды, Жаңасемей, Шар, Жалғызтөбе, Актогай, Лепсі, Матай, Сарыозек, Шу, Аяғөз, Отар сияқты жаңа қалалар мен жұмысшы кенттер және көптеген басқа елді мекендер бой көтерді. Сонымен бірге Түркісіб ұлттық жұмыс кадрларын даярлауға зор үлес қосты. Оның салыну барысында ондаған мың бұрынғы көшпенділер теміржолшы ісін меңгеріп, үлкен құрметке бөленді. Олар Түркісібтің қалыптасуы мен дамуына белсене қатысып, тарихтан лайықты орын алды.

Түркісібшілердің қатарында он Кеңес Одағының Батыры, он бір Социалистік Еңбек Ері, Данқ орденінің үш толық кавалері болды, мыңдаған адамдар сол кездегі Кеңес Одағының ордендерімен және медальдарымен марапатталды.

Түркісібтің өткен ғасырдың 30-жылдары салынуы және соның негізінде республиканың бүкіл теміржол көлігінің дамуы Қазақстанның қазіргі экономикасының қалыптасуына зор әсер етті.

Түйін сөздер: экономика, жол, станция, депо, ұзындығы, теміржолшы және т.б.

Т.М. Aminov

Turksib - an important stage in the history of the development of railway transport in Kazakhstan

Turkestan-Siberian Railway (Turksib) was put into operation 83 years ago, May 1, 1930 it entered into a temporary operation, and 1 January 1931 - in the permanent.

At the root of birth Turksib was a whole group of talented organizers and leaders of the railway transport, such as Deputy Chairman of the People's Commissars of the RSFSR T. Ryskulov railway engineer M. Tynyshpaev, department of roads Turkestan-Siberian Railway: P.I. Ivanov, D.O. Omarov, I.A. Zadorozhnyj, G.V. Vinogradov etc.

Kazakhs Turksib called "the road of a new life." He justified this name, had a huge impact on the life of the vast region: grew up and became law in administrative and cultural center of the republic was once a provincial county town of Almaty, new cities were born and industrial communities Zhanasemey, Charsk, Zhangyztobe, Aktoghay, Lepsy, Matay, Saryozek, Shu, Ayaguz, Otar and many others. Turksib appeared to forge national cadres. For it is only in the years of its construction ten thousand former nomads seized rail business, respect and recognition. They worked at different times, in various positions, but each of them has left a deep mark in the formation and development of Turksib.

Among ten of Turksib builders Heroes of the Soviet Union, eleven Hero of Socialist Labor, three full holders of the Order of Glory, thousands were awarded orders and medals of the Soviet Union.

Construction Turksib in the thirties of the last century and the development on this basis of railway transport in the Republic has played a prominent role in shaping the modern economy of Kazakhstan.

Keywords: economy, road, station, depot, length, railwayman etc.

В истории стальных магистралей Казахстана много славных страниц посвящены легендарному Турксибу, который был введен в строй 83 года назад. У истоков рождения Туркестано-Сибирской магистрали стоял выдающийся представитель казахского народа Турар Рыскулов, занимавший в те годы должность заместителя Председателя Совнаркома РСФСР. Именно ему было поручено возглавить Комитет содействия постройке Туркестано-Сибирской железной дороги при Совнаркоме Российской Федерации.

В тридцатые годы прошлого столетия железные дороги Казахстана в основном проходили по его западным и северным окраинам и не проникали в глубинные районы республики, где предполагалось наиболее крупное промышленное строительство. Проблемы развития и реконструкции народного хозяйства Казахстана в целом, его восточных и юго-восточных районов в особенности требовали широкого железнодорожного строительства и в первую очередь – Туркестано-Сибирской магистрали. В этой связи Т. Рыскулов в 1929 году писал: «Постройка Туркестано-Сибирской железной дороги по своему значению для народного хозяйства СССР стоит наравне с такими крупнейшими строительствами, как Днепрострой и Волго-Дон. Основной целью постройки дороги является обеспечение снабжения Средней Азии дешевым хлебом из ближайших районов (Сибирь, Казахстан и Киргизия) и, на основе этого, форсирование развития хлопководства, удовлетворение советским хлопковым волокном текстильной промышленности.» [1]

В 1925-1926 годах в Средней Азии из всех посевов поливной площади на хлопок приходилось только 19, 6 %, а 66, 4 % - на пшеницу и рис [2]. Такое соотношение в значительной степени объяснялось недостаточным количеством

ввозимого хлеба. Основными поставщиками хлеба в Среднюю Азию были Северный Кавказ и Украина. Огромные расстояния, на которые перебрасывался хлеб, значительно повышали его цену, сокращали хлебный экспорт, загружали железнодорожный транспорт и практически часто не давали возможности осуществлять другие перевозки.

Между тем, в условиях наметившегося хлебного дефицита Средней Азии, большие запасы товарного хлеба находились в Западной Сибири. Ввоз этого хлеба должен был стабилизировать цены на среднеазиатском рынке и освободить большие площади, занятые зерновыми культурами, под хлопок.

Но Западная Сибирь не была соединена железной дорогой со Средней Азией. Алтайская железная дорога доходила только до Семипалатинска, а Семиреченская – до Пишпека. Между ними был разрыв в полторы тысячи километров.

Пранализировав создавшееся положение, союзное правительство уже в 1925 году вплотную занялось вопросами строительства Туркестано-Сибирской магистрали и ровно через год было принято решение о строительстве Турксиба, что означало формирование Южной Трансказахстанской железной дороги [3].

На полторы тысячи километров протянулась стальная магистраль Турксиба – одной из легендарных строек первой пятилетки, сооружение которой наряду с Днепрогэсом ЦК ВКП (б) 25 ноября 1926 года признал первоочередным из всех работ общесоюзного значения [4]. Для осуществления руководства строительством магистрали Народным Комиссариатом путей сообщения (НКПС) в феврале 1927 года было создано специальное управление. Начальником управления стал Владимир Сергеевич Шатов, который не был железнодорожником по специальности, но имел большой

опыт организаторской работы. Он принимал активное участие в установлении Советской власти, был членом Реввоенсовета армии, затем – командиром стрелковой дивизии. В 1920-1921 годах В.С. Шатов входил в состав правительства Дальневосточной Республики в качестве министра путей сообщения и военного министра.

Строительство Турксиба было решено начать с двух сторон: 15 июля 1927 года проложили первые рельсы с севера, от города Семипалатинска, и 2 ноября 1927 года началась укладка рельсов с юга – от станции Луговая. На строительстве дороги трудилось около 50 тысяч человек.

Вся страна оказывала Турксибу помощь в строительстве. Из Москвы, Ленинграда, Харькова и других промышленных центров СССР на стройку ехали квалифицированные рабочие: бетонщики, арматурщики, связисты, укладчики. По линии НКПС сюда была направлена большая группа опытных инженеров и техников.

В то же время основная масса строителей формировалась из местного, в основном казахского, русского и украинского населения. Руководство республики позаботилось о комплектовании кадров строителей в сжатые сроки, что позволило сократить утвержденный срок ввода магистрали в эксплуатацию более чем на год. При этом возникало немало трудностей, так как прибывающие на стройку крестьяне, скотоводы и другие не имели никакой квалификации и в большинстве своем были неграмотны. Поэтому параллельно велась активная подготовка национальных кадров рабочего класса – на Турксибе трудилось более десяти тысяч казахов. Кроме строителей предстояло готовить и будущих эксплуатационников. И в этих целях только за 1930-1933 годы для эксплуатации дороги было подготовлено 8,2 тысячи человек, из них 4,5 тысячи казахов.

Для усиления партийного влияния на Турксибе Казкрайком организовал в конце 1928 года два производственных райкома партии – на Северном и Южном участках строительства. В ведение этих райкомов передавалось руководство всей партийной, профсоюзной деятельностью стройки. Создание самостоятельной парторганизации на Турксибе имело большое значение в деле усиления политико-массовой и воспитательной работы среди рабочих.

Строительство железнодорожной магистрали началось весной 1927 года, 15 июля того же

года уложили первые рельсы на севере – в Семипалатинске, а 2 ноября были уложены первые километры пути на юге – от станции Луговая. Одновременно велось строительство Иртышского моста, который являлся одним из крупнейших сооружений на Турксибе. В районе Семипалатинска к ноябрю 1927 года были закончены постройки жилищ для рабочих станции, зданий амбулатории и столовой.

21 ноября 1927 года на станции Луговая состоялось официальное открытие великой стройки и на митинге, посвященном этому событию, выступили Т. Рыскулов, В. Шатов, руководители республики [1].

Как было уже сказано, строительство Турксиба было связано с преодолением климатических, технических и организационных трудностей. Трасса проходила по пустынной и полупустынной местности с резко континентальным климатом. Летом жара превышала +60° С, зимой – длительные бураны и морозы более -40°С. Особые трудности у строителей возникали из-за несвоевременной доставки материалов. Гужевого транспорт был очень дорог, лошадей и верблюдов не хватало. А для перевозки одного бревна требовалась параконная подвода. Погода также не радовала турксибовцев – больше полугода не выпало ни одного дождя.

Несмотря на то, что численность рабочих на Турксибе быстро росла, достигнув к началу 1930 года 45-50 тысяч человек, рабочих рук еще не хватало. Необходимо было на стройку дополнительно привлечь местное население. Неоценимую помощь в этом оказали комсомольцы и молодежь. Они развернули большую организационную работу. В аулы и села, прилегающие к трассе, направились десятки комсомольских агитаторов. Они рассказывали о стройке, тех добрых переменах, которые она принесет.

В результате добровольцы шли буквально потоком. На стройке создали настоящий учебный комбинат, называвшийся в то время «стройуч». Занятия в школе рабочих-строителей нередко начинались с букваря. Турксиб был не только школой для новых поколений строителей, но и школой в самом обычном смысле. На каждом участке имелись пункты ликбеза. В обязательствах молодых рабочих были типичными такие обещания: научиться правильно прочесть статью или рассказ, освоить чтение рукописного текста, научиться пересказывать прочитанное.

В свое время в московском Музее Революции хранились ведомости на выдачу зарплат

рабочим одного из участков дороги. Любопытным человеческим документом предстают бухгалтерские ведомости, если внимательно приглядеться к ним, Вместо росписи многие там ставили крестики [5].

Ставил крестики в ведомости по началу и молодой рабочий Мухтар Каптагаев. Бывший байский батрак на первых порах таскал мешки с землей: тачек не хватало. Работал он добросовестно и скоро парня заметили. После мешка тачка показалась ему диковинной машиной. Одновременно учился читать и писать. Здесь на стройке подружился он с Михаилом Павловым, машинистом укладочного поезда, этого своеобразного сооружения на колесах, которое продвигалось вперед по мере укладки рельсов. Заметив интерес парня к машине, М. Павлов предложил ему перейти на паровоз кочегаром. Потом М. Каптагаев стал помощником машиниста, машинистом. Водил по Турксибу поезда, выступил одним из инициаторов движения пятисотников, заключавшегося в вождении тяжеловесных поездов на больших скоростях, избирался депутатом Верховного Совета СССР, стал Лауреатом Государственной премии СССР.

«Итоги строительства Турксиба – это не только миллионы кубометров перемещенной земли, десятки тысяч кубов каменной кладки, мосты, железнодорожные станции и поселки. И все это можно выразить точными цифрами, все это поддается учету. Но в чем выразить те изменения, которые произошли в сознании молодых людей, освоивших на стройке грамоту, получивших трудовые профессии? 1930 год можно с полным правом назвать началом шефства комсомола Казахстана над новостройками республики – преддверием создания ударных комсомольскихстроек, этого своеобразного массового, трудового, патриотического и нравственного университета молодежи. И первые уроки этого университета начались на Турксибе, легендарной стройке первой пятилетки, явившейся началом преобразования богатого края», - отмечал в своей статье «Традициям турксибовцев верны» в 1986 году, накануне полувекового юбилея магистрали, С. Абдрахманов – первый секретарь ЦК ЛКСМ Казахстана в тот период, известный сейчас в республике общественный деятель [5].

28 апреля 1930 года на станции Айнабулак сомкнулись северный и южный участки Туркестано-Сибирской железной дороги, и 1 мая 1930 года она вошла во временную эксплуатацию, а 1 января 1931 года – в постоян-

ную. И с того момента Турксиб стал функционировать в составе единой железнодорожной сети бывшего СССР со следующей технической характеристикой: эксплуатационная длина главных путей составила 2046, 78 км., станционных путей – 375, 708 км. Границы дороги на север определялись входным светофором станции Семипалатинск, на юге – до станции Арысь (не доезжая 4 км.). Дорога имела в своем составе три эксплуатационных района – Семипалатинск – Уш-Тобе с центром в Аягузе; Уш-Тобе – Шу (исключительно) с центром в Алматы; Шу – Арысь (исключительно) с центром в Аулие-Ате [6].

С открытием Туркестано-Сибирской магистрали (Турксиба) Постановлением ВЦИК и Совнаркома РСФСР весь строительный коллектив был награжден орденом Трудового Красного Знамени, отмечена значительная работа, проделанная Комитетом Содействия строительства Турксиба при правительстве РСФСР «под руководством заместителя председателя Совета Народных Комиссаров РСФСР товарища Рыскулова Т.Р. и работа органов Рабоче-крестьянской инспекции, оказавших при активном содействии рабочих и инженерно-технических сил Турксиба, значительную помощь строительству, как в проведении рационализаторских мероприятий, так и в деле сокращения стоимости всего строительства [7]».

У истоков рождения Турксиба стояла целая плеяда талантливых организаторов и руководителей железнодорожного транспорта, таких как заместитель председателя совнаркома РСФСР Т. Рыскулов (как нами было уже отмечено), инженер путей сообщения М. Тынышпаев, начальники дорог Туркестано-Сибирской магистрали: П. И. Иванов (1931 г.), И.Е. Розенцвейг (1933 г.), В.В. Корчагин (1934 г.), И.С. Четвергов (1934-1936 гг.), К.И. Филиппов (1937-1938 гг.), М. Брехунец (1938-1946 гг.), первый казах – начальник легендарного Турксиба Д. О. Омаров (1946-1949 гг.), В.М. Мезинов (1949-1952 гг.), В. С. Кулак (1952-1958 гг.), И. А. Задорожный (1958-1969), Г.В. Виноградов и др. [7].

Под их руководством вырос крупный отряд высококвалифицированных рабочих, специалистов и инженерно-технических работников. Многие из активных строителей дороги стали Героями Социалистического Труда. Это бывшие начальники Шымкентского отделения дороги С. Байжанов, А. Салыкбаев, слесарь локомотивного депо Жамбыл Т. Аппаев, путевой обходчик Айна-Булакской дистанции

пути М. Жарбулов, составитель поездов станции Жамбыл Ж. Сыздыков, дорожный мастер Алматинской дистанции пути А. Култанов, составитель поездов станции Арысь А. Балгим-беков, управляющий трестом «Казахтрансстрой» М. Казыбеков. Лауреатами Государственной премии стали машинист локомотивного депо Матай М. Каптагаев, монтер Капчагайской дистанции пути А. Маженов и др. [6].

Казахи назвали Турксиб «дорогой новой жизни». Он оправдал это название, оказав огромное влияние на жизнь обширного края: вырос и по-праву стал административным и культурным центром республики некогда захолустный уездный город Алматы, родились новые города и рабочие поселки Жанасемей, Чарск, Жангызтобе, Актогай, Лепсы, Матай, Сарыозек, Шу, Аягуз, Отар и многие другие. Как уже говорилось, Турксиб явился кузницей национальных кадров. Ведь только за годы его строительства десять тысяч бывших кочевников овладели железнодорожным делом, стали кадровыми рабочими, родоначальниками невиданных дотоле в Казахстане транспортных династий. Имена и дела героев труда и по сей день пользуются уважением и признанием. Они работали в разное время, занимали различные посты, но каждый из них оставил глубокий след в становлении и развитии Турксиба.

Среди турксибовцев десять Героев Советского Союза, одиннадцать Героев Социалистического Труда, три полных кавалера орденов Славы, тысячи награжденных орденами и медалями Советского союза. Среди героев труда довоенных пятилеток были депутат Верховного Совета Союза ССР первого созыва машинист паровоза Л.М. Берязняк, депутаты Верховного Совета Казахской ССР машинисты паровозов М. Умаров, А.П. Стройков, С.М. Мастюков, А.А. Лазоренко, дорожный мастер Б. Исабеков, знатные железнодорожники Ж. Балгаев, А. Маженов, Т. Сатбаев, Б. Аспаев, О. Байтулаков и многие другие.

Самое отрадное заключается в том, что у пультов управления дороги, отделений, станций и депо стояли казахи-землекопы, дети и внуки вчерашних кочевников. Среди них бывшие начальники дорог разных лет: Жумагали Омаров, Ербай Буранбаев, Кудайберген Кобжасаров, Рымбек Турганбеков, Ныгметжан Исингарин и возглавлявший Алматинскую железную дорогу в последние годы ее функционирования Амангельды Омаров.

В первоначальный период протяженность

Турксиба в границах участка Семипалатинск - Луговая составляла 1445 км. На 1 января 1931 года, после завершения строительства, Туркестано-Сибирская железная дорога имела протяженность около 2000 км в границах станций Семипалатинск - Арысь. Для обслуживания железнодорожной линии было организовано 17 дистанций пути.

Стальные пути, проложенные в годы первых пятилеток на территории Казахстана, стали основой развития его экономики. В этом отношении весьма важную роль сыграло строительство Трансказахстанской линии Боровое-Акмолинск-Караганда-Балхаш и Нельды (Жарык)-Джезказган. Тем самым была обеспечена производственная связь Карагиндинского угольного бассейна с Коунрадским и Джезказганским меднорудными месторождениями.

Огромное значение для развития Карагиндинского угольного бассейна имело строительство участков Южно-Сибирской магистрали, которая на участке Карталы-Акмолинск прошла через индустриальные и аграрные районы Казахстана. Постройка линии Карталы-Акмолинск дала возможность направить карагиндинский уголь кратчайшим путем на Южный Урал и Западный Казахстан.

В соответствии с принятым в октябре 1940 года постановлением ЦК ВКП(б) и Совнаркома СССР, а также приказом по Наркомату путей сообщения № 267/Ц от 20 октября 1940 года из состава Омской железной дороги была выделена самостоятельная Карагиндинская железная дорога с включением в нее строящейся магистрали Карталы-Акмолинск.

В состав дороги вошли Боровское, Акмолинское, Карагиндинское, Агадырское, Атбасарское, Кушмурунское и Джезказганское отделения движения. Общая численность работников дороги составила около 20 тысяч человек.

Карагиндинская железная дорога, проходящая через Северо-Казахстанскую, Кустанайскую, Кокчетавскую, Акмолинскую и Карагиндинскую области общей площадью около 850 тысяч кв. километров, заняла важное место в народном хозяйстве не только Казахстана, но и Союза – в целом. В транспортно-экономическом отношении магистраль условно делилась на три участка [1].

В период Великой Отечественной войны в основном строились стратегически важные железные дороги, связывающие среднеазиатский и казахстанский тылы с фронтами и районами, обеспечивающими оборонные заводы необходимым стратегическим сырьем и продовольствием.

Значительным событием послевоенных лет стало завершение в 1953 году строительства участка Моинты - Чу (440 км) [1]. Линия Моинты - Чу ликвидировала оторванность районов северного и центрального Казахстана от юга и столицы республики, сократила путь для грузов и пассажиров между индустриальным Уралом и республиками Средней Азии.

За 50-е годы плотность железнодорожной сети Казахстана увеличилась вдвое. К 1958 году эксплуатационная длина железных дорог Казахстана составляла уже 10,3 тысячи километров.

Таким образом, строительство Турксиба в тридцатые годы прошлого века и развитие на

этой основе всего железнодорожного транспорта республики сыграло выдающуюся роль в формировании современной экономики Казахстана. При огромной территории государства, грузоемкости многих отраслей реального производства этот вид транспорта остается, по сути, стержнем нашей государственности, объединяющей в единое целое производительные силы страны. При особом значении железнодорожного транспорта важным является знание его социально-экономической роли, а главное – истории зарождения, становления и развития стальных магистралей. Ведь их протяженность превысила 14 тысяч километров, и, что отрадно, строительство продолжается и по сей день.

Литература

- 1 Исингарин Н.К., «Железные дороги Казахстана. Становление», Алматы, ТОО «Экономтранс консалтинг», 2004, 416 с.
- 2 Шормаков Б., «Стальная магистраль республики (очерк истории)», Алматы, ТОО «МТИА», 2003, 142 с.
- 3 Омаров А.Д., «История железных дорог Казахстана», Алматы: Базар и К°, 1997, с.287.
- 4 Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.), М., т. 1, с. 561.
- 5 «Турксиб – магистраль социализма», Алма-Ата, Казахстан, 1986, 224 с. + 24 с.
- 6 Омаров А.Д., «Дорога дружбы», Алматы: Транспорт, 1995, 49 с.
- 7 Исингарин Н.К., «Известные железнодорожники Казахстана», Алматы, ТОО «Экономтранс консалтинг», 2005, 844 с.

References

- 1 Isingarın N.K., «Zheleznye dorogi Kazakhstana. Stanovlenie», Almaty, TOO «Ekonomtranskonsalting», 2004, 416 s.
- 2 Shormakov B., «Stalnaya magistral respublikı (ocherk istorii)», Almaty, TOO «MTIA», 2003, 142 s.
- 3 Omarov A.D., «Istoriya zheleznykh dorog Kazakhstana», Almaty: Bazar i K°, 1997, s.287.
- 4 Resheniya partii i pravitelstva po khozyaistvennym voprosam (1917-1967 gg.), M., t. 1, s. 561.
- 5 «Turksib – magistral socializma», Alma-Ata, Kazakhstan, 1986, 224 s. + 24 s.
6. Omarov A.D., «Doroga druzhby», Almaty: Transport, 1995, 49 s.
- 7 Isingarın N.K., «Izvestnye zheleznodorozhniki Kazakhstana», Almaty, TOO «Ekonomtranskonsalting», 2005, 844 s.

ЖАЛПЫ ТАРИХ

ӘОЖ 94 (57:30)

Г.К. Көкебаева¹, А.М. Сманова²

- ¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, т.ғ.д.
Алматы, Қазақстан; kokebayeva@mail.ru
- ²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің доценті, т.ғ.к.
Алматы, Қазақстан; aigulsmanova@mail.ru

Кеңес өкіметінің поляк халқына қарсы жазалау саясаты

Ұсынылып отырған мақалада Кеңес Одағының батыс аудандарында тұрған поляктар мен 1939 жылы кеңес әскерлері басып алған жерлердегі поляктарды күштеп көшіру саясаты зерттеледі. Шекараларға жақын аудандардан мыңдаған адамды жаппай көшіру кездейсоқ оқиға емес, ол Кеңес мемлекетінің сыртқы саясаттық доктринасынан туды. Кеңес Одағы «капиталистік қоршауда» қалған жалғыз социалистік ел деп түсіндіріліп, кеңес өкіметі бүкіл Батыс елдеріне, өзінің көршілеріне сенімсіздікпен, күдікшілдікпен қарады, мұның өзі үнемі «империализмнің тыңшыларын» іздеуге ұласты. 30-50 жылдарда Кеңес Одағындағы бірқатар халықтар «сенімсіз» элементтер ретінде жер аударылды, поляк халқы да осы саясаттың құрбаны болды. Поляктарды күштеп көшіру 1936 жылы басталды. КСРО-ның батыс жерлеріндегі поляк халқының негізгі бөлігі Қазақстанға көшірілді.

Авторлар мұрағат құжаттарын талдау негізінде күштеп көшірудің динамикасы мен көшірілген халықты құрылымын көрсетеді.

Түйін сөздер: капиталистік қоршау, күштеп көшіру, босқындар, буржуазиялық Польша, саяси жазалау, арнайы қоныстар.

Г.К. Кокебаева, А.М. Сманова

Репрессивная политика Советской власти по отношению к польскому народу

В статье исследуется политика депортации поляков, проживавших в западных регионах Советского Союза, также в местах, оккупированных советскими войсками в 1939 году. Депортация тысячи человек с приграничных районов – не случайное событие, но порождение внешней политической доктрины советского государства. Советский Союз считался единственной страной “капиталистического окружения”, и всегда недоверие и сомнение со стороны советского государства в отношении всех западных стран и соседних государств перерастало в кампанию по выявлению “агентов империализма”. В 30-50-е гг. некоторые народы Советского союза были переселены как “вызывающих недоверие”, эта участь не обошла стороной и поляков. Депортация поляков началась в 1936 году, и основная часть польского населения западных областей СССР была переселена в Казахстан.

Авторы на основе анализа архивных документов показывают динамику депортации и структуру депортированного населения.

Ключевые слова: капиталистическое окружение, депортация, беженцы, буржуазная Польша, политический террор, специальные поселения.

G.K. Kokebayeva, A.M. Smanova

Repressive politics of Soviet power relation to the Polish people

In the article deportation policy toward Poland living in the western regions of Soviet Union and in the places occupied by soviet troops in 1939 investigated. Deportation thousand persons from borderline districts wasn't random event, but generation of external political doctrine of the soviet state. Soviet Union was considered an only country in the vises of "capitalist occupation", and always a mistrust and doubt of the soviet state toward western countries and neighbor states passed into a campaign to identify the "agents of imperialism." In 30-50th some people of Soviet Union, including Poles, were transmigrated as “a not credible. The deportation of Poles began began in 1936 and most of the Polish of the western regions of the USSR were resettled in Kazakhstan.

Authors analysed archival documents and shown the deportation's dynamics and structure of the deported people.

Keywords: capitalist environment, deportation, refugees, bourgeois Poland, political terror, special settlements.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Париж және Вашингтон конференцияларының шешімдері негізінде халықаралық қатынастардың жаңа жүйесі қалыптасты. Бұл жүйе XX ғ. 20-шы жылдардағы халықаралық қатынастардың тұрақты, байсалды түрде дамуын қамтамасыз етті, халықтардың өзін-өзі билеу құқығын заңдандырды, бірқатар халықтардың тәуелсіздігі мен егемендігі мойындалды, халықаралық қауіпсіздік пен бейбітшілікті сақтауға қызмет ететін ұйым – Ұлттар Лигасы құрылды, алғаш рет қарулануға шек қойылды. Кеңестік Ресей бұл жүйеден мүлде тысқары қалды. Әрине, Үштік одақпен сепараттық бітім жасап, соғыстан шығып кеткен Ресей Париж конференциясына шақырылуға тиісті емес еді. Сонымен қатар 1919 жылы Коммунистік Интернационалдың құрылуы, большевиктердің «әлемдік революция» идеясын іске асыруға тырысуы да Кеңес елінің басқа мемлекеттермен қарым-қатынастарының жақсаруына жағдай жасаған жоқ. Алайда кеңес үкіметі елдің 1918-1923 жылдардағы халықаралық қатынастардан оқшау қалғанын «капиталистік қоршаудағы жалғыз социалистік ел» болғандығынан деп түсіндірді. «Капиталистік қоршауда» қалу туралы идея кеңес өкіметінің бүкіл Батыс елдеріне, өзінің көршілеріне сенімсіздікпен, күдікшілдікпен қарауына, үнемі «империализмнің тыңшыларын» іздеуіне ұласты. 30-50-жылдарда Кеңес Одағындағы бірқатар халықтар «сенімсіз» элементтер ретінде жер аударылды.

1920 жылғы кеңес-поляк соғысындағы жеңілістен соң Кеңес үкіметі Польшаны «бейбітшіліктің басты жауы» деп санады [1,15-16]. Соған орай кеңес өкіметі Ресейде тұратын поляктарға қатысты арнаулы саясат бағыттарын белгіледі. 20-жылдарда негізгі әрекет поляктарды «буржуазиялық Польшаға» қарайламуға, кеңестік ниетте болуға тәрбиелеу үшін үгіт-насихат жүргізу болса, 30-жылдарда оларды болашақ «бесінші колонна» ретінде қарап, шекарадан алыс аудандарға жер аудару саясаты жүргізілді. Кеңес өкіметінің поляк мәселесіне айрықша назар аударғанын 1923 жылы 14-наурыздағы Әскери-революциялық кеңестің ерекше міндет орындайтын бөлімдерге берген № 141/20 бұйрығынан да көруімізге болады:

«Қызыл Әскер партия ұйымында поляк ұлтының өкілдері немесе поляк тілін білетін басқа ұлт өкілдері бар екенін анықтау үшін бүкіл әскер бөлімдері бойынша РК(б)П мүше немесе кандидат поляктарды және поляк тілін білетіндерді айрықша есепке алу туралы бұйы-

рамын. РК(б)П мүшелерінің барлығы қандай қызмет атқаратынына қарамастан (саяси құрам, қолбасшылық құрам, әкімшілік құрам және қызыл әскерлер) толық есепке алынсын». Есепке алу үшін барлық поляктар мен поляк тілін білетіндер арнаулы анкета толтыруға тиісті болды. Анкетада мынадай сұрақтар болды: «Польшаның қай бөлігінде (бұрынғы орыс, австриялық немесе пруссиялық), қай жылдары тұрдыңыз?», «Польшада не қызмет атқардыңыз?», «Польшада партиялық немесе саяси қызмет атқардыңыз ба?», «Польшадан қашан кеттіңіз?», «Польшада соңғы рет қашан болдыңыз?», «Поляк тілінде еркін оқу, жазу, сөйлеу қолыңыздан келе ме?», «Поляк тілінде қандай (үгіт-насихат, мәдени-ағарту, редакциялық, кеңестік және партиялық ұйымдастырушылық) жұмыстарды атқара аласыз?» [2]. Есепке алу, әрине, Кеңес Одағының шекаралық аймақтарында тұратын поляктардың арасында әртүрлі жұмыстар жүргізуге қажетті адамдарды табу үшін жүргізілуі де мүмкін, сонымен қатар, осылайша анықталған поляктардың кейіннен жазаға ұшырау мүмкіндігін де жоққа шығаруға болмайды

Кеңес Одағындағы поляктарға қарсы саяси жазалау шаралары 30-жылдарда басталды. Жаппай ұжымдастыру шараларын жүргізу барысында Украина мен Белоруссиядағы кулактар ретінде жер аударылуға тиісті топтарға бірінші кезекте поляк ұлтының өкілдері енгізілді. БК(б)П Орталық Комитеті Саяси Бюросының 1930 жылдың 5-наурызындағы «Шекара маңындағы облыстардағы поляк қоныстары туралы» қаулысы бойынша, Украина мен Белоруссиядан жер аударылатын топтардың ішінде бай кулактармен қоса поляктар аталды [3,508-510].

Поляктарды Украинадан Қазақстанға көшіру 1936 жылы басталды. БК(б)П Орталық Комитетінің нұсқауымен Қазақстанның орталық партия және үкіметтік мекемелері 1936 жылдың ақпан айында батыс шекаралық аудандардан поляктар мен немістерді көшіру мәселесін арнайы талқылап, 16-ақпанда Қазақстан коммунистік партиясының Орталық Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесі «Украинадан көшіп келетіндер туралы» қаулы қабылдады. Бұл құжатта Оңтүстік Қазақстанға – 5500 жанұя, Қарағанды және Алматы облыстарының әрқайсысына – 3000 жанұядан, Шығыс Қазақстан облысына – 2000 жанұя, Ақтөбе облысына – 100 жанұя көшіріледі деп жоспарланды. Көшіп келгендердің басым бөлігі бұрыннан бар ұжымшарларға (колхоздарға) ор-

наластырылады, сонымен қатар арнаулы жаңа қоныстар да құрылатын болды. 1936 жылдың 28-сәуірінде БК(б)П Орталық Комитеті Украинадан Қазақстанның Қарағанды облысына поляктар мен немістерді көшіру туралы мәселені талқылады. Шекараға жақын аймақтан – негізінен Житомир, Винница, Кировоград, Киев облыстарынан Қазақстанға 45 мың поляктар мен немістер (15 мың шаруашылық) көшірілуге тиісті болды. Көшірілгендер «саяси сенімсіз элементтер» деп аталды [4,762]. Қаулыда көшірілген тұрғындардың азаматтық құқығы шектелмейтіндігі, олардың әкімшілік аудан шегінде еркін жүріп-тұра алатыны, алайда қоныстанған жерден басқа аймаққа кете алмайтындығы ескерілді. Көшірілігендерді жана жерге орналастыру, оларды тұрғын үймен, жұмыспен қамтамасыз ету мәселелері тұтастай Ішкі істер халық комиссариатына (НКВД) бағынатын Лагерьлердің жоғарғы басқармасына (ГУЛАГ) берілді. Тұрғын үй, тұрмыс мәселелерін шешуге қоныс аударушылардың өздерінің қаржысы да жұмылдырылатын болады деп жоспарланды.

1936 жылы Қазақстанға поляктар мен немістерді көшіру екі кезеңмен іске асырылды: бірінші топтар маусым айында, екіншілері қыркүйекте көшіп келді. Маусымда 35 820 поляктар көшіп келді, оның ішінде 23 234 жасөспірім балалар болды [5,90]. Украинадан көшірілетін адамдарға алдын-ала өздерімен азық-түлік, мал-мүлік, киім-кешек алып жүруді ескерту, Қазақстанның ауа-райы, шаруашылығы туралы хабар беру тапсырылған еді. Алайда көшірілгендердің алғашқы тобы Қазақстанға келіп жеткенде, олардың дұрыс хабар алмағаны, бөтен жерде бірден орналасып алуға дайын еместіктері көрінді. Көшетіндерге Қазақстанда күн жылы, қалың киім қажет емес, Украинаның малы Қазақстанның ауа райына көндіге алмайды, оны сату керек, баратын жерлерінде тұз жоқ деп хабарлағандары анықталды. Алғашқы қоныс аударушылардың бірқатары қап-қап тұз көтеріп, жеңіл киіммен, ал 40 пайызы мал-мүліксіз келді. Халық Комиссарлары Кеңесінің жоғарыда аталған 28-сәуірдегі қаулысы бойынша Украинаның жергілікті ұжымшарларының басшылары көшірілгендерге белгілі мөлшерде ат-көлік бөлуге тиісті болатын, олар бұл тапсырманы жартылай ғана орындаған. Осының барлығы көшірілгендерді орналастыруда қиындықтар туғызды, жана қоныстар құруға қосымша қаржы табуды қажет етті.

1936 жылдың 17-маусымында Қарағанды

облыстық партия комитеті И.В. Сталиннің атына хат жазып, қоныс аударушыларды орналастыруға қажетті қосымша қаржы бөлуді өтінді [6,27]. Бұл мәселе Москвада ұзақ талқыланды, ақыры 1936 жылдың 5-қыркүйегінде КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі қосымша қаржы бөлінбейтіні туралы қаулы қабылдады, Ішкі істер халық комиссариатына, Украина КСР Халық комиссарлары кеңесіне және Қарағанды облыстық атқару комитетіне 28-сәуірдегі қаулыда көрсетілген мөлшерде көшіру және орналастыру туралы нұсқау берілді.

1936 жылдың қыркүйегінде Украинадан көшірудің екінші кезеңі басталды. Бұл кезеңде Қазақстанға 14 048 отбасы, 63 976 адам көшірілді [6,38]. Көшіп келгендерді орналастырудағы ең ауыр мәселе тұрақпен қамтамасыз ету болды. Мысалы, Алматы облысына көшірілген 650 отбасы көшірілген, олардың қатарынан 250 отбасы – Талдықорған ауданына, 100 отбасы – Қаратал ауданына, 350 отбасы – Іле ауданына жіберілген. Бұл жерлерде көшіп келгендерге тұрақ табу мәселесі жылдам шешіле қоймады да, олар аса қиын жағдайға тап болған. Жеке тұрақ табылмаған соң көшіп келгендерді жергілікті тұрғындардың үйлеріне енгізген, мұның өзі екі жақ үшін де ыңғайсыздық, қысылыстық жағдай туғызған. Батыс аудандардағы тұрғындарды көшіргенде оларды тұрғын үймен қамтамасыз етудің жолдары қарастырылмаған, ал жергілікті билік мекемелері бұл мәселені өздігінше шеше алмады. Ішкі істер халық комиссариатының (НКВД) облыстық және аудандық бөлімдері көшірілгендерді ауданға жеткізген бойда аудандық атқару комитеттерінің қолына тапсырған да, өздері орналастыру мәселесімен айналыспаған. Ал аудандар мен ауылдардың жергілікті мекемелері мұндай көп адамды орналастыруға дайын болмай шықты. Оның үстіне көшіп келгендердің көпшілігі орыс тілін де, қазақ тілін де білмейді, ал жергілікті тұрғындар тек қазақ тілінде ғана сөйлейді. Бұл жағдай да көшіп келгендер үшін әжептәуір қиындықтар туғызды [7]. Орталық партия және мемлекет қаулыларында көрсетілген көшіру шарттарының көпшілігі іс жүзінде орындалмады. Мысалы, жаңадан көшіп келгендер ауыл шаруашылық өнімін тапсырудың мемлекеттік міндеттемелерінен алғашқы жыл босатылуы керек болатын. 1936 жылдың қараша айында Қазақстан Ішкі істер комиссариаты КСРО Халық комиссарлар Кеңесіне Қарағанды облысына көшірілген поляк және неміс шаруашылықтарын астық тапсыру міндетінен босату ту-

ралы өтініш жасады, алайда орталық үкімет рұқсат берген жоқ.

Поляктардың тағдырындағы бетбұрыс көшірумен ғана шектелген жоқ. 1937 жылдың 9-тамызындағы БК(б)П Орталық Комитетінің қаулысына негіздеп, 11-тамызда КСРО Ішкі істер комиссариаты «Поляк бүлдіргіш-тыңшылық топтарын және Поляк әскери ұйымының бөлімдерін жою туралы» бұйрық шығарды [8,301-303]. Поляк әскери ұйымы – 1915 жылы Ю. Пильсудскийдің басқаруымен Австро-Венгрия мен Германия жерінде Польшаны қайта қалпына келтіру жолында күрес жүргізу үшін құрылған құпия ұйым. Ұйым 1921 жылы тарап кетті. Жоғарыда аталған бұйрық шыққан кезде бұл ұйым мүлде жоқ болатын. Соған қарамастан Украина мен Белоруссияның жеріндегі көптеген поляктар осы ұйымға қатысы бар деген жалған жаламен тұтқындалып жатты. КСРО Ішкі істер комиссариатының барлық орталық және жергілікті мекемелеріндегі поляктар жазалауға ұшырады. Бұйрық бойынша, поляк ұлты өкілдерінің мынадай топтары тұтқындалуға тиісті: а) Поляк әскери ұйымының аса белсенді мүшелері; б) бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін кеңес жерінде қалып қойған поляк соғыс тұтқындары; в) Польшадан қашып келгендердің барлығы (қай кезде қашып келгені маңызды емес); г) поляк саяси эмигранттары және Польшамен алмастырылған саяси тұтқындар; д) Поляк социалистік партиясының және басқа да кеңес өкіметіне қарсы саяси партиялардың мүшелері; е) поляк аудандарындағы кеңес өкіметіне қарсы неғұрлым белсенді элементтер және ұлтшылдар [9,454-546]. Поляк азаматтарының аталған топтарын тұтқындау 1937 жылдың 20-тамызынан басталып, үш айдың ішінде аяқталуға тиісті болды. Бұйрықтағы «Поляк әскери ұйымы» деп аталып отырған ұйымның мүшелерінің «барлау жұмысының нәтижесінде» жасалған тізімі орталықтан жіберілетіні хабарланды. Тұтқындалғандарды екі топқа бөледі. Бірінші топқа «тыңшылық, бүлдіргіштік» әрекеттер жасаған құпия поляк ұйымдарының мүшелері жатады, олар ату жазасына кесіледі. Екінші топқа аса белсенді еместер жатқызылады, олар 5-10 жылға түрмеге отырғызылады немесе лагерьлерге жіберіледі. Бұйрық келген бойда Қызыл Әскер қатарындағы, Ішкі істер халық комиссариатының барлық буындарындағы, өнеркәсіп орындарындағы, кеңшарлар мен ұжымшарлардағы барлық поляктар тұтқындала бастады.

1937 жылдың 15-тамызындағы бұйрық

бойынша, «бүлдіргіштік-тыңшылық қызметі» үшін жазаға ұшырағандардың әйелдері мен 15 жастан асқан балалары тұтқындалды. Әйелдерді Ерекше Кеңестер 5-8 жылға түрмеде отыру жазасына кесті, 15 жастан асқан балалар лагерьлерге, қатаң тәртіптегі колонияларға жіберілді. Жетім қалған 15 жасқа дейінгі балаларды балалар үйіне орналастырды. Осылайша мыңдаған отбасылар түгелдей жазалау құрбаны болып кетті. 1937-1938 жылдары 134519 поляк азаматтары жазаға тартылды. 1937 жылдың 5-қыркүйегінде КСРО Ішкі істер комиссариаты (НКВД) поляктарды жазалау шараларын күшейтуге, тұтқындалған поляктарға 10 жылға дейін түрмеде отыру жазасын кесуге бұйрық берді. Бұйрық бойынша КСРО Ішкі істер комиссариаты мен Прокуратураның өкілдерінен «екіліктер» құрылды, оларға соттан тыс жаза беру құқығы берілді, қылмыстық істі сотталушының өзін шақырмай-ақ сыртынан, тізіммен тұтас қарау жүйесі бекітілді.

1939 жылы Польшаның шығыс аймақтарын Кеңес Одағына қосқан соң, қазан айының ортасына дейін басып алынған поляк облыстары мен Батыс Украина, Батыс Белоруссия аймақтарын күштеп кеңестендіру басталды. Батыс Украина мен Батыс Белоруссия жерінде бірінші кезекте ауқатты шаруалар шаруашылықтары жойылды, соның ішінде, әсіресе, «осадниктер» деп аталған топтың жер меншігі түгелдей тартып алынды. «Осадниктер» – алғашқы кезде поляк әскерінің құрамында болып, 1920 жылы поляк-кеңес соғысында көзге түскен бұрынғы әскери қызметкерлер, оларға 20-30-шы жылдарға дейін украиндар мен белорустар қоныстанған аймақтан жер бөлініп берілген болатын. Белорусия Кеңес Одағының құрамына кірген соң поляк «осадниктерін» бүкіл отбасыларымен бірге Сібірге, Қазақстанға, Еділ бойына көшірді. КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен БКП (б) Орталық Комитеті қаулысына сәйкес Красноярск, Алтай өлкесі, Новосибирск, Омбы, Челябинск және Қазақстанның солтүстік және шығыс облыстары, Грузин, Тәжік, Өзбек және Түркімен кеңестік республикаларына қоныс аударушыларға баспана салуға жер бөлініп беріліп, оларды құрылыс материалдарымен қамтамасыз ету туралы жарлық шығарылды [10].

Кеңес өкіметі Қазақстанның жерін жазаланған халықтарды айдап апаратын орасан зор түрмеге айналдырды. 1940 жылы Қазақстанның жеріне 35 670 арнайы қоныстанушылар келді. Олардың ішінен 26 771 адам әр облыстарда бесжүзден аса түрлі шаруашылықтарда

қызмет атқарғаны мәлім [11]. Қоныс аударушыларға жолға жиналуға бір-екі, ал кей жерлерде небәрі жарты сағат уақыт қана берген. Адамдарды жабдықталмаған жүк тиеуге арналған ескі вагондарға мінгізіп алып жүрді. Осы әрекеттердің құрбаны болған адамдардың естеліктері, құжатта көрсетілген мәліметтерден, әрине, жоғарыда мәтіні берілген нұсқалардан әлдеқайда алыс жатқан шындық. 1940 жылдың қақаған сары аязында есігі мықты жабылған, ішіне от жағылмаған вагондармен аш-жалаңаш қалжыраған ересек адамдар мен балаларды апта бойы құлазыған даламен алып жүрген. Осының салдарынан алғаш Қазақстан мен Орта Азияға келгенде олардың көбісі әлсіз, әлжуаз, ауру халде болды. Жергілікті көші-қон бөлімшесі қоныс аударушылар арасында дәрігерлік көмек, мектеп және басқа күнделікті мәдени шараларды іске асыру қажеттігі туралы республиканың, облыстардың денсаулық сақтау, ағарту және мәдени мекемелеріне хабар жіберді, сондай-ақ жергілікті жерлерде оларға арнайы дәрігерлік көмектер көрсетілді. Дегенмен қаржы саласындағы тапшылықтарға байланысты оларға көздеген мақсатқа лайықты жағдайлар да жасала бермеді. Сонда да әр саладағы қиындықтарға қарамай-ақ мысалы, Солтүстік Қазақстан облысында арнайы қоныс аударушыларды көкөніс, киім-кешек және үнмен қамтамасыз ету жұмыстарына ерекше назар аударды [12].

Көшіру тек «осадниктерді» ғана емес, босқындарды да қамтыды. Босқындар фашистер басып алған Польшаның батыс аймақтарынан, Австрия мен Чехословакиядан қашып келгендер. Олар алғаш қашып келген бойда Кеңес Одағы басып алған шығыс аудандарға орналасқан еді. Кеңес-герман комиссиясының 1939 жылы осы аймақтардан көшірілген 177 043 адамның қатарында 96 593 поляк азаматтары болса, олардың ішінде «осадниктердің» саны – 88 654, босқындар – 7 939 адамды құрады. Ал 1940 жылдың маусым айының аяғында босқындарды көшіру жаңа қарқынмен тағы да жүргізілді. 28-29 маусымында 75 мың босқындар Қазақстан мен Сібірге күшпен көшірілді.

Күштеп көшіру саясаты 1939 жылы тұтқынға түскен, кейіннен Катында және басқа жерлерде өлтірілген поляк офицерлерінің отбасыларын да қамтыды. 1940 жылдың 20-наурызында Л. Берияның Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссары С.Н. Бурдаковқа Украина мен Белоруссияның батыс облыстарынан жер аударылатын поляк соғыс тұтқындарының отбасыларын қабылдауға дайындалу туралы бұй-

рық берді. Бұйрықта Қазақстанға тұтқын поляк офицерлерінің, жандармдарының, полиция қызметкерлерінің, барлаушыларының, ірі помещиктері мен фабриканттарының, ірі мемлекеттік қызметкерлерінің 25 мың отбасыларының – барлығы шамамен 75-100 мың адамның Қазақстанға 10 жылға жер аударылатыны хабарланып, оларды орналастырудың тәртібі белгіленді. Олар Қостанай, Ақмола, Ақтөбе, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Семей облыстарына орналастырылады. Жер аударылғандар тек сол орналасқан ауданында ғана жүріп-тұруға рұқсат беретін төлқұжаттар алады. Жер аударылғандардың арасында міндетті түрде тыңшылық жұмыстар ұйымдастырылады. Қазақстанның мекемелері осы жер аударылатындардың қандай бекетке келетіні, қалай орналастырылатыны, осы жұмысқа жауапты қауіпсіздік қызметкерлері туралы мәліметтерді орталыққа хабарлап отыруға тиісті. Осы нұсқаулардың негізінде 1940 жылы 4-сәуірде Қазақ КСР Ішкі істер Халық Комиссариатының Қауіпсіздік бөлімі арнайы бұйрық шығарды. Онда Қазақстанның әр облысы немесе әр ауданы өкілдері жергілікті жерлердегі бекеттерден поляк азаматтарын қабылдап алып, орналастыратын жерге әкеліп, бірінші кезекте оларды баспанамен қамтамасыз етуге тиісті болды. Екіншіден, жер аударылған контрреволюциялық элементтерді жергілікті халықтан алшақ ұстау керек. Үшіншіден, олар қашып кетпеу үшін алдын-ала бақылау орнату керек. Сондай-ақ, поляктардың осы жерде кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жасауына жол берілмеуі керек. Осындай арнайы талаптар іске асырылуымен қатар барлық жераударылып келген поляктарды 1939 жылғы КСРО ішкі істер Халық Комиссариатының №001223 бұйрығына сәйкес тізімге алулары керек екендігі қоса ескертілді [13].

Поляк офицерлерінің отбасыларын жер аудару 1940 жылдың 13-сәуірінде басталды. Алғашқы жылдың өзінде-ақ сәуір-мамыр айларында Солтүстік-Қазақстан облысына бұрынғы Польшаға қарасты Батыс Украина мен Батыс Белоруссиядан 28 000 поляк азаматтары келді. 1940 жылдың 25-қыркүйегіндегі мәлімет бойынша, Павлодар облысына 11 201 жер аударылғандар орналастырылды. 11 201 арнайы жер аударылған поляк азаматтарының ішінен 5000 адам ғана өндіріс аудандары мен кеңшарларда мүмкіндігіне қарай жұмыспен қамтамасыз етілді [14]. Ал осы кездегі арнайы поселкелерге қоныстанған поляктардың тек 45

пайызы ғана жұмыспен қамтамасыз етіліп үлгергенін көруге болады. Оларды басқа орындарға ауыстыру да ешқандай нәтиже бермейтін еді, өйткені барлық елді мекендердің жағдайы осындай деңгейде болатын.

Қазақстанға жер аударылған сәттен бастап поляк офицерлерінің отбасылары лагерьлерде қамауда отырған тұтқындардан ешқандай хабар алған жоқ. Өйткені 1940 жылдың 5-наурызында КОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросы кеңес лагерьлерінде тұтқында отырған 25 700 поляк соғыс тұтқындарын өлім жазасына кесу туралы шешім қабылдаған еді [15,26]. Бұл шешімнен бейхабар отбасылары әртүрлі кеңес мекемелеріне, тікелей Сталинге хат жазып, әкелерінің, жұбайларының жағдайын сұрап, хабар алып беруді өтінді. Поляк офицері Эдуард Бэмнің әйелі Мария Бэм Семей облысы Көкпекті ауданының Үлкен Бөкен ауылынан Страобельск лагерінің комендантына хат жазып, өзінің 1940 жылдың наурыз айынан бастап жұбайынан хат алмағандығын айтып, оның хабарын сұрады [16]. Бұл хаттардың барлығы жауапсыз қалды, өйткені бұл кезде Катынь орманында тұтқын поляк офицерлерін заңсыз түрде атып-өлтіру басталған еді.

1941 жылы мамыр-маусым айларында Кеңес Одағының құрамына енгізілген жерлердің тұрғындарын тағы да көшіру басталды. 1941 жылдың мамырында Украинаның батыс облыстарынан 11 мың адам, Батыс Белорусиядан 24 мың адам көшірілді. Көшіру маусым айында жалғастырылды. Жалпы алғанда 1940-1942 жылдарда Қазақстанға Кеңес Одағының батыс аймақтарынан және жаңадан қосып алған жерлерінен 103 757 поляктар көшірілген. КСРО Ішкі істер халық комиссариатының 4-бөлімшесі төрағасының орынбасары лейтенант Синициннің 1942 жылғы 28-қаңтарда дайындаған мәліметі бойынша, олар Қазақстанның 14 облысының әртүрлі аудандарына орналас-тырылған [17].

Кеңес Одағының алыс аудандарына, Қазақстанға, Орта Азияға және Сібірге көшіріліп, осындай еріксіз қуғын-сүргінге ұшыраған поляк азаматтарының тағдыры 1941 жылы Германия Кеңес Одағына соғыс ашқаннан кейін Кеңес Одағы мен Лондондағы Польша эмигранттық үкіметі арасында болған саяси келіссөз біраз жеңілдіктер алып келді. Орталық Комитет Саяси Бюросы мәжілісінің №34 хаттамасы бойынша 1941 жылы 12-тамызда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумы «Кеңес Одағы жерінде қамауда отырған поляк азаматтарына кешірім беру туралы» жарлық шығарды. Осы

жарлықтың негізінде КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен БКП (б) Орталық Комитеті «КСРО Жоғарғы Кеңесінің жарлығы бойынша кешірім берілген поляк азаматтарын босату мен орналастыру тәртібі» деп аталған қаулы қабылдады. Қаулыда поляк азаматтарының босатылатын категориялары және оларды орналастыратын аудандар анықталды [18]. Алайда арнайы жер аударылған поляк азаматтарының кейбір бөлігі бостандық алғанымен өздері қалаған жерлерге орналаса алмады. Тек 1942 жылдың қыркүйек айынан бастап Кеңес Одағының барлық жерлеріндегі еркінен айырылған немесе арнайы поселкелерге қоныстанған поляк азаматтарын генерал Андерс әскеріне шақыру жұмыстарының жүргізілуі әр жерде шашырап жүрген халыққа үлкен бір үміт әкелгендей еді.

Кешірім алып, босап шыққандардың қатарында Козельск, Старобельск және Осташковтағы офицерлер де болуға тиісті еді. Алайда аталған үш лагерьде болғандардан тек қана Лубянкада тексерістен өтіп, жазаға кесіліп, лагерьге жіберілген аз ғана адам, 1940 жылдың сәуір айында Грязовецк лагеріне ауыстырылған 400 тұтқын босап келді. Басқа мындаған офицерлер қайтпай қалды. 1943 жылдың 28-30-қыркүйегінде Халықаралық комиссия поляк офицерлерінің мүрдесін ашу жұмысын (эксгумация) жүргізді. Комиссия жұмысының нәтижесінде поляк офицерлері 1940 жылы атылған деген қорытынды жасалды [19]. Кеңес Одағы бұл комиссияның шешімін мойындамады. 1944 жылы кеңес үкіметі Катынь мәселесін тексеру үшін арнаулы комиссия құрды. комиссия поляк офицерлерін 1941 жылдың күзінде немістер өлтірді деген қорытынды жасады [20,63-70].

Катынь қайғылы оқиғасының құпиясы ұзақ уақыт сақталды. Батыс елдеріндегі поляк эмигранттары Катынь мәселесін ешуақытта ұмытпады. 1987 жылы 14-шілдеде Швейцариядағы бірнеше поляк ұйымы поляк диаспорасының атынан М.С. Горбачевқа Катынь орманында қаза тапқан поляк офицерлерінің тағдырын анықтаудың қажеттілігі туралы хат жазды [21]. 1985 жылы Варшава Шарты Ұйымының Кеңесшілік комитетінің отырысынан кейін В. Ярузельский мен М.С. Горбачевтің кездесуі өткізілді. В. Ярузельский кеңес-поляк қатынастарын «біздің халықтарымыздың арасындағы өзара сенім мен шынайы достық қатынастарға кедергі болатынның» барлығынан тазарту қажет дей келіп, маңызды мәселелердің қатарында Катынь қайғылы оқиғасын атады. 1990

жылдың сәуір айында В. Ярузельскийдің Мәскеуге ресми сапарында КСРО президенті М.С. Горбачев Катындағы аруды ұйымдастыруда Ішкі істер халық комиссариаты жауапты деген мәлімдеме жасады.

Соңғы жылдарда кеңес лагерьлерінде 21 857 поляк соғыс тұтқындарының өлтірілгені белгілі болды. Катынь орманында өлтірілген поляк офицерлерінің ішінде әскери міндетін өтеген соң бейбіт өмірде дәрігер, инженер, мұғалім, ақын-жазушы болып жүргендер де баршылық еді. Егер олар тірі болса, онда олардың білімі, ақыл-ойы, дарыны соғыс

біткен соң қаншама құнды туындылар берер еді. Катында өмірі қиылған поляктардың артында жанұялары, ұрпақтары қалды. 2000 жылы Катынь орманында Ресей мен Польша бірлесіп «Катынь» мұражайлық кешенін жасады. Поляк офицерлерін сонау алыс 1940 жылы атқан жерде поляк әскери зираты бар. Катынь қайғылы оқиғасы және ұзақ жылдар бойы оны құпияландыру, жалған ақпар беру халықаралық құқықтың, мораль мен адамшылықтың қағидаларымен мүлде санаспайтын Кеңес Одағындағы тоталитарлық режимнің қылмысты саясатының нәтижесі болатын.

Әдебиеттер

- 1 Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923-1939. Т.1. – М., 2001.
- 2 Қазақстан Республикасының Президенттік мұрағаты, 139-к., 1-т., 766-іс, 21-22-п.
- 3 Кен О.Н., Рупасов А.И. Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920-1930-х гг.): Проблемы. Документы. Опыт комментария. Часть I. Декабрь 1928 – июнь 1934 г. – СПб., 2000.
- 4 Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952. Каталог. Т. II. – М., 2001.
- 5 Полян П.М. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001. – С. 90.
- 6 Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.): Сборник документов – Алматы, 2000.
- 7 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты, 30-к., 10-т., 8-іс, 1-7-п.
- 8 Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937 - 1938. – М., 2004.
- 9 Ленинградский мартиролог, 1937-938. Т. 2. – СПб., 1996.
- 10 Қазақстан Республикасының Президенттік Мұрағаты, 708-к., 16/2-т., 54-іс, 24-п.
- 11 Қазақстан Республикасының Президенттік мұрағаты, 141-к., 1-т., 10644-іс, 96-п.
- 12 Қазақстан Республикасының Президенттік Мұрағаты, 141-к., 1-т., 12263-іс, 52-п.; 12277-іс, 5052-пп.; 708-к., 16/2-т., 54-іс, 146-п.
- 13 Қазақстан Республикасының Президенттік Мұрағаты, 708-к., 14/2-т., 55-іс, 96-97-п.
- 14 Қазақстан Республикасының Президенттік Мұрағаты, 708-к., 14/2-т., 55-іс, 111,115-п.
- 15 Katyn. Dokumenty Ludobójstwa. Dokumenty I materialy archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r. Red. Ewa Wosik. – Warszawa, 1992.
- 16 Katyn'. Plenniki neob'yavlennoy voiny. Dokumenty I materialy// Pod. Red. R.G.Pikhoi I A.Geishtora. Sost. N.S. Lebedeva, N.A. Petrosova, V. Voswinskiy, V.Materskiy. – М., 1997. – Док. № 144.
- 17 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты, P-1146-к., 1-т., 287-іс, 9-п.
- 18 Ресей Федерациясы Қорғаныс Министрлігінің Орталық Мемлекеттік мұрағаты, 280-к., 768407-т., 43-іс, 3,4-п.
- 19 Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterials zusammengestellt, bearbeitet und herausgegeben von der Deutschen Informationsstelle. – Berlin, 1943.
- 20 Żołnierze Polscy-Więźniowie NKWD w latach 1939-1953. Przewodniczący Wojskowej Komisji Archiwalnej płk prof. Dr. Inz. Jan PIĘTA. Część I. – Warszawa, 1993.
- 21 Neue Zürcher Zeitung, 16.Juli 1987; Open Society Archives at Central European University, HU OSA 300-80-1, Box 343.

References

- 1 Politbiuro CK RKP(b) – VKP(b) I Evropa. Resheniya “osoboi papki”. 1923-1939. T.1. – М., 2001.
- 2 Kazakhstan Respublikasynyn Prezidenttik muragaty, 139-k., 1-t., 766-is, 21-22-p.
- 3 Ken O.N., Rupasov A.I. Politbiuro CK VKP(b) I otnosheniya SSSR s zapadnymi sosednimi gosudarstvami (konec 1920-1930-h gg.): Problemy. Dokumenty. Opyt kommentariya. Chast' I. Dekabr' 1928 – iyun' 1934 g. – SPb., 2000.
- 4 Politbiuro CK RKP(b) – VKP(b). Povestki dlya zasedaniy. 1919-1952. Katalog. T. II. – М., 2001.
- 5 Polyann P.M. Ne po svoei vole... Istoriya I geografiya prinuditel'nykh migratsiy v SSSR. М., 2001. – S. 90.
- 6 Iz istorii polyakov v Kazakhstane (1936-1956): Sbornik dokumentov – Almaty, 2000.
- 7 Kazakhstan Respublikasynyn Prezidenttik muragaty, 30-k., 10-t., 8-is, 1-7-p.
- 8 Lubyanka. Stalin I Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. Arhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partiynoi I gosudarstvennoi vlasti. 1937-1938. – М., 2004.
- 9 Leningradskiy martirolog, 1937-1938. T.2. – SPb., 1996.
- 10 Kazakhstan Respublikasynyn Prezidenttik muragaty, 708-k., 16/2-t., 54-is, 24-p.
- 11 Kazakhstan Respublikasynyn Prezidenttik muragaty, 141-k., 1-t., 10644-is, 96-p.
- 12 Kazakhstan Respublikasynyn Prezidenttik muragaty, 141-k., 1-t., 12263-is, 52-p.; 12277-is, 50-52-pp.; 708-k., 16/2-t., 54-is, 146-p.
- 13 Kazakhstan Respublikasynyn Prezidenttik muragaty, 708-k., 14/2-t., 55-is, 96-97-p.
- 14 Kazakhstan Respublikasynyn Prezidenttik muragaty, 708-k., 14/2-t., 55-is, 111, 115-p.
- 15 Katyn. Dokumenty Ludobójstwa. Dokumenty I materialy archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r. Red. Ewa Wosik. – Warszawa, 1992.

- 16 Katyn'. Plenniki neob'yavlennoy voiny. Dokumenty I materially// Pod. Red. R.G.Pikhoi I A.Geishtora. Sost. N.S. Lebedeva, N.A. Petrosova, B. Voswinskiy, V.Materskiy. – M., 1997. – Док. № 144.
- 17 Kazakhstan Respublikasynyn Ortalyk memlekettik muragaty, R-1146-k., 1-t., 287-is, 9-p.
- 18 Resei Ministriliginin Federaciyasy Korganys Ortalyk memlekettik muragaty, 280-k., 768407-t., 43-is, 3,4-p.
- 19 Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterials zusammengestellt, bearbeitet und herausgegeben von der Deutschen Informationsstelle. – Berlin, 1943.
- 20 Żołnierze Polscy-Więźniowie NKWD w latach 1939-1953. Przewodniczący Wojskowej Komisji Archiwalnej płk prof. Dr. Inz. Jan PIĘTA. Część I. – Warszawa, 1993.
- 21 Neue Zürcher Zeitung, 16.Juli 1987; Open Society Archives at Central European University, HU OSA 300-80-1, Box 343.

УДК 94(5-191.2) «2000»

Gulnara Dadabayeva, D.Sc.

KIMEP, department of IR, Kazakhstan, Almaty

E-mail: gdadabaeva@mail.ru

Current Scholarship on the “New Great Game” in Central Asia

In the wake of the US 2014 withdrawal from Afghanistan, it is especially interesting to return to the views on politics of “Great Powers” (mainly US, Russia and China, to the less extent Iran, Turkey, the EU, India) in CA exercised a decade ago and compare them to how the “New Great Game” in CA is viewed ten years later. Second decade of the 21st century is witnessed how in the area traditionally has been dominated by Russia appeared comparatively new turn-ups, mainly in the direction of China. A number of other external actors, especially China, with its policy of “good neighborhood” and the United States in connection with their military operations in Afghanistan became primarily important external actors over the last years.

This paper is focusing on the outcomes of their comparatively short-term presence in CA region starting with 2000.

Key words: “Great Game”, competition, external actor, key role, cooperation, legacy, “Eurasianism”, strategic alliance.

Г.Р. Дадабаева

Политика «великих держав» в центральноазиатском регионе в 2000-е: начало новой «большой игры»?

Основные вопросы, затронутые в статье, относятся к перспективам осуществления на территории Центральной Азии сегодня новой «Большой игры», которая происходит столетие спустя. Какие страны входят в «клуб игроков», определяющих будущее Центральной Азии? Конечно, США и Россия, за ними вплотную движется Китай и другие региональные акторы, заинтересованные в усилении своих позиций в азиатских республиках. Какими в долгосрочном плане будут последствия реализации интересов этих акторов на территории региона? Появятся ли «Большая Центральная Азия» с динамично развивающимися интеграционными процессами или же региональные игроки смогут переломить ситуацию и создать новую геополитическую реальность с новыми экономическими и торговыми партнерами? Как бы складывалась сегодня судьба Центральной Азии, от того, насколько динамично будут развиваться отношения США и России и, прежде всего, в отношении Азии, будет зависеть насколько успешным станет политическое и экономическое будущее стран Центральной Азии. Напротив, возобновление соперничества неизбежно приведет к ухудшению ситуации, прежде всего в контексте сохранения стабильности в регионе.

Ключевые слова: “Большая игра”, конкуренция, внешние участники, ключевая роль, сотрудничество.

Г.Р. Дадабаева

«Үлкен державалардың» 2000 жылдардағы Орталық Азиялық аумақтағы саясаты: жаңа «үлкен ойынның» басы

Мақалада қарастырылған негізгі мәселелер Орталық Азия территориясында бүгінде жүз жылдан кейін өтіп жатқан жаңа «Үлкен ойынды» жүзеге асыру перспективасына жатады. Орталық Азияның болашағын айқындайтын «Ойын клубына» қандай елдер кіреді? Әрине оған АҚШ және Ресей, оның артын ала Қытай тұрса, сонымен қатар азиялық республикаларда өзінің ұстанымын күшейтуге тырысқан басқа да аймақтық күштер түр. Аймақтың территориясында бұл күштер қаншалықты ұзақ мерзімде өз мүдделерін жүзеге асыра алады? Динамикалық интеграциялық үдерістермен дамыған «Үлкен Орталық Азия» пайда бола ма, жоқ әлде аймақтағы ойыншылар ахуалды бұзып, жаңа экономикалық және сауда серіктестермен жаңа геосаяси ақиқатты құра ала ма? Орталық Азияның бүгінгі тағдыры қалай қалыптасса, соған байланысты АҚШ пен Ресейдің арақатынасы динамикалық түрде дамып, Азияда Орталық Азияның саяси және экономикалық болашағы соншалықты табысты болады. Дегенмен де бәсекелестікті қалыпқа келтіру, әсіресе аймақта тұрақтылықты сақтау контекстінде ахуалдың нашарлауына әкеліп соғады.

Түйін сөздер: Үлкен ойын, саясаттағы бәсекелестік, бірлесу

It seems that since the times of Halford Mackinder and his everlasting view of Eurasian “Heartland” as a desirable object for every worthy superpower, any assessment of CA is doomed to be influenced by admittedly impressive but hopelessly romantic concepts such as the infamous “New Great Game” (Cooley, 2012). Following Edward Said’s (1978) idea about “Orientalism” of developed countries, such choice of words was very likely to influence perceptions of CA by external and local actors especially in early 1990s when there was little foreign understanding of the region. Partly, one of manifestations of some kind of Western Orientalism can be observed in the US-designed Silk Way Projects towards CA that were destined to couple the region with some (in the end, actually, any) of its neighbors, promoting ideas about CA role of “bridge” between East Asia and Europe or Afghanistan and East Asia. Robert Legvold (2003), for example, feels that assisting CA to fulfill its destiny as a trans-civilization “bridge” should become the most optimal choice for the US policy in CA and Kazakhstan. These ideas seem also to haunt another famous specialist on Central Asia and Caucasus S. Frederick Starr, author of the Greater Central Asia and Silk Way projects. Constant narratives about “bridge” and “hub” are based on CA “historical and cultural legacy” and involvement of all CA states in Silk Way trade routes are supposed, first of all, to give them sense of unity (obviously, being a part of the Soviet Union for seventy years is rejected as a good base for anything) (Cooley, 2012). So, on one hand, these regional projects developed by the US administration towards CA pursue very pragmatic goals of putting CA into at least some coherent regional framework and build properly working multilateral institutions, but, on the other hand, the overall narrative about commonly shared cultures of the Great Silk Way reveals some “Western” version of CA as a bearer of miraculously survived ancient traditions and exotic identity.

Now it would be logical to assume that local experts in CA demonstrate different approaches towards the region’s role in global politics, however, Kazakhstani scholars Sultanov and Muzaparova (2003) feel quite comfortable within the established narrative of the “New Great Game” as both local researchers talk about enormous economic, geopolitical and communication importance of CA in the post-9/11 world. Russia and China, on the other hand, had much more diverse set of issues with CA, starting with

really long common borders that in case of Russia could not be well-protected due to exhausted resources (Sultanov & Muzaparova, 2003). In the mid-1990s, when Russian aspirations to become a part of developed world were crushed by internal instability and its state of economy, it finally turned to its southern neighbors in order to address such pragmatic issues as 7.000 km of common border with Kazakhstan and emerging concerns about potential Islamization of Russian Muslims (Laruelle & Peyrouse, 2012). However, during the process of developing foreign policy towards CA, Russia came to more or less same understanding about CA as any other major actors had – there are no options in approaching CA except for bilateralism (Laruelle & Peyrouse, 2012). Still, not wanting to lag behind the US with its Silk Way visions of CA, Russia and China came up with their own ideas about “regional integration” expressed in “pro-Russian” Collective Security Treaty Organization (CSTO) and “pro-Chinese” Shanghai Cooperation Organization (SCO) (Cooley, 2012). The main rationale for existence of both organizations is to demonstrate the US that CA will go any way of political development except for the “Western” one. This image of solidarity is occasionally disturbed by Islam Karimov who spoils spirit of indivisible tripartite Russian-Chinese-CA camaraderie by his already traditional dissident gyrations towards the US DoD offers (Laruelle & Peyrouse, 2012). Kyrgyzstan, in comparison, is much more trustworthy in showing its unwavering loyalties to Russia (but not when the US doubles the price). Thus, the early 2000s situational context in which many analysts such as Legvold, Sultanov and Muzaparova used to analyze CA importance for external world was dominated by concepts such as CA as historical link between the East and West, the “New Great Game” and CA as a “core” of long-term economic, geopolitical and security interests of “Great Powers”.

A New “Great Game”: plans and reality

Alexander Cooley (2012) in his latest book *The New Great Power Contest in Central Asia* mentions leaked diplomatic cables from the US mission in Tashkent where US employees constantly bemoaned quality of CA infrastructure and transportation that made them re-schedule their plans. Such minor entirely non-great details like unreliable railroads or shortages of electricity are major reasons why any “Great Game” in CA in XXI c. is doomed to exist largely in fictional plane somewhere along the Great Silk Way. How to play “great games” in the land where all

infrastructure must be torn down and rebuilt anew to fit modern day requirements and be complementary to modern technology, and with whom to play them if overwhelming part of government bureaucracy and military personnel in CA operate and do their work in conceptually different terms than their colleagues in the West (Cooley, 2012). Moreover, it seems to many scholars that – surprise, surprise – local elites are not actually interested in the long-term development of their states. Certainly, the EU can bring specially-trained drug-sniffing dogs to assist the US counterdrug initiatives in CA, but who is supposed to stop border personnel in CA from immediately selling these highly-valued dogs to local *nouveau riche* for breeding (Cooley, 2012). The US can provide special military training in terms of fighting organized crime and drug traffic to Uzbekistani military, but then both Pentagon and State Department will have to eternally keep awkward silence on questions about domestic uses of these specially trained forces by Uzbekistani leader (Laruelle & Peyrouse, 2012). This increasingly ashamed approach of the West to its ongoing partnership with Central Asia was best expressed in the self-humiliating announcement of the British council in Uzbekistan after Andijan events that the US intelligence services used extensive experience of Uzbek's special services to interrogate terrorist suspects in infamous shadow CIA facilities in Uzbekistan (Fumagalli, 2010). The point of Cooley and many other Western analysts is not to argue against obvious strategic importance of CA in the post-9/11 strategy of the US, but to recognize that for the US there might be nothing “great” or “historically significant” in their need-driven cooperation with CA (Cooley, 2012). Same as the US actions during the Cold War period, CA is not an issue that State Department or Pentagon officials would like to discuss or have debates about in future. Additionally, most of the foreign policy of the US has already pivoted eastward towards the most dynamic and quickly developing regions in the XXI c. – East Asia and Asia-Pacific, the real potential location of “great games” among world powers in modern times (Laruelle & Peyrouse, 2012).

In regards to CA perspective, as Alexander Cooley writes in his introduction it would be self-deceiving to imagine global politics in CA as a new version of XIX c. power struggle between major powers for dominating territories of some weak state formations. First of all, complex and constantly changing interactions among US,

Russian and China in Central Asia are often far from being “competition” and so rarely take forms of compromises and cooperation (Laruelle & Peyrouse, 2012). Secondly, CA states and Kazakhstan are not exactly “victims” as the title of “Great Game” pre-supposes, moreover, CA leaders have become quite skilled in using short-term needs of major external actors for their own benefits (Cooley, 2012). A broad range of external experts and institutions agree that main threats for CA security and integrity come not from external threats but from three completely non-military issues – lack of capable governing institutions, deteriorating infrastructure and lack of competitive human capital. In comparison with, for example, terrorist attacks, these issues are less visible and require longer time to develop at the full scale, but when they do, the extend of their damage is much more encompassing than the most radical Islamic terrorist group could have ever accomplished (Laruelle & Peyrouse, 2012). Paradoxically, concerns with issues like the US “neo-imperialism”, color revolutions in post-Soviet space and preservation of the Holy Grail of the whole post-USSR world – state's sovereignty from the US and China – have left almost no space in public discourse for discussions of such as, for example, declining human resources, failures of national modernization projects, increasing rent-seeking nature of economies, huge regional inequalities and social injustices.

In summary, CA importance in terms of strategic security, of course, would keep and maybe even escalate depending on the US-labeled “AfPak” situation in the region, but as a subject of genuine interest for external actors' ambitions and investments it will continue to be restricted by its status of world's “periphery” (and exporter of hydrocarbons) as it was bluntly described by Laruelle and Peyrouse. Kazakhstan is considered to have the most chances (and resources) to make a giant effort and use oil revenues to finally produce something resembling true modernization and construction of its infrastructure, possibly really becoming some version of “Eurasian hub” (Laruelle & Peyrouse, 2012). However, majority is still very skeptical towards real possibility of such outcome due to many structural restraints and lack of genuine political will on all levels in Kazakhstan. First of all, in order to achieve it, Kazakhstani ruling elite would have spontaneously to “realize” the problem of fading human capital, damaging nature of rent-seeking economy and economic losses from widespread corruption (Laruelle & Peyrouse, 2012).

Moreover, they would have to go further and perform even more complex calculations in order not to bluntly call for any industrialization as it was done during the Soviet period, but as Laruelle and Peyrouse point out to take into account influence of geographical position and competition from China before choosing final type of economic model that might, in the end, focus on building service economy. Secondly, as almost all experts point out while Kazakhstan might be very different from other CA states, its security and prosperity still depends much on its less fortunate neighbors in terms of regional infrastructure, markets, electricity, water, labor migration, influence of Islam, etc. (Fumagalli, 2010). There is no way around the pressuring need to have some real forms of regional integration which are not summits and cultural events but, first of all, recognition of some essential collective interests that overweigh individual benefits for each state, creation of consistent long-term strategies and establishment of working institutions that would exercise them. But as Matteo Fumagalli (2010) points out such form of thinking is very unlikely to develop in CA in any foreseeable future.

Who is who in the region?

China is increasing its economic presence and is seen as a source of loans for large-scale infrastructure projects. United States have become an important source of income for a number of Central Asian countries, as America pays the rent for the use of military bases. To a lesser extent, through programs of economic and cultural cooperation between its increasing roles in the region, there are also India, Iran, Pakistan and Turkey. Despite this abundance of countries interested in cooperation, past experience and common heritage as before make Russia a major target for the management of Central Asia, especially in the area of security. Yet such a decision should be regarded as more pragmatic than related to ideological considerations. The elites in the countries of Central Asia is often see in Russia a viable and reliable sponsor of their own regimes and security guarantees and economic assistance necessary for the existence of their states. At the same time, they see Russia as a country to which they shouldn't be too much dependent, because Russia will use the situation to control their internal politics of self-interest. Thus, the countries of Central Asia, often in their own interest use Russia and other foreign players in expanding influence in the region, pushing Moscow towards other influential states. In other words, while Russia is a very important player in

Central Asia, the countries of the region do not experience anxiety or even difficulty in playing the balance of interests of Moscow and other powers. And really, when it is considered that in the Central Asia there are two largest economies in addition to Russia's, the countries of the region to some extent act as a consumers and can claim for themselves the concessions and discounts from each of them.

Speaking of the Collective Security Treaty Organization, a remarkable fact in this context is Moscow's desire to establish a general framework of the CIS Security Council that can later turn into over-governmental body to coordinate efforts to prevent changes in the form of so-called velvet revolution. In addition, Central Asia means a lot to Russia as a source of threats to its security. It is believed that the current insurgency in the region and extremist groups linked to militant organizations in the North Caucasus, which were unsolvable problem for the internal security of Russia. In addition, Central Asia is the main transit route for illegal drug shipments to Russia and on to Europe.

The objectives of Russia in Central Asia are associated with a variety of broader foreign policy objectives. In addition to the real benefits of cooperation within the CSTO, EurAsEC and the CES, the promotion of Russia mechanisms and organizations is an important part of its strategy according to the status of the main and predominant actor in "their" region, and the title of "great power" on a global scale, as Moscow has played a leading role in the post-Soviet integration. Speaking of the SCO, China is superior to Russia of its economic power, forcing her out of the region. However, in terms of the security Russia and those multilateral associations, which she heads, are still more important and significant. Many believe that the participation of Moscow and Beijing in the Shanghai Cooperation Organization is an unwritten agreement, according to which Beijing does not challenge the predominant role of Russia in security matters, and Moscow does not object to strengthen the economic position of China in Central Asia. An important element here is the insistence of Moscow to maintain the Collective Security Treaty Organization and the Eurasian Economic Community, together with the SCO as an organization under Russian influence, although to some extent they duplicate the functions of the SCO. From the point of view of the Kremlin, these parallel structures guarantee the preservation of Moscow's position as the main sponsor of some Central Asian countries in matters of security.

Speaking of GCAP, the initiative has been supported by the US State Department, and has considerable effects on Central and Southern Asia policy of the US. The majority of these concerns have been directly related with “poverty”, which is the apparent fact of the region. Despite the progress after the remove of Taliban regime, Afghanistan remains extremely poor, and highly dependent on foreign aid. The primary step to be taken for the permanent stability in Central Asian countries is to solve the poverty problem. No advancement seems to be achieved in the near future unless current authoritarian regimes and the Moscow-dependent economic systems are replaced. There are various considerable projects initiated by UN, EU, Asia Development Bank and Japan about this issue, and GCAP is among these projects.

The geopolitical importance of Central Asia increased after the 9/11 attacks and America’s military operation in Afghanistan to demolish Taliban regime. Similarly, the importance of Central Asia region for American foreign policy increased even more. The US, which was trying to approach the region through economy and energy, began to surround the region with politic and military means. As it is believed in context of GCAP region wide trade would enable Afghan farmers to get their legal produce to world markets, create jobs, and provide revenue to the central government; for other Central Asian countries, it would lead to expanded relations with countries to the south, providing an alternative to Russia’s monopoly over their export of hydrocarbons, electricity, and cotton, and expanded relations with China. One of the functions of the GCAP would be a tool for more effectively delivering and coordinating aid and assistance programs.

Murat Laumilin, who describes the GCAP as the new “Mega Project” of the US, claimed that the main aim of the project was to avoid the region turning to sphere of influence of Russia and China. According to Laumilin, if the project was realized, Central Asia would be separated from its integral part of Eurasia and it would be removed from Russia and CIS. On the other hand, some US specialists are thinking that US policy would only have a marginal effect of minimizing Russian or Chinese presence in the region. The SCO is gaining in geopolitical throw-weight quite substantially. So this initiative could be seen as a geopolitical “counterweight” to SCO. Through this project, the US is pushing to open up trade and relations between Central and South Asia, particularly in the energy sector. GCAP could be

also seen as the US response to Russia’s and China’s growing influence in Central Asia.

Speaking of CAU, in order to establish a union between the states, their level of socioeconomic development and potential should be comparable. Such reasoning is quite rational as the five states of the region have very different political, economic and social prerequisites. For instance, the Central Asian states have adopted strikingly different approaches to economic development, with Kyrgyzstan embarking on the most ambitious economic liberalization reforms in the region and Turkmenistan proclaiming neutrality and isolationism. Of no less importance is the unequal distribution of the natural resources of the region that constitute a significant portion of Central Asia’s export commodities. It should be kept in mind, however, that Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan are members of regional organizations such as the Eurasian Economic Community and the Shanghai Cooperation Organization. The former includes Russia and Belarus, the latter Russia and China. Thus, an institutional framework of regional cooperation does, in effect, exist. However, the incentive for joining these organizations may not be to seek closer cooperation among the states of Central Asia, but rather at establishing better relations with their larger neighbors – Russia and China.

Conclusion

The future restoration of Central Asia's links with India and Pakistan, which were also ruptured through war in Afghanistan, opens up the possibility of access to Pakistani and Indian ports as well as markets for Central Asian goods. Given Moscow's ongoing interest in reviving the North-South freight transportation corridor, Russia can play a particularly important role in developing infrastructure and bringing the landlocked Central Asian countries into the global marketplace. Here, the United States could also play a role by encouraging and assisting Russia in the development of this route as a complement to the East-West transportation routes from Central Asia across the Caspian, to the Caucasus and the Black Sea, promoted by the U.S in the 1990s. While the East-West route became a focus of early competition between America and Russia, the development of a North-South route that binds Central Asia to Europe and Asia could just as easily become a vehicle for cooperation. Without cooperation between the U.S. and Russia, the prospects for stability in Central Asia are fairly slim. A renewal of competition will undermine both countries efforts to ensure their security in the region.

References

- Cooley, A. (2012). *Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in CA*. New York: Oxford University Press.
- Fumagalli, M. (2010) The United States and Central Asia. In Kavalski, Emilia (Ed.), *The 'New' CA. The Regional Impact of International Actors*. Singapore: World Scientific Publishing, pp. 177-190.
- Laruelle, M., & Peyrouse, S. (2012). *Globalizing CA: Geopolitics and the Challenges of Economic Development*. New York: M.E. Sharpe, Inc.
- Legvold, R. (2003). U.S. Policy Toward Kazakhstan. In Legvold, Robert (Ed.), *Thinking Strategically: The Major Powers, Kazakhstan, and the CAn Nexus*. Cambridge: MIT Press, pp.67-106.
- Sultanov, B., & Muzaparova, L. (2003). Great Power Policies and Interests in Kazakhstan. In Legvold, Robert (Ed.), *Thinking Strategically: The Major Powers, Kazakhstan, and the CAn Nexus*. Cambridge: MIT Press, pp.187-216.

УДК 930.1

Арахман Хуру оглу Ахмедов

Азербайджанский Педагогический Университет,
Доцент кафедры «Общая история», доктор философии по истории, Азербайджан, г. Баку

Азербайджан-Казахстан: из истории возникновения политических отношений (90-е гг. XX века)

В статье нашли свое отражение конкретные и фактические материалы о создании и развитии отношений между Азербайджаном и Казахстаном после восстановления независимости. После распада Советского Союза наряду с Азербайджаном и другие постсоветские, тюркоязычные страны, обладающие большим экономическим и человеческим потенциалом и вошедшие в мировое единство как независимые и равноправные государства, начали сотрудничать с другими странами.

В результате исследования вышеуказанных документов, автор приходит к выводу, что после восстановления независимости, по сравнению с другими постсоветскими тюркоязычными государствами, отношения Азербайджана с Казахстаном были более бесппроблемными и стабильными. Систематические встречи официальных лиц Азербайджанской Республики и Республики Казахстан послужили созданию искренних отношений и углублению в результате подписания двусторонних договоров политических, экономических, культурных взаимоотношений.

Ключевые слова: межгосударственные политические отношения, непосредственные политические связи, весторонние отношения между независимыми государствами

Arrakhman Huru oglu Akhmedov

Azerbaijan-Kazakhstan: from history of emergence of the political relations (the 90th of the XX century)

Concrete and actual materials found the reflection in article about creation and development of the relations between Azerbaijan and Kazakhstan after independence restoration. After disintegration of the Soviet Union along with Azerbaijan and other Post-Soviet, Turkic-speaking countries which possessing high economic and human potential and have entered into world unity as the independent and equal states, started cooperating with other countries.

As a result of research of the above documents, the author comes to such conclusion that after independence restoration, in comparison with other Post-Soviet Turkic-speaking states, the relations of Azerbaijan with Kazakhstan were more trouble-free and stable. Systematic meetings of officials of the Azerbaijan Republic and the Republic of Kazakhstan served creation of the sincere relations and deepening as a result of signing bilateral as the contract of political, economic, cultural relationship.

Keywords: The interstate political relations, direct political connections, the comprehensive relations between the independent states.

Арахман Хуру оглу Ахмедов

Әзірбайжан-Қазақстан: саяси қатынастар пайда болу тарихынан (XX ғасырдың 90-ж.)

Мақалада тәуелсіздік алғаннан кейінгі Әзірбайжан мен Қазақстан арасындағы Халықаралық қатынастардың пайда болуы мен дамуы арасындағы нақтылы материалдар көрініс тапқан. Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін үлкен экономикалық, адами потенциалдары бар, әлемдік бірлікке тәуелсіз және тең құқылы мемлекет ретінде енген түркі тілдес көптеген мемлекеттер бір-бірлерімен ынтымақтастық орната бастады.

Келтірілген құжаттардың зерттелуі нәтижесінде тәуелсіздік алған соң Әзірбайжан мен Қазақстан арасындағы саяси қатынастар тұрақты және ешқандай қиындықсыз қалыптасты.

Әзірбайжан Республикасы мен Қазақстан Республикасының ресми өкілдерінің кездесулерінің нәтижесінде шынайы қатынастарды қалыптастыратын екіжақты мәдени, ынтымақтастық, саяси келісімшарттарға қол қойылды.

Түйін сөздер: мемлекетаралық саяси қатынастар, тікелей саяси қатынастар, тәуелсіз мемлекеттер арасындағы жан-жақты қатынастар.

В конце XX века Азербайджан, в результате прогрессивных исторических процессов происходивших в мире возобновил свою независимость, потерянную в начале века и за

очень короткий и важный для будущего народа период войны в мировое единство как независимое и равноправное государство, начал проводить удачную международную дея-

тельность. После распада Советского Союза наряду с Азербайджаном и другие постсоветские, тюркоязычные страны, обладающие большим экономическим и человеческим потенциалом и вошедшие в мировое единство как независимые и равноправные государства, начали сотрудничать с другими странами. В этом процессе Азербайджанская Республика была заинтересована в развитии всесторонних отношений не только с государствами мира, но и с тюркоязычными странами. Так как Азербайджан и его народ связан с другими тюркоязычными странами общими историческими узами и традициями. В родные исторические этапы эти отношения разного характера, после возобновления независимости начали складываться в соответствии с новыми международными правовыми принципами.

С этой точки зрения, изучения процесса возникновения политических отношений с Казахстанской республикой, которая отличается от других тюркоязычных стран своим своеобразным рейтингом и весомостью, поможет развитию дальнейших отношений и имеет очень важное значение в качестве базы опыта.

После восстановления независимости, первой постсоветской тюркоязычной республикой с которой Азербайджанская республика создала двусторонние политические отношения была именно Казахстанская республика (*Верховный Совет Казахстанской ССР 25 октября 1991 года в проведенном XXII созыве сессии принял декларацию о «Государственной независимости»: А 16 декабря 1991 года президент Казахстана подписал указ о Суверенитете. Именно этот день считается днем независимости Казахстана* (1). Создание непосредственных независимых отношений между этими двумя братскими государствами относится ко времени существования Советского Союза. 30 сентября – 2 октября 1991 года представительный орган Азербайджанской ССР был с официальным визитом в Казахстанской ССР. Целью этого визита было сохранение, создание и развитие отношений в соответствии с новыми историческими условиями. С этой целью 1 октября в качестве итога переговоров между представительным органом Азербайджана и официальными лицами Казахстана были подписаны двусторонние договора «О дружбе сотрудничестве и добрососедстве между Казахстаном и Азербайджаном» и соглашение о принципах торгово-экономических отношений между двумя государствами (2). Несмотря на ратификационные документов

договоров Национальным советом Азербайджанской Республики, Казахстан не подтвердил первое соглашение. Точнее это соглашение было ликвидировано. А второе соглашение, несмотря на нахождение на одном торгово-экономическом пространстве и на взаимную экономическую зависимость, вплоть до 1996 года, т.е. до подписания договоров во время официального визита Н.Назарбаева в Азербайджан, было единственным документом регулирующим отношения между двумя братскими государствами.

Пустота, наблюдавшаяся в отношениях между этими двумя братскими государствами в начале 90-х годов, должна быть оценена как невнимательность обеих сторон по отношению к друг-другу. Таким образом, в тот период и Азербайджан и Казахстан определили направления в осуществлении независимой внешней политики. В этот период и Азербайджан и Казахстан определяли направления в проведении независимой внешней политики.

Несмотря на вышеуказанные факты, после объявления независимости 11 октября 1991 года в Азербайджане и 25 октября в Казахстане, эти два братских государства вступили в новую фазу взаимоотношений. 21 декабря того же года Казахстан признал независимость Азербайджана (3) и 27 августа 1992-го года были созданы дипломатические отношения. А в 1993 году в Азербайджане было создано посольство Казахстана (4). Нужно отметить, что, до середины 90-х гг. не было уделено внимание развитию взаимоотношений между Азербайджаном и Казахстаном. Создание и развитие взаимного сотрудничества между этими двумя государствами началось с официального визита президента Казахстана Н.Назарбаева в Азербайджан в 1996 году. Как вы уже знаете, до сих пор отношения между Азербайджаном и Казахстаном осуществлялись локально и в рамках международных организаций. На встречах двух государств обсуждались вопросы расширения экономических связей между предприятиями, развития культурных отношений, подписывались соответствующие договора и соглашения.

Но первый шаг по укреплению связей между Азербайджаном и Казахстаном сделал президент Азербайджанской Республики Г.Алиев.

Этот шаг сыграл очень важную роль в создании и развитии двусторонних отношений между Азербайджаном и Казахстаном. 12 марта 1994 года, после официального визита в Китай, Г.Алиев посетил Алма-Ату и встре-

тился с президентом республики Казахстан Н.Назарбаевым (5). Во время разговора, который проходил в дружелюбной обстановке, были обсуждены различные сферы сотрудничества между двумя государствами и было отмечено, что имеются большие возможности для усиления сотрудничества. На этой встрече были обсуждены вопросы развития главных областей экономики – сельского хозяйства и нефтяного машиностроения. Учитывая существование в Азербайджане широкой базы нефтяного машиностроения был осуществлен обмен мнениями по поводу совместного развития этой области за счет отправки из Казахстана металла. Во время разговора были затронуты вопросы по поводу отправки из Казахстана зерна и необработанной нефти. Там же был осуществлен обмен мнениями между президентами по поводу развития торговых отношений между странами с помощью кораблей – паромов и рассмотрены вопросы о планировании проекта о проведении нефтяного трубопровода из Казахстана в Азербайджан (*Позже 9-10 августа 1995 года президент Азербайджанской Республики Г.Алиев участвовал на мероприятии посвященном 150 – летию великого казахского поэта Абая Кунанбаева проведенном по линии ЮНЕСКО (1 августа 1995 года посол Казахстана в Азербайджане Ибрагим Амангалиев передал письмо с личным приглашением Н.Назарбаева на юбилейное мероприятие Гейдару Алиеву).*

Таким образом, 8 августа во главе с президентом Г.Алиевым, представительство Азербайджанской Республики прибыло в Алма-Ату. Во время визита представительство Азербайджана провело двусторонние встречи с руководством Казахстана. На этой встрече были обсуждены приоритетные вопросы о развитии политических, экономических и культурных отношений (6). Эти встречи, проведенные между лидерами двух братских государств, создали возможности для обмена мнениями по поводу развития и других сфер взаимоотношений и для обсуждения ряда других важных вопросов. Следует отметить и то, что эти встречи играют очень важную роль в определении направления во взаимоотношениях между двумя государствами и развитии внешней политики.

Визиты президента Азербайджанской Республики Г.Алиева в Казахстан создали большие возможности для развития политических отношений между двумя братскими тюркоязычными странами и для развития всех сфер сотрудничества в духе взаимопонимания. Во время встречи лидеры затронули проблему

совместного использования Каспийского моря и вопросы и неизбежности развития сотрудничества.

Необходимо отметить, что искренние отношения лидеров Азербайджана и Казахстана привели к созданию двустороннего сотрудничества во всех сферах.

16-17 сентября 1996 года президент Республики Казахстан Н.Назарбаев прибыл с официальным визитом в Баку. Во время визита в первый раз были обсуждены вопросы касающиеся политических, экономических и культурных взаимоотношений и этот визит можно считать основой для создания дружественных отношений. Можно даже сказать, что эти встречи восполнили пустоту, которая образовалась после восстановления независимости двух братских государств (7).

Во время переговоров итогом соглашений послужил ряд договоров которые составили основу всестороннего сотрудничества: договор об основных межгосударственных отношениях, совместная декларация по вопросу о Каспийском море, межгосударственная конвенция об отказе от двойного налогообложения, о взаимном вложении инвестиций, о сотрудничестве в пенсионном обеспечении, о сотрудничестве в области спорта и молодежи, о сотрудничестве в области промышленности нефти и газа, соглашение о воздушном транспорте, протокол об автомобильном транспорте и еще 12 подобных документа были подписаны и приняты (8).

В конце XX века пережившие политические и моральные потрясения молодые и независимые государства Азербайджан и Казахстан остались наедине с необходимостью проведения реформ в области государственного строительства, рыночной экономики, и все это поставило перед этими государствами новые и сложные задачи в области межгосударственных отношений. Одной из таких задач было всестороннее развитие отношений между двумя братскими государствами (9).

На встречах президентов Азербайджана и Республики Казахстан была отмечена необходимость частных встреч для более успешного развития всесторонних отношений. Например, на той встрече в выступлении лидера Казахстана было отмечено, что в числе 6 миллиардов долларов экспорта его государства, доля Азербайджана составляет 30 миллионов долларов. Учитывая это, Н.Назарбаев отметил, что взаимная заинтересованность в экономике этих двух стран очень велика. Так что, эти связи нужно еще более укрепить (10).

В общем, необходимо отметить, что документы подписанные во время визита составили основу для создания новых исторических возможностей развития отношений между двумя государствами. Таким образом, эти документы создали условия для развития, расширения всестороннего сотрудничества между Азербайджаном и Республикой Казахстан.

Принявший приглашение Н.Назарбаева, во время его официального визита в Азербайджан, Г.Алиев 10-11 июня 1997 года совершил официальный визит в Казахстан. В рамках визита были также проведены встречи один на один.

Во время встреч были приняты декларации о развитии межгосударственных торгово-экономических отношений в основном в области нефти и газа, в области транспортной коммуникации, меморандум о транспортировке нефти на международные рынки и 17 документов (*Эти документы были ратифицированы Азербайджаном 27 июня 1997 года.*) подписанных с целью перевода межгосударственных отношений в новую фазу развития (11).

Следующий официальный визит президента

Азербайджанской Республики в Казахстан состоялся в 1998 году. Президент Г.Алиев 10 мая того же года участвовал на мероприятии посвященной новой столице (по инициативе Н.Назарбаева столица Республики Казахстан были переведена из Алма-Аты в город Акмола). Во время этой встречи лидеры двух государств обсудили еще не решенный вопрос о, «юридическом статусе Каспия» и ряд вопросов, связанных с двусторонними политическими отношениями (12).

Систематические встречи официальных лиц Азербайджанской Республики и Республики Казахстан послужили созданию искренних отношений и углублению в результате подписания двусторонних договором политических, экономических, культурных взаимоотношений.

В результате исследования вышеуказанных документов, можно прийти к такому выводу, что после восстановления независимости, по сравнению с другими постсоветскими тюркоязычными государствами, отношения Азербайджана с Казахстаном были более беспроблемными и стабильными.

Литература

- 1 Институт стран СНГ: институт диаспоры и миграции. Информационно-аналитический бюллетень. М., 2000, № 17, с. 19.
- 2 Текущий архив Министерства Иностранных Дел Азербайджанской Республики. Дело по отношениям тюркоязычных стран 1991-2000 года в 86; газета «Халг», 8, № 1991 (на азерб. языке).
- 3 Газета «Халг», 2 декабря 1991 (на азерб.яз).
- 4 Астан. Инфо КЗ. информационное агентство Казахстана – «Астман инфо».
- 5 Газета «Азербайджан», 12 марта 1994 г. (на азерб. яз)
- 6 Газета «Азербайджан», 11 августа, 1995 г. (на азерб. яз)
- 7 Ахмедов А.Х. Азербайджан в международных отношениях (связи с тюркоязычными странами, 90-е гг. XX века). Баку. Элм-Тахсил, 2009, с. 97 (на азерб. языке).
- 8 Текущий архив Министерства Иностранных Дел Азербайджанской Республики. Дело по отношениям тюркоязычных стран, 1991-2000-е годы, в. 145. Истанбул – торговля Анкара: Тудев, 1994, с. 15 (на азерб. яз).
- 9 Ахмедов А.Х. Азербайджан в международных отношениях (связи с тюркоязычными странами. 90-е годы XX века), Баку, Элм-Тахсил, 2009, с. 97-98 (на азерб. яз.).
- 10 Газета «Азербайджан», 17 декабря, 1996 г. (на азерб. яз)
- 11 Газета «Азербайджан» 31 июня 1997,(на азерб. языке)
- 12 Газета «Халг», 24 мая 1998 г. (на азерб. яз).

References

- 1 Institut stran SNG: institute diaspori i migratsii. Informasionno-analitcheskiy bulletin. M., 2000, 17, c. 19.
- 2 Tekushiy arhiv Ministerstva Inostrannix del Azerbaycanskoj respubiki. Delo po otnosheniyam tyurkoyazichnix stran 1991-2000 goda v 86; gazeta «Khalg», 8, № 1991 (na azerb.yazike).
- 3 Gazeta «Khalg», 2 dekabr 1991 (na azerb. yazike).
- 4 Astan.Info KZ. Informasionnoye agentstvo Kazasxstana – «Astman info».
- 5 Gazeta «Azerbaycan», 12 mart 1994 g. (na azerb.yazike)
- 6 Gazeta «Azerbaycan», 11 avgust, 1995 g. (na azerb.yazike)
- 7 Ahmedov A.Kh. Azerbaycan v mejdunarodnih otnosheniyah (svyazi s tyurkoyazichnimi stranami, 90-e godi XX veka). Baku. Elm-tahsil, 2009, s. 97 (na azerb.yazike).
- 8 Tekushiy arhiv Ministerstva Inostrannih del Azerbaycanskoj respubiki. Delo po otnosheniyam tyurkoyazichnih stran. 1991-2000 e godi v 145. Istanbul – torgovlya Ankara: Tudev, 1994,s. 15 (na azerb.yazike).
- 9 Ahmedov A.Kh. Azerbaycan v mejdunarodnih otnosheniyah (svyazi s tyurkoyazichnimi stranami, 90-e godi XX veka). Baku. Elm-tahsil, 2009, s. 97 -98 (na azerb.yazike)
- 10 Gazeta «Azerbaycan», 17 dekabr, 1996 g. (na azerb.yazike)
- 11 Gazeta «Azerbaycan», 31 iyun 1997,(na azerb.yazike)
- 12 Gazeta «Khalg», 24 maya 1998 g. (na azerb.yazike).

УДК 325.111(569.5)

Азад Шарапов

Национальный Университет Узбекистана, Узбекистан, г. Ташкент
E-mail: sevara.sharapova@gmail.com

К вопросу о обеспечении прав и интересов трудовых мигрантов в Иордании

Правовую систему Иордании отличает должное внимание правам и интересам трудовых мигрантов. Это обусловлено той ролью, которые трудовые мигранты вносят в развитие страны, ее экономики и культуры. Кроме того, такой подход Иордании обусловлен требованиями безопасности, необходимости наличия определенного контроля за процессом трудовой и интеллектуальной миграции. В данной статье показывается роль трудовой миграции и дается анализ подходов Иордании к защите прав и интересов трудовых мигрантов. Несмотря на то, что Иордания не подписала Международную Конвенцию ООН о защите прав всех трудящихся мигрантов и членов их семей, тем не менее, в стране существует четкая и продуманная правовая система защиты прав и интересов трудовых мигрантов: это и детально разработанная процедура контроля бюро по найму иностранной рабочей силы, и процедура найма иностранных работников и регулярная инспекция со стороны компетентных органов Иордании условий работы и проживания иностранных трудовых мигрантов.

Ключевые слова: правовая система, безработица, трудовая миграция, статистика.

Азад Шарапов

Иорданиядағы еңбек мигранттарының құқығымен мүддесін қорғау мәселесі жөнінде

Иорданияның құқықтық жүйесі еңбек мигранттарының құқықтары мен мүддесіне ерекше ықыласпен көңіл бөледі. Оның себебі мигранттар елдің дамуына, экономикасына және мәдениетіне елеулі үлес қосып келеді. Сондай-ақ Иорданияның еңбек мигранттарына деген мұндай тәсілі қауіпсіздік талаптарымен де байланысты жүзеге асырылады, елге еңбекпен қатысты және интеллектуалды адамдардың келу миграциясы үрдісін бақылауда ұстайды. Аталған мақалада, алдымен, еңбек миграциясының рөліне тоқталса, кейін келе Иорданиядағы еңбек мигранттарының мүддесін құқықтық жағынан қорғаудың тәсілдері талданады. Осыған байланысты халықаралық құқықтың негізгі құжаттарында Иордания барлық еңбекшілер мен олардың отбасы құқықтарын қорғау бойынша БҰҰ Халықаралық Конвенциясына қол қоймады. Иорданияның БҰҰ барлық еңбек мигранттарының, олардың отбасы құқықтарын қорғау жөніндегі Халықаралық Конвенцияға қол қоймағанына қарамастан елде еңбек мигранттарының мүддесін, құқықтық жүйесін қорғаудың нақты, үйлесімді жолы қарастырылған. Ол шетелдік жұмыс күшін жалға алу бойынша бақылаудың және жұмыс жағдайы мен жатын орын, т.б. күзиретті органдар тарапынан үнемі қадағалауда болады. Еңбек министрлігінің нормативті актілері өздерінің жұмыскерлерін қамқорлыққа алған компанияларды мадақтауға бағытталған. Шетелдік жұмыскерлердің құқығына құрметпен қарайтын еңбекпен жалақысын қорғаудың барлық ережелерін сақтайтын компаниялар үшін Министрлік Алтын тізім жасаған. Оған кіргендер егер жалданушы өзінің міндеттемесін орындамаса не басқа да бір қателіктерге бой алдырса банкте арнайы есеп шотын ашудан босатылады.

Түйін сөздер: құқықтық жүйе, жұмыссыздық, еңбек миграциясы, статистика

Azad Sharapov

To the question of keeping rights and interests of labor migrants in Jordan

The Jordan law system is currently characterized by proper attention towards norms and interest of labor migrants to the country. This situation can be easily explained by the role played by foreign workers and their implication to the process of economic and cultural development of Jordan. Except this, such approach is dictated by security needs of the country along with the necessity to keep control over the process of intellectual and labor migration. So, this paper is focusing on the role of labor migration and analysis of Jordan government approaches to the defense of migrant's rights and interests. In spite of the non-assignment of UN "International Convention on rights of the migrants" Jordan is a country strictly keeping law demands to defend interests and rights of the migrants. In spite of the non-assignment of UN "International Convention on rights of the migrants" Jordan is a country strictly keeping law demands to defend interests and rights of the labor migrants along with the members of their families. The latter includes thoroughly and detailed conducted procedure of hiring foreign labor by special bureau, and ways of keeping control over the process. The authorities of Jordan also actively participate in regular organized examining process of the labor conditions and accommodation provided by employers for the foreign migrants. The legal acts issued by the Jordan Ministry of Labor contain special offers to promote companies which provide favorable labor conditions and nice accommodation for their workers. Consequently, those companies which are covered by above written

requirements are to be included into so-called "Golden List". The membership in this "Golden List" gives an opportunity to be free from putting money into a special account which serves as a reserve in a case of breaking by employers their obligations by labor contracts.

Key words: legal system, unemployment, labor migration, statistics.

1. Роль трудовой миграции в Иордании

Согласно Международной организации по миграции, в период с 2005 по 2010 года показатель чистой миграции (net migration rate) Иордании – это 8.3 мигранта на 1000 человек [1]. По данным на 2010 год, показатель чистой миграции отрицательный и его значение 2.87, что означает, что на каждые 1000 населения число выезжающих из страны превышает число въезжающих [2]. Согласно общепринятому значению, показатель чистой миграции включает всех мигрантов, как беженцев, так и трудовых мигрантов[3].

Иорданцы, временно покидающие страну, – это в основном трудовые мигранты. Согласно Л.Бранду, одна треть всей рабочей силы Иордании на начало 1980-х годов трудилась за границей[4], и число желающих не сокращается. Главной причиной, побуждающей иорданцев искать работу за границей, является высокий уровень безработицы в Иордании. Согласно данным Мирового банка, безработица в Иордании составляет 13% (по данным на 2008 год) и нет тенденции к ее сокращению[5]. Другая причина трудовой миграции – это относительно невысокие по сравнению с нефтедобывающими странами Персидского залива заработные платы. Трудовая миграция является важной статьей экономики Иордании. Согласно исследованиям, денежные переводы, осуществляемые мигрантами, являются значимым источником пополнения валюты для Иордании[6]. Статистически данные, представленные на сайте Мирового банка, свидетельствуют, что доля денежных переводов во внутреннем валовом продукте (ВВП) Иордании варьировались. Так, в 1982 году доля в ВВП составляла 22%, к 1990 году она заметно снизилась, достигнув 12%, затем обратно пошла вверх, став в 2003 году опять на отметку 22%. В период с 2003 по 2009 годы доля варьируется в пределах 18-20%; в среднем денежные переводы составляют порядка 20% ВВП Иордании[7].

По мнению специалистов, официальная статистика, на которой базируются данные, выставленные Мировым банком, не совсем отражают реальность. Дело в том, что многие иорданцы используют неофициальные каналы для пересылки денег домой. Вследствие этого, официальные данные несколько занижены, чем на-

стоящая сумма переводов. По мнению И.Секкомбе, официальная статистика занижена на приблизительно 60 процентов [8]. Также, статистика не включает товары потребления, которые возятся мигрантами в Иорданию и могут быть в дальнейшем реализованы ими в Иордании.

Согласно данным Международной организации по миграции, денежные переводы составляют 3794 миллиона долларов США[9]. На большое значение, которое денежные переводы имеют в экономике Иордании, показывает следующий пример. Доходы от переводов равны одной трети доходов от экспорта. При этом надо исходить из вышеупомянутого мнения многих экспертов, что официальная статистика значительно занижена.

Аналогичная картина вырисовывается при сравнении денежных переводов и иностранной помощи, а также расходы правительства на развитие. С 1990-х годов сумма денежных переводов, осуществляемых мигрантами Иордании на порядок превосходила как кумулятивную сумму помощи от всех стран-доноров по двусторонним каналам и сумму официальной помощи в развитии и помощи, которая была получена Иорданией. Например, в 2005 году Иордания получила 478.660.000 долларов США от всех стран-доноров по двусторонним каналам и 750.520.000 долларов США официальной помощи в развитии и другой помощи, в то время как денежные переводы мигрантов в том же 2005 году составили сумму в 2178.843.441 долларов США[10]. Хотя трудовая миграция является важной составляющей экономической характеристики Иордании, однако трактовать ее значение в качестве однозначно положительного трудно. Эта неоднозначность обусловлена рядом факторов. Первым фактором является ситуация, в которой страну покидают, даже на время, наиболее образованная часть общества. Вторым фактором, который показывает, что трудовая миграция не совсем положительное явление для экономического развития Иордании, – это высокая инфляция, вызванная, в том числе, денежными переводами трудовых мигрантов. Третий фактор, демонстрирующий минусы трудовой миграции для экономики Иордании, – это растущий дефицит высокообразованной

рабочей силы определенных профессий внутри страны, вызванной ее оттоком за границу на заработки. Как следствие, при осуществлении крупных технологических проектов работодатели сталкиваются с проблемой долгого поиска рабочей силы необходимой квалификации. В то время как Иордания является поставщиком высокообразованной рабочей силы на рынки стран Персидского залива, она сама вынуждена приглашать неквалифицированную рабочую силу из других стран. Трудовые мигранты, которые приезжают на заработки в Иорданию, – это, как правило, выходцы из Египта, Индонезии, Бангладеш, Филиппин и др. Египтяне по большей части представлены на сельскохозяйственных работах, а представители Юго-Восточной Азии являются работниками по дому или работают на фабриках по производству текстиля.

Таким образом, миграция косвенно содействовала экономическому развитию Иордании. Благодаря денежным переводам трудовых мигрантов пополнялся и пополняется бюджет страны; мигранты инвестируют в экономику Иордании. Поэтому в Иордании миграции хотя и не сразу, но постепенно стало уделяться серьезное внимание и был выработан достаточно эффективный механизм правового регулирования миграционных процессов, а также защиты прав мигрантов.

Основную часть трудовых мигрантов из Иордании изначально составляли палестинцы. Поначалу иорданское правительство не обращало большого внимания на миграцию по причине ее минимального размера. Согласно Л.Бранду, на 1961 год за границей проживало и трудилось всего 63 тысячи иорданских граждан[11]. Однако скоро миграция возросла; было также замечено, что денежные переводы, осуществляемые мигрантами, являются важным источником пополнения бюджета, что способствовало осознанию в Иордании значения, какое трудовые мигранты могут иметь для ее будущего.

Рост сумм денежных переводов был обусловлен потребностью, существовавшей в нефтедобывающих странах Персидского залива, в иорданской рабочей силе. Именно в это время в этих странах начинается развиваться нефтедобывающие отрасли промышленности, для которых нужны были квалифицированные кадры. В условиях высоких цен на нефть ввоз иностранной рабочей силы необходимой квалификации представлялся наиболее быстрым и легким решением вопроса подбора кадров.

Палестинцы из Иордании были именно такими людьми – они были хорошо подготовлены и нуждались в работе, что и стало причиной их трудовой миграции в страны Персидского залива.

Не только денежные переводы мигрантов сыграли позитивную роль. Помощь, которую Иордания начали оказывать государства Персидского залива после 1967 года для того, чтобы она смогла справиться с последствиями войны и для приема палестинских беженцев, имела немаловажное значение. Как уже было указано, со времени арабо-израильской войны 1967 года количество палестинских беженцев, направляющихся в Иорданию, многократно возросло. Правительство Иордании на основе отмеченных тенденций стало пересматривать свое отношение к вопросу трудовой миграции иорданцев, в том числе палестинцев. В 1962 году были отменены выездные визы из страны, которые ограничивали мобильность иорданцев[12]. Более того, с 1970-х годов Иордания начала заключать двусторонние соглашения с государствами, в которых трудятся иорданцы, по защите их прав, а также давать рекомендации своим посольствам в этих странах реагировать на просьбы и жалобы мигрантов[13]. Уже с конца 1970-х годов начали практиковаться назначения атташе по труду в посольства в тех странах, где представлено много иорданских трудовых мигрантов. Так, первые атташе по труду были назначены в посольствах Иордании в Кувейте и ОАЭ[14]. Далее к середине 1980-х годов Иордания стала проводить конференции, где мигранты могли встречаться с правительственными чиновниками и обсуждать свои проблемы и нужды.

2. Анализ подходов Иордании к защите прав и интересов трудовых мигрантов

Необходимо указать, что, начиная с 1960-х годов, Иордания присоединилась к двадцати четырем международным актам в области охраны труда. Это такие конвенции, как: Соглашению об инспекции условий труда в сфере промышленности и торговли от 1947 года (1963 год), к Конвенции о праве на организацию и коллективное соглашение от 1949 года (1963 год), к Конвенции по ликвидации дискриминации в принятии на работу от 1949 года (1963 год), к Конвенции о запрете принудительного труда от 1930 года (1964 год); к Конвенции № 123 по минимальному возрасту, с которого разрешается работать под землей от 1965 года (1966 год), к Конвенции о равном

вознаграждении от 1951 года (1966 год); к Конвенции № 138 по минимальному возрасту при приеме на работу от 1973 года (1997 год); к Конвенции о ликвидации худших форм детского труда от 1999 года (2000 год) и др.[15].

Кроме того, Иордания подключилась в региональные правовые отношения и наладила тесные двусторонние связи с теми странами, с которыми у нее наиболее существенна трудовая миграция. Например, Иордания подписала ряд межарабских соглашений, в том числе Соглашение по миграции от 1967 года и изменения к нему от 1975 года [16]. Из двусторонних соглашений можно отметить двусторонние соглашения по рабочей силе с Пакистаном (1978), Ливией (1979), Турцией (1982), Тунисом (1983), Марокко (1983), Египтом (1985), Филиппинами (1988), Йеменом (1997), Индонезией (2001), Сирией (2002), Суданом (2003), Алжиром (2004), Китаем (2005), Шри-Ланкой (2006) и ОАЭ (2006). Основная часть мигрантов из вышеназванных стран прибывает в Иорданию на работу в качестве работников по дому. Для их регулирования была разработана специальная Инструкция по условиям и процедуре лицензирования и организации частных бюро, которые ввозят в Иорданию иностранных мигрантов для работы по дому, принятая Министерством труда в 2006 году. Согласно этой Инструкции, разрешение на организацию бюро дает специально созданный для этих целей комитет [17]. При процедуре выдачи лицензии комитет должен обратить внимание на то, чтобы компания была иорданской, имела хорошую репутацию и подписала документ, что будет добросовестно выполнять свои обязательства (статья 4). Кроме того, Инструкция дает перечень документов, который офис должен представить в Министерство труда для получения разрешения на привоз работника и обращения за визой в Министерство юстиции. Статья 6 указывает, что офис обязан ежемесячно отчитываться о своей работе в Министерство труда, а статья 7 показывает какой процент офис имеет право получить от ввоза работника в Иорданию. Согласно статье 7 этот процент составляет 2% от платы работнику и 10% от дома, в котором он будет работать. Наконец, Инструкция указывает, что минимальный возраст иностранного работника должен быть 18 лет [18].

Необходимо указать, что все подведомственные документы служат содействию исполнению главной задачи, которая состоит в том, чтобы постепенно заменять не-иорданскую ра-

бочую силу на иорданскую рабочую силу, поэтому иностранные работники должны привлекаться только в те сферы, в которых в Иордании есть нужда. Согласно Правилам от 2003 года регулирования сельскохозяйственных работников, которые являются субъектами положений Закона о труде от 1996 года, сельскохозяйственные работники, регулируемые этим документом, – это лица, выполняющие работы на полях и пасущие скот. В категорию лиц, не попадающих под данный документ, включены инженеры, ветеринары, сотрудники правительственных и общественных учреждений на селе, технические работники пчеловодческих хозяйств, рыбоводческих хозяйств, куриных хозяйств (статья 3) [19]. То есть на такие должности при найме предпочтение отдается иорданцам.

Для всех категорий мигрантов, за исключением тех, кто работает по дому и в квалифицированных индустриальных зонах, Министерство труда разработало Инструкцию по условиям и процедуре ввоза иностранной рабочей силы, которая была принята в 1997 году министерством [20]. Согласно этой Инструкции, в Министерстве труда создается специальный комитет по рабочей силе, который будет заниматься рассмотрением анкет на работу для иностранцев (статья 3) [21].

Инструкция по условиям и процедуре ввоза иностранной рабочей силы дает информацию по процедуре получения разрешения на работу, возможности и условиях перехода из одной сферы производства на работу в другую сферу, от одного нанимателя к другому, плату, которую работодатель должен внести, также она говорит о необходимости наличия суммы на банковском счете, который будет использован в случае, если наниматель нарушает правила условий труда иностранного работника. В частности, статья 4 указывает, что сумма в 300 динаров определена в качестве необходимой суммы на банковском счете для компаний, нанимающих граждан стран, на которых существуют ограничения в Законе о резиденции и разные, существенно меньшие суммы на граждан, на которых не имеется ограничений в Законе о резиденции [22]. Для того, чтобы освободиться от необходимости держать деньги на этом специальном счете, компания должна быть в так называемом Золотом списке, который был создан для поощрения тех компаний, которые уважительно относятся к правам иностранного работника и соблюдают все правила охраны их труда и оплаты. Если компания

вошла в этот список, что означает что она добросовестно выполняет свои обязательства по охране труда и уважает права работников, и она освобождается от открытия в банке специального счета. Статья 11 данной Инструкции показывает процедура найма работников из Египта[23].

Ввиду того, что в Иорданию трудится значительное количество мигрантов из Египта, Министерство труда уделяет вопросу египетских трудовых мигрантов большое внимание. Поэтому к вышеуказанной статье 11 Инструкции по условиям и процедуре ввоза иностранной рабочей силы от 1997 года, в 2007 году Иордания подписала с правительством Египта Меморандум о взаимопонимании в отношении организации египетских трудовых мигрантов в Иордании[24].

Задачей Меморандума стало приведение в порядок регулирования миграции из Египта в Иорданию с целью обеспечения прав египетских мигрантов и охраны условий их труда. Меморандум поэтому предусматривает компьютеризацию документации, а именно ведение компьютерной записи как лиц, желающих работать в Иордании, так и тех, кто уже получил разрешение там работать и взаимообмен данной информации между сторонами (статьи 2, 3, 5)[25]. Кроме того, Меморандум устанавливает, что число мигрантов из Египта, их квалификация и сектора, где они будут работать, будут определяться Министерством труда Иордании (статья 1). Согласно данному Меморандуму, египетские мигранты могут прибыть на работу в Иорданию только при наличии документов от иорданской компании, заинтересованной в них, и оформленных надлежащим образом[26].

Документы Министерства труда регулируют также ввоз иностранной рабочей силы в квалифицированные индустриальные зоны Иордании (КИЗ). Согласно Инструкции по условиям и процедуре найма не-иорданской рабочей силы в квалифицированные индустриальные зоны, квалифицированные индустриальные зоны – это зоны, учрежденные согласно Закону по развитию инвестиций (статья 2)[27]. Таких зон в Иордании шесть, это – индустриальная зона Сахаб, индустриальный город Аль-Хасан, а также Карак, Аль-Дулайл, Аль-Джиза и Аль-Русайфа [28]. Также существует специальная экономическая зона Агаба (The Aqaba Special Economic Zone)[29]. Согласно статистическим данным на 2007 год, помещенным на сайте Ми-

нистерства труда, только в шести индустриальных зонах трудятся 16156 иорданских работников и 37157 иностранных работников, то есть число иностранцев превосходит иорданских работников как минимум в два раза[30]. Причем тенденция такова, что чем больше зона, тем больше в ней трудятся иностранных работников.

Процедура найма в эти зоны достаточно четко отработана Министерством. Министерство труда после подачи документов на наем иностранного работника, в первую очередь, проверяет насколько легально работает приглашающая компания в Иордании, получила ли она разрешение от Министерства промышленности и торговли и Совета по развитию инвестиций (статья 3). Министерство быстро проводит такую инспекцию, так как согласно Инструкции вопрос разрешить или нет наем иностранного работника рассматривается в течение одной недели (статья 4). Вопрос решается положительно, если от всех инстанций - Иорданского совета по инвестициям, Департамента найма employment Министерства труда, получены положительные отзывы. Важно, что Департамент найма должен указать насколько данный наем соответствует политике постепенной замены не-иорданской рабочей силы на иорданскую рабочую силу (статья 5)[31].

В целях поощрения тех компаний, которые уважительно относятся к правам иностранного работника и соблюдают все правила охраны труда, оплаты и социальных гарантий, Министерство разработало Золотой список. Этот список являет собой ряд требований по условиям труда работников. Если компания вошла в этот список, что означает что она добросовестно выполняет свои обязательства по охране труда и уважает права работников, она освобождается от открытия в банке специального счета (его сумма дифференцируется в зависимости от количества работников, например, если число работников от 1 до 100, компания должна иметь на счету 30 тысяч динаров (статья 10)), который резервируется на случай, если наниматель нарушил какое-то из своих обязательств[32]. Также Инструкция содержит список из одиннадцати требований по условиям проживания иностранного работника, санитарных и гигиенических условий помещений. Это включает: 1) условия для отдельного проживания мужчин и женщин; 2) наличие кровати и шкафа с ключом для каждого работника; 3) как минимум один стул и стол

для каждой кровати; 4) регулярное наличие воды, электричества, отопления и горячей воды; 5) как минимум 1, 7 кв.м. анна каждого работника; 6) минимум один туалет на каждые 15 работников; 7) минимум одна ванна на каждые 15 работников; 8) содержание помещений в порядке; 9) набор первой медицинской помощи; 10) противопожарные устройства; 11) закрытый ящик для помещения своих предложений Министерству труда[33].

Министерство труда направляет значительную часть своих усилий на заботу об иорданцах, трудящихся за рубежом. Так, Иордания в 1997 году заключила с Катаром Соглашение об организации трудоустройства граждан Иордании в Катаре; с Кувейтом в 2001 году было заключено соглашение о переводе рабочей силы.

3. Выводы

Резюмируя, можно указать, что в области защиты прав трудовых мигрантов существует ряд правовых соглашений прямо или косвенно отражающих защиту этих интересов. Это, в первую очередь, Международная Конвенция ООН о защите прав всех трудящихся мигрантов и членов их семей (International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, 1991), Конвенция Международной организации труда № 97 о трудящихся-мигрантах (пересмотренная, 1949) (ILO Convention 97: Migration for Employment Convention (Revised), 1949), Конвенция Международной организации труда № 143 о трудящихся-мигрантах (дополнительные положения), 1975 год (ILO Convention 143: Migrant Workers (Supplementary Provisions) Convention, 1975), Резолюция об обеспечении трудящимся-мигрантам равенства возможностей и обращения в глобальной экономике, принятая на 92-ой сессии Международной конференции труда, 2004 год (Resolution concerning a fair deal for migrant workers in a global economy, 92nd Session of the International Labour Conference, 2004), Многостороннее соглашение МОТ по трудовой миграции, доклад по защите детей специального представителя Бустаманте в июне 2009 года (ILO Multilateral Framework on Labour Migration, Report of the Special Rapporteur on the human rights of migrants, Mr. Jorge Bustamante, with a thematic focus on the protection of children in the context of migration (June 2009)), Резолюция о миграции и правах детей Совета по правам человека, Международное миграционное право № 15 (Human Rights Council resolution on mig-

ration and the human rights of the child (A/HRC/RES/12/6), International Migration Law №15 - Human Rights of Migrant Children, IOM) и др. Все эти документы ставят во главу угла права и интересы мигрантов, защищает свободу передвижения самого мигранта и его семьи.

Из основных документов международного права по этому вопросу Иордания не подписала Международную Конвенцию ООН о защите прав всех трудящихся мигрантов и членов их семей, тем не менее, в стране существует четкая и продуманная правовая система защиты прав и интересов трудовых мигрантов: это и детально разработанная процедура контроля бюро по найму иностранной рабочей силы, и процедура найма иностранных работников и регулярная инспекция со стороны компетентных органов Иордании условий работы и проживания иностранных трудовых мигрантов. Нормативные акты Министерства труда ориентированы на поощрение компаний, проявляющих заботу о своих работниках. Так, для поощрения компаний, которые уважительно относятся к правам иностранного работника и соблюдают все правила охраны труда и оплаты, Министерство разработало Золотой список, вхождение в который освобождает компанию от открытия в банке специального счета, который резервируется на случай, если наниматель нарушил какое-то из своих обязательств. Также в Иордании разработаны требования в отношении условий проживания для иностранных работников, которые работодатель обязан выполнять. Инструкция содержит список из одиннадцати требований по условиям проживания иностранного работника, санитарных и гигиенических условий помещений. Одно из требований этого списка наличие закрытого ящика, в который любой иностранный работник может положить свою жалобу или предложение на имя Министерства труда.

Все подведомственные документы служат содействию исполнению главной задачи, которая состоит в том, чтобы постепенно заменять не-иорданскую рабочую силу на иорданскую рабочую силу, поэтому иностранные работники должны привлекаться только в те сферы, в которых в Иордании есть нужда. Правительство на постоянной основе проявляет заботу об иорданских трудовых мигрантов. Эта забота проявляется, в том числе, и в том, чтобы обеспечить защиту иорданцев, работающих за рубежом через заключение двусторонних договоров со странами, где они работают.

Правительство на постоянной основе проявляет заботу об иорданских трудовых мигрантов. Государство проявляет заботу в отношении иорданских мигрантов, работающих за рубежом, прежде всего, через заключение в лице Министерства труда двусторонних согла-

шений со странами, где представлены иорданцы и по линии Министерства иностранных дел через направление в посольства в этих странах уполномоченных по трудовым мигрантам для представления интересов иорданцев и привлечение их инвестиций в Иорданию.

Литература

- 1 IOM. Jordan. Facts and Figures. Int.: <http://www.iom.int/jahia/Jahia/jordan>
- 2 Jordan. Factbook. Int.: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/jo.html>
- 3 Jordan. Int.: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/docs/notesanddefs.html?countryName=Jordan&countryCode=jo&regionCode=me#2112>
- 4 Brand L. A. State, Citizenship, and Diaspora: The Cases of Jordan and Lebanon. / The Center for Comparative Immigration Studies CCIS. University of California, San Diego, 2007. - P.4.
- 5 World Development Indexes. Int.: <http://ddp-ext.worldbank.org.proxy.library.ohiou.edu>
- 6 Taha, M.F. International labor migration: the case of Jordan. University of Cincinnati, 1983.
- 7 World Development Indexes. Int.: <http://ddp-ext.worldbank.org.proxy.library.ohiou.edu>
- 8 Seccombe I. J. Manpower and migration: the effects of international labour migration on agricultural development in the East Jordan Valley, 1973-1980. - Durham, England: University of Durham, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, 1981
- 9 OM. Jordan. Facts and Figures. Int.: <http://www.iom.int/jahia/Jahia/jordan>
- 10 World Development Indexes. Int.: <http://ddp-ext.worldbank.org.proxy.library.ohiou.edu>
- 11 Brand L. A. State, Citizenship, and Diaspora: The Cases of Jordan and Lebanon. / The Center for Comparative Immigration Studies CCIS. University of California, San Diego, 2007. - P. 3.
- 12 Л.Бранд указывает, что это было частью политики расширения личных свобод в Иордании. Смотри: Brand L. A. State, Citizenship, and Diaspora: The Cases of Jordan and Lebanon. / The Center for Comparative Immigration Studies CCIS. University of California, San Diego, 2007. - P. 3.
- 13 Brand L. A. State, Citizenship, and Diaspora: The Cases of Jordan and Lebanon. / The Center for Comparative Immigration Studies CCIS. University of California, San Diego, 2007.- P.4.
- 14 Hashemite Kingdom of Jordan, National Planning Council, Five Year Plan for Economic and Social Development 1981–1985. - Amman: Royal Scientific Society Press. - P. 295.
- 15 International labour agreements endorsed by the Jordanian government (Multilateral Agreements). Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=235>
- 16 Arab labour agreements endorsed by the Jordanian Government. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=236>
- 17 Instructions for the Conditions and Procedures of Licensing and Organizing the Private Offices of Bringing and Employing Non-Jordanian Domestic Workers of the year 2006. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>
- 18 Instructions for the Conditions and Procedures of Licensing and Organizing the Private Offices of Bringing and Employing Non-Jordanian Domestic Workers of the year 2006. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>
- 19 The Regulation of the Agricultural Workers Categories who are subject to the Provisions of the Labour Law. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=232>
- 20 Instructions for the Conditions and Procedures of Bringing and Employing Non-Jordanian Workers. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>
- 21 Instructions for the Conditions and Procedures of Bringing and Employing Non-Jordanian Workers. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>
- 22 Instructions for the Conditions and Procedures of Bringing and Employing Non-Jordanian Workers. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>. P. 3.
- 23 Instructions for the Conditions and Procedures of Bringing and Employing Non-Jordanian Workers. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>. P. 7-9.
- 24 Bilateral Labour Agreements. The endorsed bilateral agreements in the field of workforce. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=237>
- 25 Memorandum of Understanding regarding the Organization of the Migration of Egyptian Laborers to Work in the Hashemite Kingdom of Jordan. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=237>
- 26 Memorandum of Understanding regarding the Organization of the Migration of Egyptian Laborers to Work in the Hashemite Kingdom of Jordan. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=237>
- 27 Instructions for the Conditions and Procedures of Bringing and Employing Non-Jordanian Workers in the Qualified Industrial Zones. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>
- 28 A Jordanian for Each Job Opportunity. Qualified Industrial Zones Companies. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>. P. 8.
- 29 Aqaba Special Economic zone. Int.: http://www.jordanecb.org/investment_aqaba.shtm
- 30 A Jordanian for Each Job Opportunity. Qualified Industrial Zones Companies. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>. P. 8.
- 31 Instructions for the Conditions and Procedures of Bringing and Employing Non-Jordanian Workers in the Qualified Industrial Zones. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>
- 32 Instructions for the Conditions and Procedures of Bringing and Employing Non-Jordanian Workers in the Qualified Industrial Zones. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>
- 33 Instructions for the Conditions and Procedures of Bringing and Employing Non-Jordanian Workers in the Qualified Industrial Zones. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>

References

- 1 IOM. Jordan. Facts and Figures. Int.: <<http://www.iom.int/jahia/Jahia/jordan>>
- 2 Jordan. Factbook. Int.: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/jo.html>
- 3 Jordan. Int.:<<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/docs/notesanddefs.html?countryName=Jordan&countryCode=jo&regionCode=me#2112>>
- 4 Brand L. A., (2007), "State, Citizenship, and Diaspora: The Cases of Jordan and Lebanon", *The Center for Comparative Immigration Studies CCIS*, University of California, San Diego, p.4.
- 5 World Development Indexes. Int.: <<http://ddp-ext.worldbank.org.proxy.library.ohiou.edu>>
- 6 Taha, M.F., (1983), "*International labor migration: the case of Jordan*", University of Cincinnati.
- 7 World Development Indexes. Int.: <<http://ddp-ext.worldbank.org.proxy.library.ohiou.edu>>
- 8 Seccombe I. J., (1981), "*Manpower and migration: the effects of international labor migration on agricultural development in the East Jordan Valley, 1973-1980*". - Durham, England: University of Durham, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies.
- 9 "*Hashemite Kingdom of Jordan, National Planning Council, Five Year Plan for Economic and Social Development 1981-1985*", Amman: Royal Scientific Society Press.
- 10 International labor agreements endorsed by the Jordanian government (Multilateral Agreements). Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=235>
- 11 Instructions for the Conditions and Procedures of Licensing and Organizing the Private Offices of Bringing and Employing Non-Jordanian Domestic Workers of the year 2006. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>
- 12 The Regulation of the Agricultural Workers Categories who are subject to the Provisions of the Labor Law. Int.: <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=232>
- 13 A Jordanian for Each Job Opportunity. Qualified Industrial Zones Companies. Int.:< <http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>>
- 14 Instructions for the Conditions and Procedures of Bringing and Employing Non-Jordanian Workers in the Qualified Industrial Zones. Int.: <<http://www.mol.gov.jo/Default.aspx?tabid=233>>

УДК:94(574):39(=512.122)(575.2)

Якши Абдуллах

Аспирант Бишкекского гуманитарного университета имени К. Карасаева,
Кыргызстан. г. Бишкек
E-mail: ayaksi@hotmail.com

Самоидентификация и развитие сознания народной принадлежности этнических казахов в Кыргызстане

Каждая нация и каждый этнос (народ) имеет характерные черты, определяющие ее принадлежность. Самоидентификация и сознание этнической принадлежности являются главными факторами, разделяющими этносы (народности) и продлевающие их жизнь. Среди этнических казахов в Кыргызстане до сих пор развивается этнический язык, сохранилось наследие от предков, имеющее огромную историческую и культурную ценность, а так же семейные традиции, переходящие из поколения в поколение. Мы стали свидетелями культурных достижений казахов в Казахстане и очень ими гордимся. В статье показана тесная связь казахов с Родиной, сохранение и укрепление сознания этнической принадлежности казахов.

Ключевые слова: семья, осознание национальной принадлежности, язык, этнос.

Yakshi Abdullakh

Self-identification and the development of national consciousness of ethnic Kazakhs in Kyrgyzstan

Abstract. Every nation and every ethnic group (the people) has the characteristics which determine its identity. Self-identity and consciousness of ethnicity are the main factors separating ethnic groups (nationalities) and prolonging their life. The ethnic language and family traditions are passed from generation to generation as an inheritance from our ancestors. They have a great historical and cultural value. And the ethnic Kazakhs in Kyrgyzstan are still developing and improving them. We have witnessed the cultural achievements of the Kazakhs in Kazakhstan and are very proud of them. The aim of my thesis is to show the close relationship with the homeland, preserve and strengthen the consciousness of ethnic Kazakhs.

Keywords: Family, awareness of national identity, language and ethnicity.

У каждой нации и этноса есть свои особые характерные черты и особенности, которые отличают их от других народов. Как правило, к ним относятся язык, материальное и духовное богатство, сформированное на основе хозяйственно-жизненного уклада, на основе поведения и психологического уклада нации. В дополнение к этому можно перечислить их религию, и, сформировавшееся на основе этой религии, культуру, обычаи, традиции и конечно, внешний вид этноса. Но самой важной особенностью, которая отличает один этнос от другого и продлевает ему «жизнь» является его самоидентификация и этническое сознание. (1) Одним из самих сложных проблем в науке этнология считается сохранение и развитие этнического сознания и самосознания народов. Основные причины самосознания этносов, на основе каких факторов оно усиливается и укрепляется - в науке этнология на современном этапе эти проблемы считаются одними из важнейших. Сейчас во время всеоб-

щей глобализации, когда усиливается тесная взаимосвязь между этносами не только в рамках одного государства, но и между разными странами вопросы этнического сознания и самосознания в науке этнология стоят остро, так как в каждой стране мира есть национальные меньшинства. Их вопросы, сейчас превращаются в большую проблему не только в рамках одной взятой страны, а и в межгосударственном масштабе. Вопросам национальных меньшинств в настоящее время уделяется большое внимание со стороны самых высоких международных организаций.

На прошедшей в Кыргызстане переписи населения национальность проживающих в стране людей была зарегистрирована на основе ответа опрашиваемых, а национальность детей была записана на основе ответов их родителей.(2) Значит увеличение или уменьшение количества этнических казахов, проживающих на территории Кыргызстана по показателям 1989, 1999, 2009-годов составлены на

основе их собственных ответов. Если в 1989 году в Кыргызстане считали себя этническими казахами 37,3 тысячи человек, то в 1999 году считали себя казахами уже 42,7 тысячи человек. А в 2009 году 33,2 тысячи граждан ответили, что они являются казахами по национальности или относят себя к их числу.(3) Получается, за время двух переписей число казахов в Кыргызстане уменьшилось на десять тысяч человек. По статистическим данным с 1991 по 2010 годы, из Кыргызстана выехали на постоянное место жительства в Казахстан свыше 8,6 тысяч казахов или 2,3 тысячи казахских семей.(4) Это значит, что большая часть казахов не ассимилировалась в Кыргызстане и вернулась на свою историческую родину. По мнению некоторых казахстанских ученых, многие кыргызстанские казахи записали себя кыргызами, не придавая этому никакого значения.(5) По нашему мнению казахов, записавших себя кыргызами, можно выявить только в результате глубоких исследований. Во-вторых, если какие-либо казахи записали себя кыргызами, они сделали это осознанно, придавая этому определенное значение, заставить их записать себя кыргызами насильно никто не мог. И наконец, мы думаем, что казахов осознанно записавших себя кыргызами не так много. В будущем эта проблема еще потребует более глубоких научных исследований. В ответах на вопрос «Ваш родной язык?» среди людей, относящих себя к казахскому этносу, мы видим совсем другую картину. Если в 1999 году в Кыргызстане из 42,7 тысяч казахов, относящих себя к казахскому этносу, только 32,2 тысячи этнических казахов считали казахский язык своим родным языком, а в 2009 году при переписи населения из 33,2 тысяч этнических казахов лишь 22,4 тысячи считали казахский язык своим родным языком. Другими словами, в конце 90-х годов из 10 тысяч этнических казахов, проживающих в Кыргызстане, основное большинство, более двух третей из них назвали родным языком кыргызский язык, а одна четвертая часть назвала родным языком русский язык. Около ста человек из опрошенных назвали родным языком узбекский язык и столько же человек назвали родным языком другие языки. А в 2009 году при переписи населения около 11 тысяч казахов назвали своим родным языком не казахский язык, а языки других народов. Например, свыше 90% из них назвали родным языком кыргызский язык, одна вторая из них назвала русский язык, свыше ста из них

назвала узбекский язык и свыше шестидесяти человек назвали родным языком языки других этносов.(6) Статистические материалы переписи населения были записаны на основе ответов опрашиваемых этнических казахов. А во время этнологической экспедиции автора этой научной работы в Иссык-Кульскую, Таласкую, Чуйскую и другие области, во время встреч с казахами, основная часть из них отвечала на вопросы на кыргызском и русском языках. Таким образом, если большинство казахов, проживающие в Иссык-Кульской и Талаской областях в основном говорили и давали интервью на кыргызском языке, то в Чуйской области, где проживает много русского населения респонденты отвечали на вопросы на русском языке. Отвечающих на вопросы или беседующих на родном языке казахов было очень мало. По нашему мнению, почти все этнические казахи плохо говорят на родном языке или попросту не владеют им. На вопрос «Какой язык является вашим родным языком или какой язык вы считаете своим родным языком?» они отвечали на русском или кыргызском языках, или же отвечали очень кратко «казахский язык». Этим они показали плохое знание казахского языка. Получается, что если даже основное большинство этнических казахов знают казахский язык плохо, они считают язык, на котором говорили их предки, своим родным языком. По-нашему мнению, статистический материал переписи населения по родному языку не очень точно отражает действительные процессы, которые происходят в языковой среде этнических казахов проживающих в Кыргызстане. В быту, в повседневной жизни, при общении казахский язык среди казахов используется очень мало. По нашему мнению, то, что казахи, при том, что они плохо знают или плохо говорят на этническом родном языке, все же назвали казахский язык своим родным языком, отражает их национальное самосознание и их внутренний мир. Этим они хотели показать, что относят себя к этническим казахам, доказывая еще раз свое этническое самосознание.

Если смотреть с другой стороны, некоторые представители этносов, несмотря на то, что не говорят и не знают свой родной язык, показали что их этническая самоидентификация и национальное сознание стоят выше и прочнее чем знание родного языка. Это хорошо видно на примере этнических казахов Кыргызстана. Как показали вышеприведенные материалы переписи населения в Кыргызстане, несмотря

на то, что родной язык отцов и предков не несет свою полную миссию для казахов, т.е. этнические казахи не используют полнокровно свой родной язык, не говорят на нем, казахский язык является одним из факторов сохранения и развития самосознания и национального сознания. Также очевидно иногда несовпадение исторического языка предков и национального сознания. За последние десять лет свыше десяти тысяч этнических казахов в Кыргызстане считают своим родным языком кыргызский язык, но по своей самоидентификации они называют себя казахами. Отношение этнических казахов Кыргызстана к языку своих предков и к своему этническому названию “казах” ясно показывает процесс, происходящий в мире между родным языком этноса и их этническим сознанием, их взаимосвязь. (7) Развитие родного языка этноса, его функции в разных сферах и развитие этнического сознания не всегда совпадает. Даже если язык теряет свои функции, этническое сознание продолжает жить, что очень ясно прослеживается на примере этнических казахов, проживающих в Кыргызстане. Ослабление и сужение функций родного языка этноса в жизни и в обществе не говорит о том, что вместе с ним теряется национальное самосознание и самоидентификация этноса. Во время этнологической полевой экспедиции в разных частях русскоговорящего и кыргызскоговорящего Кыргызстана нам встретились очень много этнических казахов называющих себя казахами. Получается, по сравнению с родным языком продолжительность жизни этнической самоидентификации и этнического самосознания дольше. Это опять-таки очень хорошо видно на примере этнических казахов Кыргызстана. Поэтому мнение (8) казахстанской ученой Б. Ракишевой о том, что кыргызстанские казахи ассимилируются с кыргызами, не соответствует действительности.

Еще одним из важных и сильных факторов развития самоидентификации и национального самосознания этнических казахов Кыргызстана является передаваемое от поколения к поколению историческое и культурное наследие, семейные традиции и обычаи, оставленное предками последующим поколениям.

Семья выполняет основную роль в укреплении самоидентификации и этнического самосознания казахов. При рождении ребенка, во время заполнения графы о национальности ребенка основное слово принадлежит родителям. При получении юношами и девушками

паспорта, родители в графе национальность просят вписать слово казах.

Несмотря на то, что у кыргызов и казахов традиции и обычаи в основном совпадают, у казахов сохраняются свои самобытные обычаи, передающиеся от поколения к поколению. Например, обычай «бет ачаар», «жуз ачаар» (смотрины невесты) при вступлении молодых в брак присуще только казахам. Казахи, проживающие в Кыргызстане, бережно хранят этот обычай и много рассказывают о нем. По этому обычаю на свадьбе невесту выводят к гостям и присутствующим, открывают накидку с лица невесты и проводят смотрины. Гости смотрят на невесту и говорят ей пожелания счастья, долголетия, детей. Открывания накидки с лица невесты сопровождается пением акынов, которые восхваляют невесту, воспевают ее, описывают ее красоту. После этого приглашаются родственники жениха, пришедшие на той, и происходит представление-знакомство их гостям и невесте. Это представление также сопровождается импровизированным песнопением и восхвалением их акынами и певцами. Акыны стараются развеселить гостей, много шутят, стараются, чтобы гости как можно больше подарили подарков молодым. Таким образом, той начинается шутками, песнями и весельем. Такого обычая у кыргызов нет. Для казахов, проживающих в Кыргызстане, эта традиция является одним из важных признаков самоидентификации казахов в традиционной культуре.

Одной из прочных сохранившихся особенностей в семье казахов является казахский бешбармак. Он изготавливается из тонко раскатанных и нарезанных на квадратики размером 3 на 5 см теста и мяса нарезанного крупными кусками, которое подается на большом блюде. Это блюдо у казахов считается самым почетным, и также является одним из факторов их самоидентификации внутри материальной культуры, становлении сознания и национального самосознания.

Одной из причин сохранения, развития и укрепления национального сознания этнических казахов в Кыргызстане является то, что наши казахи глубоко впитали самобытную духовную культуру своего народа, любят ее и гордятся ее достижениями. Например, кыргызстанские казахи всегда с интересом читают произведения таких писателей и поэтов казахской литературы как Абай Кунанбаев, Жамбыл Жабаев, Мухтар Ауэзов, Сакен Сайфулин, Сабит Муканов, Олжас Сулейменов, Мухтар Шаханов.

Также очень гордятся кыргызстанские казахи и достижениями Казахстана в области искусства. Они любят слушать любимые казахские песни в исполнении известных артистов Эрмека Серкебаева, Бибигуль Тулегеновой, Розы Рымбаевой, Макпал Жунусовой и других.

Особо гордятся они замечательно и красиво снятым историко-драматическим художественным фильмом о любви и несбывшемся счастье «Кыз Жибек» и желают снять такой же фильм и кыргызам.(9)

Фактором прочного сохранения национального сознания этнических казахов Кыргызстана является и соседнее расположение Казахской Республики и Кыргызстана, тесные экономические, политические и социальные взаимоотношения. Как упоминалось в предыдущих главах данной научной работы этнические казахи, проживающие в приграничных местах Кыргызстана, например в Чуйской и Талаской областях и в городе Бишкек тесно и разносторонне общаются с казахами, проживающими в приграничных районах Казахстана и очень хорошо говорят на своем родном языке. Этнические казахи, проживающие в приграничных районах, сохраняют мобильные социальные связи: выходят замуж и женятся, бывают в гостях, часто посещают друг друга по всяким другим жизненно-бытовым вопросам. В результате этого они всегда в курсе происходящих экономических, социально-политических и культурных процессов в Казахстане, впитывают для себя все нужное и полезное оттуда. Многие молодые люди обучаются в Алматы, Астане и других городах Казахстана, много тех, кто учится и одновременно работает. Они тоже являются одними из хранителей и носителей новых веяний, этнических обычаев.

Широкое распространение в Кыргызской Республике средств массовой информации, особенно радио и телевидения Республики Казахстан является главной причиной сохранения и дальнейшего развития национального сознания и самосознания этнических казахов Кыргызстана. Во всех уголках Кыргызстана, особенно в Чуйской, Таласской, Иссык-Кульской областях, городе Бишкек, непрерывно транслируются телепередачи «Хабар», «К+» и «ЕА» Республики Казахстан. Кыргызстанские казахи регулярно смотрят эти телепередачи. Эти телепрограммы послужили углублению этнической самоидентификации кыргызстанских казахов. В свою очередь это подняло национальное сознание этнических казахов и

является одним из основных факторов ее укрепления. К тому же среди стран Центральной Азии технически хорошо оснащенное, развивающееся быстрыми темпами телевидение Республики Казахстан, предлагает зрителям относительно интересные и разнообразные телепередачи. Интересные и привлекательные телепередачи Казахстана, прямые репортажи казахстанских журналистов из дальних стран усиливают интерес этнических казахов к своей исторической родине, вызывают гордость и восхищение историей, социально-экономическими достижениями.

В последнее время среди кыргызстанских казахов усиливается интерес к древней истории казахов, пройденному ими героическому пути. Подвиги казахских героев Алпамыс, Кабанбай, Кордай, Кобланды, Абылай, Норузбай, Кененсары и других, заслуги биев, их вклад в развитие казахского народа вызывают все больший интерес. С интересом читают книги, посвященные им, печатные материалы средств массовой информации, смотрят и слушают теле-радио передачи, что вызывает в них чувство гордости.

Бурное экономическое и социальное развитие Республики Казахстан, роста ее авторитета на международной арене, наряду с этим политический и социально-экономический кризис в Кыргызстане, различные социальные столкновения еще более усиливают интерес этнических казахов Кыргызстана к истории, языку, культуре своей исторической родины.

Они гордятся тем, что за годы независимости и суверенитета была создана столица Астана, ее нынешние архитектурные достижения, быстрые темпы строительства с сохранением элементов традиционного казахского домостроения. Бурный рост экономики Казахстана, которая оказалась вне различных мировых кризисов, добыча полезных ископаемых, нефти, газа и их переработка, доведение их результатов до широкого круга населения породила восхищение и гордость среди кыргызстанских казахов. Быстрый рост заводов и фабрик, выпуск качественных товаров и экспорт их за рубеж, сокращение безработицы, высокая заработная плата в государственных организациях побудили у казахов еще больший интерес к исторической родине.

Относительно невысокая внешняя миграция Казахстана среди стран Центральной Азии, выезд кыргызстанских граждан на работу в Казахстан среди кыргызстанских казахов вызвало гордость за Казахстан и его народ.

Достижения Республики Казахстан за последние годы в международных отношениях, успехи во внешней политике, проведение равноправной политики с крупными державами в политике и экономических отношениях, достижения в спортивных состязаниях, особенно на Олимпийских играх в Лондоне вызвали огромную гордость. Независимость во всем, прежде всего проведение независимой экономической политики, полнокровное развитие как самостоятельного государства, сильная, вооруженная современной техникой армия, усилило восхищение кыргызстанских казахов. Все эти психологические волнения в свое время создали условия для сохранения этнического сознания казахов, ее укрепления и дальнейшего развития.

Правительство Республики Казахстан с первых дней суверенитета в силу своих возможностей начало предпринимать попытки для того, чтобы этнические казахи, проживающие за рубежом, возвращались на свою историческую родину. 18 ноября 1991 года Кабинет министров Казахской ССР принял постановление «О порядке и условиях переселения в КССР лиц коренной национальности, изъявивших желание работать в сельской местности, из других республик и зарубежных стран» (10).

В данном постановлении Правительства Республики Казахстан было предусмотрено за счет государства обеспечение переселения и создание всех условий казахским семьям, изъявившим желание переселиться в Казахстан. На высшем уровне было решено обеспечить работой всех переселившихся на свою историческую родину казахов. Также государство брало на себя обязательство предоставить всем переселенцам-казахам дом, обучение в школах и вузах, обеспечение детскими садами детей дошкольного возраста. В результате принятия такого постановления многие казахи, проживающие за рубежом, начали возвращаться в Казахстан. Прошло немного времени, как 3 июля 1992 года Кабинет министров Казахской ССР принял постановление «Об организованной встрече лиц коренной национальностей, изъявивших желание переехать на свою историческую родину, в том числе для проживания в городской местности» (11). На основании данного постановления, возвратившиеся из-за рубежа, могли получить вид на жительство не только в сельской местности, но и в городах. Также предоставлялись льготы на транспорт для переезда. В том же году 23 сентября вышло постановление Кабинета ми-

нистров Республики Казахстан «Об обеспечении представителей казахской диаспоры за рубежом при нахождении их на территории Республики Казахстан всеми социально-экономическими льготами», что создало условия, чтобы казахи, проживающие в любой стране мира, чувствовали себя представителями Казахстана, казахскими гражданами». На основании данного постановления для иностранных казахов, прибывших в Казахстан, предоставлялись многие льготы по транспорту, в вузах страны, тем, кто занимается бизнесом и предпринимательством - в получении кредита, были упрощены заполнение различных документов (12). Вышеуказанные постановления правительства Казахстана вызвали большой интерес и среди казахов, проживающих в Кыргызстане. Небывало возрос интерес к истории Казахстана, казахскому языку, культуре. Такая ситуация в свою очередь, усилило у многих желание «стать казахом». Поэтому в последнее время среди этнических казахов Кыргызстана, особенно среди молодежи, очень остро ставится вопрос переезда в Казахстан. Молодежь, как было отмечено выше, после получения высшего образования не возвращается в Кыргызстан, их основная часть находят работу и остаются там навсегда.

29 сентября 1992 года в городе Алмата начал свою работу первый Курултай казахов мира. В работе Курултая приняли участие более 800 казахов из 33 стран, Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев выступил с речью. В своей речи Н.А.Назарбаев отметил: «Наша высокая миссия на будущее создать такие условия, чтобы казахи, проживающие в любой стране мира, чувствовали себя представителями Казахстана, казахскими гражданами»(13).

В последующем в 2002, 2005 и 2011 годах были проведены II, III, IV курултаи казахов мира. Была создана ассоциация казахов мира, ее председателем был избран Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев. Были созданы рабочие органы ассоциации, постоянно действующие структуры, которые теперь будут проводить постоянную работу с казахами, живущими за рубежом. Представители кыргызстанских этнических казахов принимают активное участие в работе всемирного Курултая казахов и основная казахская диаспора хорошо знает о чем говорилось на Курултае, какие высказывались мнения и предложения. Кыргызстанские казахи поддерживают тесную связь со всемирной ассоциацией казахов и обмениваются новостями. В свою очередь

ассоциация играет огромную роль в углублении и укреплении самосознания и национального сознания не только кыргызстанских, но и казахов всего мира.

Казахи Кыргызстана особо гордятся деятельностью Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева, тем что он делает для народа, для страны, как глава страны, его дальновидностью, отеческой заботой по укреплению дружбы и единства многонационального, многоконфессионального народа Казахстана. Они связывают все достижения и успехи за годы независимости в Казахстане с мудрой и дальновидной политикой Н.А.Назарбаева, с тем, что он ставит на первое место интересы народа, гордятся тем, что он выходец из простой казахской семьи. Они всегда сравнивают его с неспособными, жадными главами Кыргызстана, которые не думая о судьбе государства, о будущем народа, бессовестно грабили богатства своей страны и своего народа, и еще более гордятся своим президентом Н.А.Назарбаевым, который, как они считают, создан для счастья казахского народа. Этот фактор тоже послужил хорошим точком для развития самосознания и национального сознания казахов Кыргызстана.

Следовательно, несмотря на то, что многие казахи Кыргызстана не знают казахского языка, их самосознание и этническое сознание еще очень сильно. Среди казахов знание казахского языка и общение на родном языке не совпадают с их национальным сознанием. Большинство казахов, хотя и не знают родного языка, считают себя казахами. Есть много причин сохранения этнического сознания казахов Кыргызстана. Прежде всего, главным фактором сохранения этнического сознания казахов являются их семьи. Родители в семье постоянно напоминают о том, что они являются казахами, об их богатой истории и культуре, которая охватывает многие тысячелетия. Кроме того, при получении детьми паспорта они записывают их национальность – казах.

Близкое расположение Казахстана с Кыргызстаном, тесное взаимоотношение казахов с исторической родиной, широкое вещание средств

массовой информации Казахстана в Кыргызстане, близость двух стран и двух народов по своей антропологии, языку, вере, хозяйственно-культурной структуре, материальной и духовной культуре, стремление правительства Республики Казахстан на государственном уровне создать все условия для казахов проживающих за границей, для их переезда на родину предков, к своему народу, для усиления связи между ними создает самые благоприятные условия для укрепления и сохранения этнического сознания казахов живущих и работающих за рубежом.

Во время полевой этнологической экспедиции автора кыргызстанские казахи говорили, что большинство из них по различным социально-бытовым причинам часто посещают своих родственников, проживающих в Казахстане. Ездят к друг другу на тои и поминки, да и по другим причинам тоже. По их рассказам во время посещения своих родственников казахские родственники обычно встречают их словами “Приехали наши кыргызские родственники из Кыргызстана”. При приезде в Кыргызстан они часто слышат “наши казахские родственники”. Возможно вследствие этого появилось и распространилось крылатое выражение “Когда мы едем в Казахстан мы кыргызы, а в Кыргызстане мы казахи”. Все это определенно показывает влияние кыргызов и других национальностей на жизнь, быт, культуру, язык и другие стороны жизни кыргызстанских казахов.

Огромные достижения в экономике, социально-политической сфере, во внутренней политике и международных связях, которых достигла Республика Казахстан за короткий период суверенитета, появление красивых и новых городов, мудрая политика президента Н.А. Назарбаева, забота о людях вызвали в душах кыргызстанских казахов небывалую гордость. Огромные достижения казахского народа в Казахстане укрепило и подняло на высокий уровень понятие “быть казахом”. Это побудило казахов проживающих за рубежом, в том числе и кыргызстанских казахов начать возвращаться на свою историческую родину.

Литература

- 1 Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания. - Бишкек, 1997. 227 с.
- 2 Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009 года. Книга II (часть первая). Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, – Бишкек, 2010. 90 с.
- 3 Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009 года. Книга II (часть первая). Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, – Бишкек, 2010. 91 с.
- 4 Балтабаева К.Н. Итоги Национальной переписи <http://www.kazakh-tili.kz>
- 5 Ракишева Б. Основные проблемы казахской диаспоры, проживающей в Кыргызстане. // Саясат - POLICY. Алматы, 2007. № 10 с.62-64.

- 6 Население Кыргызстана. Итоги первой Национальной переписи населения Кыргызской Республики 1999 года. Книга II (часть первая). Бишкек. 2000, 110 б.; Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009 года. Книга II (часть первая). Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, – Бишкек, 2010. 118 с.
- 7 Асанканов А. Кыргызы Синьзяна (КНР). - Бишкек, 2009. 492 с.
- 8 Ракишева Б. Основные проблемы казахской диаспоры, проживающей в Кыргызстане. // Саясат - POLICY. Алматы, 2007. № 10 с. 63.
- 9 Авторская тетрадь № 3. Бишкек, Чүйская и Ысык-Көлская области
- 10 Репатриация казахов - консолидация народа. Сборник документов. Архив Президента Республики Казахстан к 20-летию Всемирной Ассоциации казахов. – Алматы, 2012. 18-21 с.
- 11 Репатриация казахов - консолидация народа. Сборник документов. Архив Президента Республики Казахстан к 20-летию Всемирной Ассоциации казахов. – Алматы, 2012. 37-41 с.
- 12 Репатриация казахов - консолидация народа. Сборник документов. Архив Президента Республики Казахстан к 20-летию Всемирной Ассоциации казахов. – Алматы, 2012. 45-46 с.
- 13 Репатриация казахов - консолидация народа. Сборник документов. Архив Президента Республики Казахстан к 20-летию Всемирной Ассоциации казахов. – Алматы, 2012. 49-51 с.

References

- 1 Asankanov A. K'Irg'IZI: rost natsional'nogo samosoznaniä. - Biškek, 1997. 227 s.
- 2 Perepis' naseleniä i jiliŝnogo fonda K'Irg'IZskoy Respubliki 2009 goda. Kniga II (čas't' pervaä). Natsional'nyy statističeskiy komitet K'Irg'IZskoy Respubliki, – Biškek, 2010. 90 c.
- 3 Perepis' naseleniä i jiliŝnogo fonda K'Irg'IZskoy Respubliki 2009 goda. Kniga II (čas't' pervaä). Natsional'nyy statističeskiy komitet K'Irg'IZskoy Respubliki, – Biškek, 2010. 91 c.
- 4 Baltabaeva K.N. Itogi Natsional'noy perepisi <http://www.kazakh-tili.kz>
- 5 Rakiŝeva B. Osnovnye problemy kazahskoy diaspori, projivajuŝey v K'Irg'IZstane. // Saäsat - POLICY. AlmatI, 2007. № 10 s.62-64.
- 6 Naselenie K'Irg'IZstana. Itogi pervoy Natsional'noy perepisi naseleniä K'Irg'IZskoy Respubliki 1999 goda. Kniga II (čas't' pervaä). Biškek. 2000, 110 b.; Perepis' naseleniä i jiliŝnogo fonda K'Irg'IZskoy Respubliki 2009 goda. Kniga II (čas't' pervaä). Natsional'nyy statističeskiy komitet K'Irg'IZskoy Respubliki, – Biškek, 2010. 118 c.
- 7 Asankanov A. K'Irg'IZI Sin'zäna (KNR). - Biškek, 2009. 492 s.
- 8 Rakiŝeva B. Osnovnye problemy kazahskoy diaspori, projivajuŝey v K'Irg'IZstane. // Saäsat - POLICY. AlmatI, 2007. № 10 s. 63.
- 9 Avtorskaä tetrad' № 3. Biškek, Çyyskaä i BIsIk-Kölskaä oblasti
- 10 Repatriaciä kazahov - konsolidaciä naroda. Sbornik dokumentov. Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan k 20-letii Vsemirnoy Associacii kazahov. – AlmatI, 2012. 18-21 c.
- 11 Repatriaciä kazahov - konsolidaciä naroda. Sbornik dokumentov. Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan k 20-letii Vsemirnoy Associacii kazahov. – AlmatI, 2012. 37-41 c.
- 12 Repatriaciä kazahov - konsolidaciä naroda. Sbornik dokumentov. Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan k 20-letii Vsemirnoy Associacii kazahov. – AlmatI, 2012. 45-46 c.
- 13 Repatriaciä kazahov - konsolidaciä naroda. Sbornik dokumentov. Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan k 20-letii Vsemirnoy Associacii kazahov. – AlmatI, 2012. 49-51 c.

УДК:94(574):39(=512.122)(575.2)

Якши Абдуллах

Аспирант Бишкекского гуманитарного университета имени К. Карасаева,
Кыргызстан, г. Бишкек

E-mail: ayaksi@hotmail.com

Развитие этнически смешанных семей среди казахов

По мнению ученых, многие граждане Кыргызстана заключали брак с гражданами других стран. В основном были проанализированы и рассмотрены 1990, 1995, 2000, 2005 и 2009 годы, время, когда этнические казахи заключали брак. Выяснилось, что больше половины этнических казахов состоят в браке с этническими кыргызами. Как правило, казахи чаще вступали в брак с лицами другой национальности, а не своей. Они заключали брак не только с кыргызами, но и с русскими, уйгурами, узбеками и татарами. Основываясь на истории двух соседних государств, можно сказать, что казахи и кыргызы имеют схожие традиции, язык и религию. Что является основными причинами вступления в брак.

Ключевые слова: семья, праздник, традиции, молодежь, область.

Yakshi Abdullakh

The development of ethnically mixed marriages among Kazakhs

According to the scientists, many Kyrgyz citizens got married to the citizens of other countries. Basically 1990, 1995, 2000, 2005 and 2009 years were considered and analyzed. It was the time when ethnic Kazah people got married. It was discovered that more than half of ethnic Kazah people are married to ethnic Kyrgyz people. As a rule, Kazah people got married to people of other nationalities but not theirs. They got married not only to Kyrgyz people, but also to Russian, Uighur, Uzbek and Tatar people. Based on the history of these two neighboring states, we can say that Kazah and Kyrgyz people have the same traditions, language and religion. These are the main reasons to get married.

Keywords: Family, holiday, traditions, teenagers, region.

Создание семьи представителями различных этносов - один из показателей мирового этнического процесса в настоящее время. Данный мировой этнический процесс не миновал и Казахстан.

По сравнению с представителями других этносов среди казахов Кыргызстана очень часто встречаются семьи, когда они создали семью с представителями других национальностей. Такое этническое явление как создание смешанных браков характерно для всех казахов – как для мужчин, так и для женщин. С целью проведения анализа процесса создания семьи этнических казахов Кыргызстана с кыргызами и представителями других этносов Кыргызстана мы рассмотрели и проанализировали семьи, которые были созданы в 1990, 1995, 2000, 2005 и в 2009 годах, т.е. каждый пятый

год создания семьи казахских юношей и девушек. Из 280 книг республиканского отделения регистрации актов гражданского состояния Государственной службы регистрации при Правительстве Кыргызской Республики мы собрали информацию о создании семьи казахами и попытались глубоко проанализировать эти данные. По - нашему мнению, анализ создания семьи казахскими юношами и девушками за каждые пять лет может полностью отразить этнические особенности и положение дел во всех регионах. Просмотрев архив, где хранятся данные о создании семей казахскими гражданами Кыргызстана мы увидели следующую этническую ситуацию.

Если в 1990 году по всему Кыргызстану создали семью 465 юношей и девушек, из них лишь 27 % этнических казахов создали семью

с представителями своей национальности, 4,1% создали семью с представителями русской национальности, остальные создали семью с представителями других национальностей.

А в 1995 году были созданы 245 семей с

казахами, выше указанные показатели соответственно составили 25,%, 53,0% и 4,5%, 2000 год - 19,6%, 52,1% и 5,6%, 2005 год - 13,7%, 64,3% и 8,0%, 2009 год - 7,7%, 74,4% и 4,2% [1].

Таблица №1 – Создание семьи с представителями своей нации и с другими этносами казахов Кыргызстана (количество)

Года	С казахами	С кыргызами	С русскими	С узбеками	С другими нациями
1990	130	274	27	4	34
1995	62	130	20	10	23
2000	45	137	23	4	22
2005	44	220	31	4	22
2009	31	299	27	9	36

Таблица просчитана и создана: Архив республиканского отделения регистрации актов гражданского состояния Государственной службы регистрации при Правительстве Кыргызской Республики. Нынешний архив предложен Калбюбю Кайназаровой.

Как четко подтверждает архив республиканского отделения регистрации актов гражданского состояния Государственной службы регистрации при Правительстве Кыргызской Республики более половины казахских юношей и девушек создали семью с кыргызскими юношами и девушками. Молодые этнические юноши

и девушки отдают предпочтение кыргызам и в большинстве случаев создают с ними семью. Вместе с этим, с каждым годом число этнических казахов, которые создают семью с кыргызами увеличивается. Создание семьи из представителей этих двух национальностей характерно всем регионам Кыргызстана [1].

Таблица №2 – Создание семьи казахов, живущих в регионах Кыргызстана

	Бишкек	Чуйская область	Иссык-Кульская область	Талаская область
С казахами				
1990	26	87	9	4
1995	11	44	1	6
2000	10	27	6	2
2005	16	17	7	4
2009	5	21	4	1
С кыргызами				
1990	67	120	60	27
1995	20	63	27	20
2000	33	53	47	6
2005	38	79	72	32
2009	54	128	90	21
С русскими				
1990	5	22	-	-
1995	1	19	-	-

2000	2	18	3	-
2005	5	25	1	-
2009	10	15	2	-
С другими нациями				
1990	10	26	-	2
1995	2	26	3	2
2000	4	20	2	-
2005	7	12	5	2
2009	17	24	4	1

Таблица просчитана и создана: Архив республиканского отделения регистрации актов гражданского состояния Государственной службы регистрации при Правительстве Кыргызской Республики. Нынешний архив предложен Калбюбю Кайназаровой.

По Кыргызстану, по сравнению с другими регионами, в Сокулукском, Аламудунском, Жайыльском районах и в городе Бишкек часто встречаются казахские семьи, состоящие из представителей своей национальности. Причина тому в указанных районах и в городе Бишкек по сравнению с другими регионами Кыргызстана этнические казахи проживают компактно. На этой основе они вместе трудятся и различные связи между ними бывают сравнительно тесными.(2)

По сравнению с другими регионами город Бишкек занимает особое место. Как показано выше в Бишкеке собираются казахи прибывшие из всех регионов Кыргызстана. Головные офисы казахского культурного центра “Ассоциация казахов Кыргызстана”, объединяющая казахов Кыргызстана, находятся также в Бишкеке. Этот фактор тоже создает условия для близкого знакомства и тесного контакта казахов друг с другом.(2)

Среди казахов, проживающих в Тюпском районе Иссык-Кульской области, юноши казахи сравнительно часто женятся на девушках кыргызках. Казахи Тюпского района в основном относятся к знаменитому племени “улуу жуз”, а среди них большинство входят в племя “кызыл борук”. Как показали материалы нашей полевой экспедиции в обществе казахов входящих в род кызыл борук запрещено жениться и выходить замуж внутри своего племени. Поэтому парни и девушки этого племени стараются искать себе будущих суженных среди кыргызов или казахов другого племени. По сравнению с казахами проживающими в Чуйской и Талаской областях, со-

циальные связи казахов Тюпского и Аксуйского районов с Казахстаном чуть слабее. Причиной тому отдаленность территории, высокогорные дороги и перевалы.(3)

Молодые казахские парни и девушки, особенно из приграничных районов с Казахстаном, активно женятся и выходят замуж за молодежь своей национальности.(2)

В остальных регионах казахские парни и девушки часто создают семьи с кыргызами. Также невозможно проследить никакого различия между женитьбой казахских парней на кыргызских девушках и созданием семьи казахских девушек с кыргызами.

В основном, количество браков казахских парней и девушек и кыргызских парней и девушек одинаково. Но все же, среди них, особенно в регионах, мы видим отличие. В городе Бишкек, в отличие от других регионов, казахские девушки по сравнению с парнями чаще выходят замуж за кыргызских парней. Например, если в 1990 году 19 казахских парней женились на кыргызских девушках, то за кыргызских парней вышли замуж 48 казахских девушек. Эти же показатели были в 1995 году 4 и 16, в 2000 году 11 и 27, в 2009 году 22 и 32. (1)

Историческая и этническая близость двух народов, сотни лет проживших по соседству, сходство хозяйственно-культурной структуры, основная схожесть языка, традиций и обычаев, религиозных верований является основными причинами создания семьи между казахами и кыргызами. В этническом сознании кыргызов и казахов в их семьях создание семьи из представителей двух народов рассматривается

как возникновение очередной «обычной» национальной семьи. Потому что создание такой семьи в сознании двух народов, которые жили по соседству и исторически брали в жены и выдавали замуж своих дочерей в сознании кыргызов и казахов считалось обычным явлением. (2;3;4;5).

Кроме этого казахи по сравнению с представителями других народов Кыргызстана очень часто создают семьи с представителями русской, узбекской, татарской, уйгурской национальностей.(1)

В Бишкеке среди молодых казахов часто встречаются те, кто создают семьи с русскими девушками. Казахские девушки по сравнению с казахскими юношами редко выходят замуж за русских парней. Казахские парни и девушки, создавшие семьи с русскими встречаются и в Чуйской области. В Иссык-Кульской и Талаской областях редко встречаются казахские юноши и девушки, создавшие семьи с русскими, чаще они создают семью с кыргызами.(1)

В Ошской области много случаев когда местные этнические казахи вступают в брак с молодежью узбекской национальности. Причиной этому является то, что местное население состоит в основном из узбеков, которые проживают с ними по соседству.

Итак, в результате мы видим, что в настоящее время большая часть казахской молодежи вступают в брак с кыргызами. Казахские девушки, выходя замуж за кыргызских парней, записывают своих детей в основном кыргызами. Если провести анализ того с представителями каких этносов вступают в брак казахские парни и девушки, то приходим к выводу, что большая часть из них вступает в брак с парнями и девушками кыргызской национальности, чем с казахами.

Как доказало наше исследование, с годами среди молодежи казахской национальности увеличиваются браки с молодежью кыргызской национальности, нежели с казахами. Если в 90 годах прошлого века браки казахской молодежи с парнями и девушками кыргызской национальности были в 2-3 раза больше, а в настоящее время в 6-7 раз больше.

Так как один из членов семьи является кыргызом в их повседневной жизни, семейных традициях присутствуют обычаи кыргызов. Во-вторых, в Кыргызстане сейчас живет и работает четвертое поколение казахов. Поэтому за период свыше 80-ти лет в жизни и в быту, культуре, да и в других областях кыр-

гызстанских казахов появились и сформировались присущие кыргызстанцам, в частности кыргызам, общие советские черты. Много общего в языке, культуре и обычаях, чем различий между казахами в Кыргызстане и кыргызами. Но у казахов, живущих в различных регионах Кыргызстана, различные обычаи. Если казахи, живущие в Чуйской области придерживаются обычаев схожих с кыргызским, то казахи, живущие в Иссык-Кульской области придерживаются обычаев, схожих с обычаями ыссыккульских кыргызов, а казахи Талаской области придерживаются обычаев, схожими с кыргызскими, живущими в этой области. А у казахов, проживающих в Ошской области много обычаев схожих с узбекскими, проживающими на юге Кыргызстана. В городе Бишкек семьи казахов проводят торжества схожие со всеми кыргызстанцами. [2;3;4;5]. Считается правилом забивать на торжество лошадь. Если нет лошади, забивают крупнорогатый скот, но на столе обязательно должны стоять блюда, изготовленные из внутренности лошади – казы-карта, чучук. На всяких торжествах на столе должны быть боорсоки. Самое главное блюдо торжества – бешбармак – поверху крупно нарезанного теста нарезают мясо не очень мелкими кусочками [2;3;4;5].

Теперь остановимся на отдельных семейных традициях. Самой главной традицией семьи является свадьба, традиция создания семьи. Большинство казахов справляют свадьбу как кыргызы. По договоренности родителей невесту провожают из дома и проводят торжество в кафе, ресторанах. Обычаев умыкания невесты мало, если и встречаются такие факты, то очень редко. Обычаи совершения визита в дом невестки, венчание, калым, дарение одежды, забивание для гостей животного – все как и у кыргызов. Объем калыма зависит от уровня жизни жениха и невесты. Главная отличительная особенность казахских свадебных торжеств – это традиция вступительного слова. Во вступительной части умелец игры на домбре и певец в стихотворной форме представляют родственников джигита. Гости торжества, родственники, приехавшие для близкого знакомства, дарят свои подарки, поздравляют новобрачных, говорят свои добрые пожелания. Другие обычаи при проведении торжеств по случаю женитьбы в основном схожи, в этих традициях больше общего, чем различий[2;3;4;5].

У казахов проведение праздников, посвященных рождению младенца, укладки младенца

в колыбель, проведение сорока дней, разрезание пут, проведение праздника по случаю обрезания почти как у кыргызов. В таких семейных праздниках у казахских и кыргызских семей почти нет существенных различий[2;3;4;5].

Процесс похорон у казахов Кыргызстана проводятся по исламскому обычаю, здесь между казахами и кыргызами также нет больших различий. Большое различие лишь в читке жаназы и молитве, здесь у казахов есть специальный мулла [2;3;4;5]. Следовательно, в каждом селе у казахов есть свой мулла.

Из традиционных праздников с большим торжеством отмечают Орозо и Курман айт, весенний Нооруз. В такие дни приносят в жертву

барана, готовят боорсоки, казахи и кыргызы ходят друг другу в гости, тепло общаются и желают друг другу добрые пожелания.

В этнически смешанных семьях, в основном традиции казахов и кыргызов идентичны, немного преобладают традиции кыргызов. В казахских семьях, проживающих в Бишкеке, в селах Чуйской области много “новшеств”, характерные для всех народов Кыргызстана, перенятые из традиций других этносов. А в семьях этнически смешанных казахов, проживающих в Таласской, Иссык-Кульской областях заметно начинают активно преобладать кыргызские традиции.

Литература

1 Архив республиканского отделения регистрации актов гражданского состояния Государственной службы регистрации при Правительстве Кыргызской Республики.

1990 год – Аламудинский район книга № 30829, 30830, 30831, 30832, 30833, Сокулукский район книга № 30910, 30911, 30912, 30913, 30914, Первомайский район книга № 30723, Октябрьский район книга № 30740, 30741, Свердловский район книга № 30759, 30760, 30761, Ленинский район книга № 30778, 30779, Дом бракосочетания книга № 30785, 30786, 30787, 30788, 30789, 30790, 30791, 30792, 30793, 30794, 30795, 30796, 30797, 30798, 30799, 30800, 30801, город Кант книга № 30848, 30849, 30850, Иссыккульская область книга № 90863, Чуй-Токмокская область книга № 30872, 30873, 30874, Чуйская область книга № 30884, 30885, Кеминский район книга № 30894, 30895, 30896, Московский район книга № 30329, 30330, 30331, Панфиловский район книга № 30943, город Кара Балта книга № 30951, 30352, Калининский район книга № 30961, 30962, Иссыккуль-Пржевальский район книга № 30972, 30973, 30974, Иссыккульская область книга № 30995, 30996 Түпский район книга № 31006 Рыбачинский район книга № 30983, 30984, город Чолпон Ата книга № 30988, Ак Сууский район книга № 31028, 31029, Жети Огузский район книга № 31042, 31043, 31044, город Талас книга № 31053, Кара-Буурайский район книга № 31087, 31088 Манаский район книга № 31069

1995 год - Аламудинский район книга № 32933, 32934 Сокулукский район книга № 33000, 33001, 33002 Ленинский район книга № 32844, 32845, Первомайский район книга № 32856, 32857, Свердловский район книга № 32870, 32871, Октябрьский район книга № 32887, 32888, Дом бракосочетания книга № 32895, 32896, 32897, 32898, 32899, 32900, 32901, город Кант книга № 32947, Ысык Атайский район книга № 32960, Чуйская область книга № 32968, 32969, Чуйский район книга № 32980, Кеминский район книга № 32987, Московский район книга № 33017, 33301, Жайылский район книга № 33031, 33032, 33033, 33034, Панфиловский район книга № 33048, Ысык Көлская область книга № 33099, 33010, Ысык Көлский район книга № 33121, 33122 Түпский район книга № 33133, Ак-Сууский район книга № 33145, 33146, Жети-Огузский район книга № 33158, 33159, Таласская область книга № 33056, Кара-Буурайский район книга № 33082, Манаский район книга № 33073

2000 год - Аламудинский район книга № 34869, 34870, 34871 Сокулукский район книга 34924, 34925, 34926 Ысык-Атайский район книга– 34886, 34887, 34888, Кеминский район книга – 34913, город Токмок книга– 34898, 34899, Чуйский район книга – 34907, Панфиловский район книга – 34962, Московский район книга – 34939, Жайылский район книга– 34351, 34952, Свердловский район книга – 34771, 34772, 34773, Октябрьский район книга – 34793, 34794, Ленинский район книга – 34816, 34817 Первомайский район книга – 34830, 34831, Дом бракосочетания книга – 34835, 34836, 34837, 34838, Ак Сууский район – 35008, 35009, город Балькчы книга – 34979, город Каракол книга – 34971, 34972, Жети-өгүзский район книга – 35019, 35020, Ысык-Көлская область книга 34987, 34988, Түпский район книга- 34998, город Талас книга – 35087, Кара-Буурайский район книга- 35100, Манаский район книга-35093

2005 год - Аламудинский район книга № 37246, 37247, 37248, 37249, Сокулукский район книга № 37326, 37327, 37328, 37341, Первомайский район книга № 37086,37087, Свердловский район книга № 37108, 37109, 37110, Октябрьский район книга № 37143, 37144, 37145, Ленинский район книга № 37171, 37172, 37173, Дом Бракосочетания книга № 37184, 37185, 37186, 37188, 37189, 37190, 37191, 37192, 37193, Ысык-Атайский район книга № 37266, 37267, 37268, 37269, 37270, Чуйская область книга № 37300, 37301, 37302, 37303, Кеминский район книга № 37314,37315, Панфиловский район книга № 37348, Жайылский район книга № 37361, Московский район книга № 37380, 37381, 37382, Ысык-Көлская область книга № 37406, 37407, 37408, 37409 Түпский район книга № 37463, 37464 Жети Өгүзский район книга № 37433, 37434, 374435, город Каракол книга № 37448,37449, Ак-Сууский район книга № 37481, 37482, 37483, город Талас книга № 37545, 37557, Кара-Буурайский район книга № 37577, 37578, 37579, Манаский район книга № 37588

2009 год - Аламудинский район книга № 39710, 39711, 39715, 39717, Сокулукский район книга № 39595, 39596, 39597, 39598, Первомайский район книга № 39423, 33424, 33425, Свердловский район книга № 39459, 39460, 34561, Ленинский район книга № 39492, 39493, 39494, Октябрьский район книга № 39531, 39532, 39533, Дом бракосочетания книга № 39541, 39542, 39543, 39544, 39545, 39546, 39547, 39548, 39549, 39550, 39551, 39552, Московский район книга № 39622, 39623, 39624, Жайылский район книга № 39643, 39644, 39645, Панфиловский район книга № 39662, 39663, Ысык-Ата Кант район книга № 39679, 39680, 39681, 39682, 39683, 39684, 39685, 39686, Чуйская область книга № 39746, 39747, 39748, 39749, Кеминский район книга № 39765,39766, Ысык-Көлская область книга № 39779, 39780, 39781 Түпский район книга № 39846,

39847 город Каракол книга № 39801, 39802, 39803 39818, 39819, 39820, Ак Сууйский район книга № 39861, 39862, 39863, 39864, город Талас книга № 39951, 39962, 39963, 39964, 39965, 39966 Кара-Буурайский район книга № 39995, 39996, 39997, Манаский район книга № 40003, 40004

2 Авторская тетрадь № 1. 2011 г. Чүйская область. Сокулукский район. Ак-жол, Манас, Учкун, Төрт-көл, Лесной, Фрунзе, Шопоков, Жаңы-Жер, Нижнечүйский, Камышановка, Талтак поселки. Аламудинский район. Пригородное, Озерное, Степное, Октябрьск, Ленинск поселки. Жайылский район. Степное поселок. Панфиловский район. Чалдовар, Ойронду, Первомайск, Октябрьское, Озерное поселки. Московский район. Беловодск, Төлөк, Целинный, Конезавод, Красный –Пахар поселки. Город Токмок, Акбешим, город Кант. Город Кара-Балта, город Бишкек.

3 Авторская тетрадь №2. 2012 г. Ысык-Көлская область. Ысык-Көлский район: Сары-Камыш, Чолпон-Ата, Ананьево, Семеновка, Бозтери, Григоьевка, Өрүктү-Хутор, Тору-Айгыр поселки. Түпский район: Ак-Булуң, Беловодск, Фрунзе, Кудургу, Ой-тал, Ой-Булак, Сан-таш, Кара-Чункур, Каркыра, Ысык- Көл, Ынтымак, Сары-Булак, Күрмөнтү поселки. Ак-Сууский район: Ак-Чий, Каракол, Жылдыз, Боз-Учук поселки.

4 Авторская тетрадь № 3. 2012-2013 г.г. Талаская область. Кара-Буурайский район: Молдо Асан, Жийде, Жоон-Дөбө, Маймак, Аманбаев поселки. Манаский район: Уч-коргон, Кызыл-Жылдыз, Май, Покровка поселки, город Талас.

5 Авторская тетрадь №4. 2011-2012-2013 г.г. Кеминский район: город Кемин, Орловка, Ак-түз, Боролдой, Ильич поселки. Мирная, Жаңы- Пахта, Жалал-Абад области: город Жалал-Абад, Базар-Коргонский район: Бешикжон поселок, город Көк-Жаңгак, Ноокенский район: Кочкор-Ата поселок, Сузак, Аксуйский районы. Ошская область, Карасууйский район: город Карасуу, Кызыл Сарай поселок, Алайский район: Гүлчө поселок, город Ош. Жети-Өгүзский район: Маяк, Оргочор, Ырдык поселки. Город Каракол.

References

1 Arhiv republikanskogo otdeleniä registracii aktov grajdanskogo sostoäniä Gosudarstvennoy slujbi registracii pri Pravitel'stve KIrGIZskoy Respubliki.

1990 god – Alamudinskiy rayon, kniga № 30829, 30830, 30831, 30832, 30833, Sokulukskiy rayon kniga № 30910, 30911, 30912, 30913, 30914, Pervomayskiy rayon kniga № 30723, Oktäbrskiy rayon kniga № 30740, 30741, Sverdlovskiy rayon kniga № 30759, 30760, 30761, Leninskiy rayon kniga № 30778, 30779, Dom brakosoçetaniä kniga № 30785, 30786, 30787, 30788, 30789, 30790, 30791, 30792, 30793, 30794, 30795, 30796, 30797, 30798, 30799, 30800, 30801, gorod Kant kniga № 30848, 30849, 30850, Issikkuľskaä oblast' kniga № 90863, Çuy-Tokmokskaä oblast' kniga № 30872, 30873, 30874, Çuyskaä oblast' kniga № 30884, 30885, Keminskiy rayon kniga № 30894, 30895, 30896, Moskovskiy rayon kniga № 30329, 30330, 30331, Panfilovskiy rayon kniga № 30943, gorod Kara Balta kniga № 30951, 30352, Kalininskiy rayon kniga № 30961, 30962, Issikkuľ-Prjeval'skiy rayon kniga № 30972, 30973, 30974, Issikkuľskaä oblast' kniga № 30995, 30996 Tupskiy rayon kniga № 31006 Ribaçinskiy rayon kniga № 30983, 30984, gorod Çolpon Ata kniga № 30988, Ak Suuskiy rayon kniga № 31028, 31029, Jeti Oguzskiy rayon kniga № 31042, 31043, 31044, gorod Talas kniga № 31053, Kara-Buurayskiy rayon kniga № 31087, 31088 Manaskiy rayon kniga № 31069

1995 god - Alamudinskiy rayon kniga № 32933, 32934 Sokulukskiy rayon kniga № 33000, 33001, 33002 Leninskiy rayon kniga № 32844, 32845, Pervomayskiy rayon kniga № 32856, 32857, Sverdlovskiy rayon kniga № 32870, 32871, Oktäbrskiy rayon kniga № 32887, 32888, Dom brakosoçetaniä kniga № 32895, 32896, 32897, 32898, 32899, 32900, 32901, gorod Kant kniga № 32947, Ыslk Atayskiy rayon kniga № 32960, Çuyskaä oblast' kniga № 32968, 32969, Çuyskiy rayon kniga № 32980, Keminskiy rayon kniga № 32987, Moskovskiy rayon kniga № 33017, 33018, Jayl'skiy rayon kniga № 33031, 33032, 33033, 33034, Panfilovskiy rayon kniga № 33048, Ыslk Kөлskaä oblast' kniga № 33099, 33010, Ыslk Kөлskiy rayon kniga № 33121, 33122 Tupskiy rayon kniga № 33133, Ak-Suuskiy rayon kniga № 33145, 33146, Jeti-Oguzskiy rayon kniga № 33158, 33159, Talaskaä oblast' kniga № 33056, Kara-Buurayskiy rayon kniga № 33082, Manasskiy rayon kniga № 33073

2000 god - Alamudinskiy rayon kniga № 34869, 34870, 34871 Sokulukskiy rayon kniga 34924, 34925, 34926 Ыslk-Atayskiy rayon kniga– 34886, 34887, 34888, Keminskiy rayon kniga – 34913, gorod Tokmok kniga– 34898, 34899, Çuyskiy rayon kniga – 34907, Panfilovskiy rayon kniga – 34962, Moskovskiy rayon kniga – 34939, Jayl'skiy rayon kniga– 34351, 34952, Sverdlovskiy rayon kniga – 34771, 34772, 34773, Oktäbrskiy rayon kniga – 34793, 34794, Leninskiy rayon kniga – 34816, 34817 Pervomayskiy rayon kniga – 34830, 34831, Dom brakosoçetaniä kniga – 34835, 34836, 34837, 34838, Ak Suuskiy rayon – 35008, 35009, gorod Ballıçı kniga – 34979, gorod Karakol kniga – 34971, 34972, Jeti-öguzskiy rayon kniga – 35019, 35020, Ыslk-Kөлskaä oblast' kniga 34987, 34988, Tupskiy rayon kniga- 34998, gorod Talas kniga – 35087, Kara-Buurayskiy rayon kniga- 35100, Manaskiy rayon kniga-35093

2005 god - Alamudinskiy rayon kniga № 37246, 37247, 37248, 37249, Sokulukskiy rayon kniga № 37326, 37327, 37328, 37341, Pervomayskiy rayon kniga № 37086, 37087, Sverdlovskiy rayon kniga № 37108, 37109, 37110, Oktäbrskiy rayon kniga № 37143, 37144, 37145, Leninskiy rayon kniga № 37171, 37172, 37173, Dom Brakosoçetaniä kniga № 37184, 37185, 37186, 37188, 37189, 37190, 37191, 37192, 37193, Ыslk-Atayskiy rayon kniga № 37266, 37267, 37268, 37269, 37270, Çuyskaä oblast' kniga № 37300, 37301, 37302, 37303, Keminskiy rayon kniga № 37314, 37315, Panfilovskiy rayon kniga № 37348, Jayl'skiy rayon kniga № 37361, Moskovskiy rayon kniga № 37380, 37381, 37382, Ыslk-Kөлskaä oblast' kniga № 37406, 37407, 37408, 37409 Tupskiy rayon kniga № 37463, 37464 Jeti Öguzskiy rayon kniga № 37433, 37434, 374435, gorod Karakol kniga № 37448, 37449, Ak-Suuskiy rayon kniga № 37481, 37482, 37483, gorod Talas kniga № 37545, 37557, Kara-Buurayskiy rayon kniga № 37577, 37578, 37579, Manaskiy rayon kniga № 37588

2009 god - Alamudinskiy rayon kniga № 39710, 39711, 39715, 39717, Sokulukskiy rayon kniga № 39595, 39596, 39597, 39598, Pervomayskiy rayon kniga № 39423, 33424, 33425, Sverdlovskiy rayon kniga № 39459, 39460, 34561, Leninskiy rayon kniga № 39492, 39493, 39494, Oktäbrskiy rayon kniga № 39531, 39532, 39533, Dom brakosoçetaniä kniga № 39541, 39542, 39543, 39544, 39545, 39546, 39547, 39548, 39549, 39550, 39551, 39552, Moskovskiy rayon kniga № 39622, 39623, 39624, Jayl'skiy rayon kniga № 39643, 39644, 39645, Panfilovskiy rayon kniga № 39662, 39663, Ыslk-Ata Kant rayon kniga № 39679, 39680, 39681, 39682, 39683, 39684, 39685, 39686, Çuyskaä oblast' kniga № 39746, 39747, 39748, 39749, Keminskiy rayon kniga № 39765, 39766, Ыslk-Kөлskaä oblast' kniga № 39779, 39780, 39781 Tupskiy rayon kniga № 39846, 39847 gorod Karakol kniga № 39801, 39802, 39803 39818, 39819, 39820, Ak Suuskiy rayon kniga № 39861, 39862, 39863, 39864, gorod Talas kniga № 39951, 39962, 39963, 39964, 39965, 39966 Kara-Buurayskiy rayon kniga № 39995, 39996, 39997, Manaskiy rayon kniga № 40003, 40004

2 Avtorskaä tetradь № 1. 2011 g. Çyyskaä oblastь. Sokulukskiy rayon. Ak-jol, Manas, Uçkun, Tört-kөл, Lesnoy, Frunze, Şorokov, JaңI-Jer, Nijneçyyskiy, Kamışanovka, Taltak poselki. Alamudinskiy rayon. Prigorodnoe, Ozernoe, Stepnoe, Oktäbrьsk, Leninsk poselki. Jayılskiy rayon. Stepnoe poselok. Panfilovskiye rayon. Çaldovar, Oyrundu, Pervomaysk, Oktäbrьskoe, Ozernoe poselki. Moskovskiy rayon. Belovodsk, Tөлөk, Целинny, Konezavod, Krasny –Pahar poselki. Gorod Tokmok, Akbeşim, gorod Kant. Gorod Kara-Balta, gorod Bişkek.

3 Avtorskaä tetradь №2. 2012 g. ЫsIk-Kөлskaä oblastь. ЫsIk-Kөлskiy rayon: SarI-KamIş, Çolpon-Ata, Анапьево, Semenovka, Bozteri, Grigoьevka, Өгүктү-Hutor, Toru-AygIr poselki. Typskiy rayon: Ak-Bulun, Belovodsk, Frunze, Kudurgu, Oy-tal, Oy-Bulak, San-taş, Kara-Çunkur, KarkIra, ЫsIk- Kөл, Ыntımak, SarI-Bulak, Kyrmenty poselki. Ak-Suukskiy rayon: Ak-Çiy, Karakol, Jldz, Boz-Uçuk poselki.

4 Avtorskaä tetradь № 3. 2012-2013 g.g. Talaskaä oblastь. Kara-Buurayskiy rayon: Moldo Asan, Jiye, Joon-Dөbө, Maymak, Amanbaev poselki. Manasskiy rayon: Yç-korgon, Klzil-Jldz, May, Pokrovka poselki, gorod Talas.

5 Avtorskaä tetradь №4. 2011-2012-2013 g.g. Keminskiy rayon: gorod Kemin, Orlovka, Ak-tyz, Boroldoy, Ыыç poselki. Mirnaä, JaңI- Pahta, Jalal-Abad oblasti: gorod Jalal-Abad, Bazar-Korgonskiy rayon: Beşikjon poselok, gorod Kөk-Jaңgak, Nookenskiy rayon: Koçkor-Ata poselok, Suzak, Aksuyskiy rayonI. Oşskaä oblastь, Karasuyskiy rayon: gorod Karasuu, Klzil Saray poselok, Alayskiy rayon: Gylçө poselok, gorod Oş. Jeti-Өgьzskiy rayon: Maäk, Orgoçor, Ыrdlk poselki. Gorod Karakol.

ӘОЖ: 94 (574.51) – 554.75:39

Ә.И. Исаева¹, Д.Ж. Жайлыбаев²

¹Қазақ қыздар мемлекеттік педагогикалық университеті, әлеуметтік-гуманитарлық факультеті,
т.ғ.к., тарих кафедрасының доценті
E-mail: aliyaisaeva77@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты этнология бөлімінің
кіші ғылыми қызметкері, гуманитарлық білімдер магистрі
E-mail: daulet_87bk.ru

Қазақстандағы оралман жастардың экономикалық әлеуеті

Мақалада елімізге оралған қандас бауырларымыздың республикамыздың экономикалық жағдайына байланысты алдарында тұрған маңызды мәселелері қарастырылады. Автор оралмандардың негізінен жастарды мақалаға арқау етіп, оларды күнкөріс барысына қарай екі топқа бөледі және оларды өзара салыстыра отырып, ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан пайымдайды. Сонымен қатар автор олардың алдында туындаған мәселелерді шешудің өзіндік жолын ұсынады. Жұмыс істеп жүрген репатрианттардың қандай салада қызмет атқарып жүргендігін ерекшелік көрсетсе, ал оқып не білім алып жүрген оралман жастардың нендей қиыншылықтарға ұшырасатындығын айқындай отырып, оны шешуде бірінші қолға алу керек бірқатар мәселелерге жеке-жеке тоқталып, тұжырымды қорытындылайды.

Түйін сөздер: репатриант, оралман, тұрғылықты халық, адаптация, әлеует, үрдіс, кәсіпкер, еңбек және білім саласы.

А.И. Исаева, Д.Ж. Жайлыбаев

Экономический потенциал молодых оралманов Казахстана

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы, касающиеся экономического положения наших соотечественников, возвратившихся в нашу республику. Автор статьи, взяв за основу молодежную часть оралманов, выделяя их по признаку жизнедеятельности в две группы и сравнивая их между собой, показывает различия в их научном понимании. Кроме того, автор предлагает свой путь решения вопросов, стоящих в рассматриваемой проблеме. Они решаются в первую очередь не только путем подведения итогов анализа специфики труда репатриантов, занятых в различных сферах производства, но и путем обобщения имеющихся трудностей, с которыми сталкивается определенная часть молодых оралманов в процессе учебы и приобретения знаний.

Ключевые слова: репатриант, оралман, коренной народ, адаптация, потенциал, процесс, предприниматель, сфера труда и образования.

A.I. Isayeva, D.J. Jailybaev

Economic potential of young repatriates in Kazakhstan

This article discusses the current issues concerning the economic situation of our compatriots, who have come back to our republic. The article's author, based on the youth part of repatriates, by highlighting them on the basis of their activity in the two groups and comparing them with each other, showing the differences in their understanding. In addition, the author offers a way to solve these problems. They are solved in the first place, not only by summarizing the analysis of the specific labor immigrants, working in different industrial areas, but also by summarizing the current difficulties faced by certain portion of young repatriates in the process of learning and acquiring knowledge.

Key words: repatriate, oralman, native peoples, adaptation, potential, process, businessman, labor and educational sphere.

Қазіргі Қазақстан жағдайында оралмандардың еліміздегі күйі мен отанға оралған кездегі республикамыздың экономикалық ахуалына ықпалы мен ерекшелігі өзекті мәселе болып отыр. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері алыс және жақын шетелдердегі қандас бауырларымыз елге орала бастады. Қазақ жеріне келген

бауырларымыздың экономикалық жағдайы қиын болды, сол кезде келген оралмандардың алдында күрделі жәйттар тұрды. Оны бірнеше топқа бөліп қарастырсақ болады: бірінші бауырларымыздың бейімделу ортасы психологиялық тұрғыдан өзгешелеу болды. Екіншіден, елдің сол кездегі экономикалық жағдайы на-

шар болғандықтан оралмандарда жергілікті халықпен бірге қиыншылықтарды көрді. Алайда осы екі үрдіс оралмандардың нарықтық жағдайға тез бейімделуін қамтамасыз етті десек болады. Мәселен оралман бауырларымыз келген жерлеріне байланысты өзгеше қасиет пен ерекшелікке ие болып отыр. Дегенмен оралман жастарды негізінен екі топқа бөліп қарастырсақ болады.

Бірінші топқа білім, ғылым саласында жүрген жастар, екінші топ, қарапайым қызметте жүрген жастар. Негізінен біздің зерттеу объектіміз осы екі топтың салыстырмалы ерекшелігін анықтау [1].

Қазіргі кезде оралмандар еліміздің әр түрлі салаларында қызмет етіп жүр, ал жастар болса соңғы жылдары білім алуға көңіл бөлуде, әйтсе де олардың алдында бірнеше мәселелер туындап отыр: Қазақстанның әртүрлі аймақтарында жүргізілген фокус топтық пікірталас нәтижелерінің барысында келесі ұсыныстар ұсынылды: Қазақстан Республикасында жетіліп, білім алған балалар репатрианттар отбасынан шыққан немесе репатрианттар ретінде қарастырылмайды;

- Қазақстан Республикасы азаматтығын алғаннан кейін балалардың білім алуына кедергі келтірмеу және Қазақстан Республикасының заңды базасын ұстанып, сапалы білім алуына мүмкіншілік туғызу, жан-жақты қолдау көрсету;

- білім алуды жеңілдету принципін жүзеге асыруды мақсат ретінде қарап, оралман отбасы азаматтарына келесі пәндерден тұратын қосымша сабақ жүргізілуі тиіс (жергілікті немесе мемлекеттік бюджеттен төленілетін): «қазақ тілі», «орыс тілі», «қазақстан тарихы»;

- оралмандар мен тұрғылықты халықтың арасындағы қарама-қайшы көзқарастарды жою үшін оралман отбасылар мен кедей және көп балалы тұрғылықты отбасыларына бірдей әлеуметтік бағдарламалар мен жеңілдіктер жүргізілуі тиіс; ЖОО-на түсу кезінде квотаны көбейту, әлемде 35 пайыз қазақ тұрса, шетелдегі қазақ диаспорасына мемлекеттің 2 пайыз гранты азшылық етеді. ЖОО бітіру кезінде мамандық бойынша жұмыс жасауы үшін олармен келісімшартқа отыру [2]. Менің ұсынысым:

1. Оралман жастарды ең бірінші Қазақстан тарихын жақсы тәсілдермен оқыту маңызды. Себебі халықаралық талаптар бойынша әр мемлекет өзінің отандық тарихын оқытады. Келген жастар қазақ тарихын жақсы білмей келеді. Біз оларға қазақ тарихын оқыта отырып, отандық сезімді бойына сіндіреміз.

2. Оралман студенттерге арналған орыс тілін тез үйрететін оқулықтар мен оқу әдістемелік құралдарды дайындау керек. Және дайындық курста негізгі сабақ орыс тілі болу керек. Ал дайындық курстан кейінгі төрт жылда университет бойынша оралман студенттерге орыс тілін жалғастырып, жетілдірілген түрде тереңдетіп оқытатын орталық немесе клуб ашу қажет. Өйткені оралман студенттер өзінің атамекені – Қазақстанға келгеннен кейін ең алдымен қиналатыны орыс тілі [3]. Олар егер орыс тілін меңгерсе оқулық мәселесі де, әлеуметтік ортаға бейімделуі де өздігінен шешімін табар еді. Келген жастарды орыстық санада емес, орыс тілін үйреткеніміз абзал.

3. Оралман студенттерді әлеуметтік көпшілік шараларға көбірек тарту керек. Ол үшін оралман студенттер жергілікті студенттермен араластырып жатақханаға орналастыру қажет. Олар бір жатақханада тұрса оралман студенттердің тіл үйренуіне, әлеуметтік өзара қатыныстарға бірге қатысуға қолайлы болар еді. Сондай-ақ олар өзара араласу барысында бір-бірінің жақсы мәдени әдетін қабылдап, кемелдене түсер еді деп ойлаймын.

4. Оралман студенттерге Қазақстанның әлеуметтік жағдайынан және құқықтық жүйесінен негізгі білімдік лекциялар керек. Мысалы, олардың жеке бастық құжаттарды дайындау және жұмыс істеу немесе шағын кәсіпорындар ашу үшін қандай құжаттар дайындау керек екендігін түсіндіру керек. Өйткені дайындық курстағылардың барлығы жоғары оқу орындарына қабылдана бермейді, қабылданса да бәрібір олар болашақта Қазақстанда өмір сүруі керек. Сондықтан оларға әлеуметтік ортаға бейімделудің тетіктерін үйретудің артықтығы жоқ. Сонымен қатар, оралман студенттерге патриоттық тәрбие беру, олардың жүрегіне қазақстандық мақтаныш сезімін ұялатумен қатар, олардың өз отаны – Қазақстанға үлес қосуға борышты екендігін терең сезіндіру керек.

5. Оралман студенттер оқуын тәмандықтан соң, мамандығы бойынша жұмысқа орналастыру жағын қарастыру керек [4].

Мемлекеттік тілді жақсы білетін мамандарды пайдалануда оралман жастарда ескерусіз қалдырмаған дұрыс. Олар оқып бітірген кезде жұмыс орындарына орналасу қиыншылықтары бар. Қазақстан Республикасынан білім алып осы елге қызмет жасап жатқан бірқатар шығармашылық саласындағы индивидтерді айта кетсе, Монғолиядан; «Жас Қазақ» газетінің журналисі Еренғайып Қуатайұлы, «Хабар» агенттігінің журналистері Нұрлан Оқаулы, Ардабек

Солдатбайұлы, Айдос Жұқанұлы, «Қазақстан» арнасында Айбек Қобдабайұлы, «Астана» арнасында Ержан Әшейханұлы, «Түркістан» газетінде Есенгүл Кәпқызы, «Қазақ» радиосында Болатбек Баянханұлы, Қабдай Нұрлан, Ақсұнқар Ақынбабақызы, «Әдебиет айдыны» газетінде Әбдімәлі Өміржан, айтыскер ақын Дәулеткерей Кәпұлы т.б. мемлекеттік қызметтер атқарып жатыр. Тәуелсіздік алған соң елімізге шетелде тұратын қазақ ғалымдар да көшіп келді. Зардыхан Қинаятұлы МХР-ң премьер-министрінің орынбасары болған, Түріколог, ғалым Қаржаубай Сартқожаұлы әлемде орханенесей жазуын оқитын 8 ғалымның бірі. Және Қарағанды Мемлекеттік университетінде 15-тей әр түрлі дәрежедегі оқытушылар қызмет жасауда. Ал, Қытайдан келген ғалымдар, Нәбижан Мұхаммед, Жақсылық Сәбитұлы, Дүкен Мәсімхан, Тұрысхан Зәкенұлы, Жәкен Шәди және т.б. ғалымдар да баршылық. Биші Шұғыла Сапарғалиқызы, «тарлан» сыйлығының иегері Майра Мұхаммедқызы, Қазір Париж қаласының Орталық опера театрында өнер көрсетіп жүр. Түркиядан келген ғалым, дінтанушы, исламтанушы, дипломат Мұртаза Бұлұтай, ең алғаш қазақ тілінде Құран кәрімді тәжімалаған қазақ халқының бір туар ұлы Халифа Алтай, Чак Норрис, Брус Ли мен бірге оқығын, шығыс жекпе-жегінің шебері Мұстафа Өзтүрік және т.б. Қазақ мемлекетінің дамуына өз үлестерін қосуда. Елбасының «Мәдени мұра» бағдарламасына шетелден келген қазақ ғалымдары да атсалысып жатыр [5].

Оралман жастардың арасындағы екінші топ білім, ғылымнан бөлек жолда жүргендер, яғни елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына зор үлес қосып келе жатқан жастар. Олар еліміздің Алматы, Астана, Шымкент сияқты қалаларында оралман жастар экономикалық белсенділікке ие десе болады. Өйткені олардың келген жерлеріне байланысты әртүрлі кәсіпті игерген. Мысалы, Монғолиядан келген оралман жастар қазіргі кезде Алматы қаласының төңірегінде шағын жиһаз жасайтын кәсіпорындар ашып, елдің экономикасын көтеруге үлес қосуда. Олар негізінен Алматының «Алтын орда», «Сәлем», «Барыс» т.с.с. базарларда ас үй, қонақ бөлмесінің жиһаздарын, жатын бөлме жиһаздарын сатылымға шығарып отыр. Алматылық оралман кәсіпкерлер жиһаздарын тек қана Алматы төңірегінде ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның батыс аймақтарына да тасымалдап жатыр. Ал бұл құбылыстар тек

жаппай сипатқа алып бара жатқан үрдіс десек болады.

Қытайдан келген оралман жастардың негізгі кәсібі жаңа инновациялық технологияларды мықты игерген. Олардың көпшілігі компьютерлік техникаларды жөндеу, ұялы телефондарды жөндеу сияқты қызметтерді атқарып келеді. Яғни заманауи технологияны игерген жастардың қазіргі Қазақстанға тигізіп отырған үлесі мол. Сонымен қатар, оралман жастардың ішінде әлі де болса мәдени белсенділікке ие бола алмай келе жатқан оралман жастардың тобы Өзбекстан, Қарақалпақстаннан келген оралман жастар. Олар негізінен Алматы қаласының төңірегінде әр түрлі салаларда қызмет етіп келеді. Атап айтсақ ең көп мөлшерде олардың айналысатыны сауда десек болады. Алматының «Болашақ», «Барыс», «Сәлем», «Құлагер», «Алтын орда» т.б. базарларда сауда жасап тұрған жастардың көпшілігі оралмандар. Қарақалпақстаннан келген жастардың тағы бір айналысатын кәсіптері құрылыс саласы, яғни қазірде олар бес, алты жігіт болып бірігіп топ құрып әртүрлі құрылыс салаларында қызмет етіп жатыр. Құрылыстан басқа шаштараз, автокөлік жуу, техникалық қызмет көрсету орталықтарында, жанармай станцияларында ірілі-үсақ шаруа істеп жүрген жастар жетерлік. Сондай-ақ оралман жастардың өндіріске қосып жатқан үлесі де көп, мәселен Қарасай ауданындағы «Кока кола», «Ефес», «Хамле» т.б. өндіріс орындарында оралман жастар әр түрлі қызмет атқарып келеді. Бұдан басқа Алматының шет аймақтарына қатынайтын автобустардың барлық дерлік маршрутында оралман бауырларымыз қызмет жасайды. Сонымен қатар, жеке кәсіппен айналысып жүргендері арасында авто көлік сату салысында ірі табысқа жетіп отырған азаматтар бар [6].

Зерттеу соңында айта кететін мәселе – оралмандар көпшілік жағдайда өскен ортасы мен интеллектуалды әлеуетіне сәйкес дамып келеді. Оралман жастардың еліміздің экономикалық жағдайына қосып жатқан үлесі қазіргі кезде өте зор. Жалпы еліміздің экономикалық әлеуетін көтеруде оралман жастардың ықпалы мен белсенділігі өте зор. Келешекте бұл мәселе арнайы зерттеулерді талап етеді.

* «Отанға оралу: үміт пен шындық: Қазақстан қоғамындағы» оралмандардың психологиялық интеграция мәселесі» атты ҚР БЖҒМ 0620 ҚҚ жобасы аясында орындалды. Жоба жетекшісі: т.ғ.д., профессор А.Б. Қалыш.

Әдебиеттер

- 1 Калыш А.Б., Касымова Д.Б. Пути интеграции оралманов в казахстанское общество: реалии и вызовы. – Алматы, 2013. – 245 с.
- 2 Жайлыбаев Д.Ж. Оралман жастарға білім беру және ортаға бейімдеу мәселелері // Материалы III Международной научной конференции «Кадырбаевские чтения - 2012». – Ақтөбе, 2012. – 293-297 бб.
- 3 Қалыш А.Б. Оралмандардың Қазақстандық өмірге кірігу мәселелері // «XXI ғасырдың басындағы отандық археология және этнологияның мәселелері мен жетістіктері» атты Ә.М. Оразбаевтың 90 жылдығына арналған «IV Оразбаев оқулары» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 2012. – 44-46 бб.
- 4 Авторлардың ел арасынан жинаған этнографиялық материалдары, Алматы облысы, Қарасай, Жамбыл, Талғар аудандары, 2012 жыл.
- 5 Мәсімханұлы Д. Елбасы және қазақ диаспорасы // Егемен Қазақстан. – 2012. – 27 маусым.
- 6 Авторлардың ел арасынан жинаған этнографиялық материалдары, Алматы облысы, Қарасай ауданы, 2013 жыл.

References

- 1 Kalysh A.B., Kasymova D.B. Puti integracii oralmanov v kazhastanskoe obschestvo: realii i vysovy. – Almaty, 2013. – 245 s.
- 2 Jailybaev D.J. Oralman jastarga bilim беру jane ortaga beyimdeu maseleleri // Materialy III Megdunarodnoi naucnoi konferencii «Kadyrbaevskie ctenia - 2012». – Aktobe, 2012. – 293-297 bb.
- 3 Kalysh A.B. Oralmandardyn Kazakhstandyk omirge kirigu maseleleri // «XXI gasyrdyn basyndafy otandyk arheologia janr ethnologianyn maseleleri men getistikteri» atty A.M. Orazbaevtyn 90 gyldygyna arналған «IV Orazbaev okulary» respublikalyk gylymi-tagjribelik konferencia materialdary. – Almaty, 2012. – 44-46 bb.
- 4 Field ethnographic materials of authors. Almaty region, Karasay, Dzhambyl, Talgar districts, 2012 year.
- 5 Masimhanuly D. Elbasy jane kazakh diasporasy // Egeмен Kazakhstan. – 2012. – 27 mausym.
- 6 Field ethnographic materials of authors. Almaty region, Karasay district, 2013 year.

ӘОЖ 958.45

Д. Ү. Мұстапаева

Қ.А. Иасауи атындағы Халықаралық Қазақ Түрік университеті
 Дінтану және теология кафедрасының оқытушысы
 E-mail: must@mail.ru

Түркістан аумағындағы тарихи орындар және оларға байланысты тарихи-мәдени жәдігерлер

Мақалада Түркістан аумағындағы, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жанындағы тарихи орындар мен оларға байланысты музей қоры экспозициясындағы жәдігерлер туралы баяндалады.

Мемлекеттік «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени қорық музейінің қор, экспозициясындағы ағаш, тас материалдардан жасалған, мешіт, сағаналарды т.б. салуда қолданылған ұстындар коллекциялары туралы баяндалады. Ғалымдар – М.Е. Массон, Т. Миргиязов, Г.А. Пугаченкованың ұстындар туралы ғылыми зерттеулері қамтылды. Түркістан маңындағы мешіт, медреселер, кесенелер, мазарлар туралы айтылады. Атап айтқанда, Қожа Ахмет Ясауи шәкірттері Жүсіп ата, әл Қожа ата кесенелерінің колонналары-ұстындары мен өрнектелу сипаты қамтылған. Түркістан ұстындарына түсірілген өрнектік сарындарды үш түрге бөлген. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жанындағы Жеті ата, Баб Араб, Үндемес ата, Жәудір т.б. мазар, кесенелер онда жерленген тұлғалардың өмірі мен қызметтері туралы баяндалады. Баба Машын, Құмшық ата, Құсшы ата, әл Қожа ата, Гауһар ана мазарлары туралы айтылады. Түркістан аумағындағы мешіттер, қазақтардағы сәулет өнері туралы Ө. Жәнібековтің, В.В. Верещагиннің зерттеулері берілген. Түркістандағы сәулет ескерткіштерінің, атап айтқанда, мешіттердің жалпы ислам сәулет өнерінің талабына сай салынуы, мешіт эстетикасының сақталуы айтылады. Мешіт эстетикасына тән Түркістандағы мешіт ғимараттың төрт ұстынға тірелген күмбезі болған. Жергілікті жердің сәулет ерекшелігіне сай күмбез ағашпен жасалып, қабылтырмен қапталған. Мұнараның биіктігін сипаттайтын деректер келтіріледі.

2013 жылы жүргізілген қазба жұмыстарының негізінде XIV ғасыр, XVII ғасыр, XX ғасыр құрылыс қабаттары табылғаны баяндалады. Қазба жұмыстарының негізі XIV ғасырдың екінші жартысында екі мұнаралы мешіт болғанын айғақтайды. Мешіт бөлмесіндегі михраб, қабырғалар геометрияланған өрнектермен нақышталғаны айтылған. Өз кезінде өте көркем нақыштармен әрленгені, олардағы михраб, күмбез, мұнаралардың болуы баяндалады. Көне ескерткіштердің жұрнақтары ретінде сақталған құнды материалдар, көп ғасырлық тарихи оқиғалар мен даму кезеңдерінің белгілері туралы айтылады.

Түйін сөздер: Түркістан, Қожа Ахмет Ясауи, кесене, тарихи орын, ұстын, мешіт, шәкірт, жәдігер, өрнек, күмбез, михраб, мұнара.

Мұстапаева Дильдаш Утжановна

Исторические места в окрестностях Туркестана и историко-культурные раритеты, связанные с ними

Статья повествует об исторических местах на территории Туркестана, близ мавзолея Ходжи Ахмета Ясави, а также о связанных с ними музейных фондах и раритетах, находящихся в их экспозиции.

В статье рассказывается о коллекциях колонн из дерева и камня, находящихся в экспозиции государственного историко-культурного музея-заповедника «Азрет Султан», которые применялись в строительстве мечетей и мавзолеев. Охватываются научные исследования колонн таких ученых, как М.Е.Массон, Т.Миргиязов, Г.А.Пугаченкова. Приводятся сведения о мечетях, медресе, мавзолеех и усыпальницах, находящихся в окрестностях Туркестана, в частности о колоннах мавзолеев учеников Ходжи Ахмета Ясави Жусуп ата и аль Кожа ата. Мотивы орнаментов, нанесенных на Туркестанские колонны, делятся на три вида. Также статья повествует о могилах, мавзолеех, а также о жизни и роли Жеты ата, Баб Араб, Үндемес ата, Жаудыр и др. исторических личностей, похороненных вблизи мавзолея Ходжи Ахмета Ясави. Рассказывается о могилах Баба Машын, Құмшық ата, Құсшы ата, аль Кожа ата, Гауһар ана. Приведены исследования О.Жанибекова, В.В. Верещагина о мечетях, находящихся на территории Туркестана, и об архитектурном искусстве казахов. Рассказывается о том, что строительство архитектурных памятников, а именно мечетей, в целом выполнялось, придерживаясь эстетики мечетей в соответствии с требованиями исламского архитектурного искусства. Здания мечетей в Туркестане имели характерный для эстетики мечетей купол, опирающийся на четыре колонны. Приводятся данные, описывающие высоту минарета. В соответствии с характерными особенностями местной архитектуры купол был сделан из дерева и обшит металлическим листом. Приводятся сведения о высоте михраба.

В статье сообщается о найденных во время раскопок в 2013 году строительных слоях XIV века, XVII века, XX века. Раскопки свидетельствуют о том, что во второй половине XIV века существовала двух-минаретенная мечеть. Рассказывается о геометрических орнаментах на михрабе и стенах помещения мечети. Приводятся сведения о наличии в свое время михраба, купола, минаретов и отделке из художественных орнаментов. Рассказывается о сохранившихся остатках ценных материалов, дающих информацию о многовековых исторических событиях и признаках этапов развития.

Ключевые слова: Туркестан, Ходжа Ахмет Ясави, мавзолей, исторические места, колонны, мечеть, ученик, раритет, орнамент, купол, михраб, минарет.

Mustapayeva Dildash

Historical places near Turkestan and historic-cultural rarities, connected with it

This article tells about the historical places in the Turkestan located near the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, as well as the related museum collections and rarities exposed therein.

The collections of columns made of wood and stone, which were used in the construction of mosques and mausoleums and presently are on a display at "Azret Sultan" State Historical Culture open-air museum have been described in this article. The researches of columns of scholars such as M.E. Masson, T. Mirgiyazov, G.A. Pugachenkova are covered as well. Article provides information about the mosques, madrasas, mausoleums and tombs located in vicinity of Turkestan, in particular the columns of mausoleums of Zhusup ata, al Khoja ata, who were the students of Khoja Ahmed Yasawi. Ornamental motifs applied to Turkestan columns are divided into three types. Also, the article tells about the graves, mausoleums, as well as the life and role of the Jeti ata, Bab Arab, Undemes ata, Zhaudyr and other historical figures buried near the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. The graves of Baba Mashyn, Kumshyk ata, Kusshy ata and Gauhar ana are treated hereby. Research of the mosques in the territory of Turkestan, and the architectural art of the Kazakhs made by O. Zhanibekova, V.V. Vereshchagin are given. It is told that the construction of monuments, namely the mosques, as a whole were performed adhering to the aesthetics of the mosques and in accordance with the requirements of Islamic architecture. The buildings of mosques in Turkestan had a dome supported by four columns that is specific for the mosque aesthetics. The data describing the height of the minaret has been provided. According to the characteristic features of the local architecture, the dome was made of wood and lined with sheet metal. The information on the height of the mihrab is given herein.

The article reports about the construction layers of the XIV century, XVII century, XX century found during excavations in 2013. Excavations show that in the second half of the XIV century, there was a two-minaret mosque. The geometric ornaments on the walls of mosque premises and the mihrab have been described. The information on the mihrab, domes, minarets and finishing with art ornaments that existed in the past are given. The article describes the remains of valuable materials that provide information on the centuries-old historical events as well as the signs of the development stages.

Key words: Turkestan, Khoja Ahmed Yasawi, mausoleum, historical place, columns, mosque, student, rarity, ornament, dome, mihrab, minaret

Қазақстандағы көптеген тарихи-мәдени ескерткіштерді жылжитын, жылжымайтын ескерткіштер деп аталатыны белгілі. Бұл тарихи мұралар Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени ескерткіштерді» қорғау заңымен қорғалады. Осындай құнды тарихи жәдігерлер музей қорында сақталып, қайта қалпын келтіріліп, зерттеліп жатады. Солардың бірі - ағаш және тастан жасалған, сәулет ескерткіштерінің бір бөлігі ұстындар, яғни тіреу, бағаналар деуге болады. Ортағасырларда, кейінгі ортағасырларда, жаңа дәуірде үйлерде, мешіт, медреселерде, сағана, мазарларда қолданылған тіреу, бағаналардың музей қорында сақталған, экспозициясына қойылған бірнеше түрлері бар. Зерттеуші Г.Пугаченкова Түркістан қаласының ортағасырлық тұрғын үй, мешіт, басқа да баспана түрлерін салуда қолданған ұстындар топтамасын зерттеген.

Қожа Ахмет Ясауидің «Насаб-нама» нұсқаларында аталған шәкірттерінің бірі - Ғашық Жүсіп Ата. Жүсіп Атаның қабірі Түркістаннан 20 шақырым жердегі Иқан қыстағында тұр [1, 84 б]. Мазар XIV ғасырдағы ескі қала аумағында орналасқан. Негізгі кіретін қас беті солтүстік-батысқа, Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне бағытталды. Жүсіп ата Қожа Ахмет Ясауидің шәкірттерінің бірі болған. Түркістан

маңындағы Иқан ауылындағы Жүсіп ата кесенесінің мәрмәрден жасалған бағана бөлшектері музей қорында сақтаулы [2]. Бұл бағана, яғни ұстын бөлшектері саны үшеу. Бағаналар ұзындығы -2,41 см, ені 31 см, 1,31 см, ені 31 см, ұзындығы 66 см, ені 27 см. болып келген. Үшеуінің де түсі қоңыр түсті тастан жасалған. Сегіз қырлы етіп, қоңыр тастан жасалған ұстын-тіреудің (241×31 см) жоғарғы жағы үлкен, төменгі бөлігіне қарай кішіреу түседі. Жоғарғы бөлігіне тасқа қашалып өсімдік сипатындағы өрнек, төменгі бөлігіне араб әріптерімен жазулар түсірілген. XII ғ. Жүсіп ата кесенесінің ұстынын жасауда екі түрлі тас материалдар қолданылған. Иқандағы бұзылып кеткен Жүсіп ата ескерткішінен қалған заттай деректер осылар деуге болады. Музей қорында Түркістан қаласынан, елден көне заттарды жинау барысында қорға түскен биіктігі 2 метр, ені 36 см. тас ұстын-тіреу XIX ғасырмен мерзімделген. Бұл ұстындар алғашқы ұстындарды қайталайды. XII ғасырдағы әл-Қожа Ата ескерткішінің ағаш бағаналары-ұстындары да музей, экспозициясында тұр [2]. Ағаштан жасалған, сыртына араб әріптерімен жазулар, өсімдік, геометрияланған өрнектер түсірілген. Ұстындардың бөлшектерінің бірінің биіктігі-2,25 ені 56 см, екінші бөлшегінің биіктігі 86 см, Түр

ені-36 см, ағаштан ойып жасалған. Аталған ұстындар бөлшектері әл-Қожа Ата ескерткіші бұзылған кезде, 1954 жылы (музей қорындағы тіркеу құжаты бойынша) алынған. Аталған ұстын бөлшектері - ағаштан жасалған және өрнектелген, өрнектелмеген бағаналар жиынтығы деуге болады.

Орта Азияда ортағасырлық сәулет өнерінің дамуында ағаш ұстындардың маңызы үлкен болды. Жеңіл ұстындарды қолдану салтанатты сарайлар мен жұма мешіттерді салуда қолданылды. Тұрғын үйлерде де ұстындар үй бөлшегінің ажырамас бір бөлігі болды. Жалпы, ұстындардың ұзақ кірпішті ғимараттарда қолданған, тас, мрамор материалдардан жасалған түрі ұзақ сақталуымен ерекшеленеді.

Орта Азияда ұстындардың дамуын б.д.V-XII ғғ.дейін анық көрсету мүмкіндігі бар. Ортағасырлық салтанатты сарайлар, мешіттер, тұрғын үйлер жүйесіндегі ұстындарды алғашқы зерттеушілер М.С. Андреев, М.Е.Массон болды. Ұстындардың шығу, даму тарихы туралы зерттеушілер В.Денике, В.Л. Воронина, А.Ю. Якубовский, Г.А.Пугаченкова жазды. Түркістандағы ағаш ұстындардың маңызы үлкен деуге болады.

1928 жылы М.Е. Массон, Т. Мырғиязов жүргізген археологиялық-топографиялық зерттеу кезінде қаланың әр түрлі аумағындағы мешіттерде бес ұстын табылған. Сол кезде олардың төртеуі Ташкентке, Орта Азияның Бас мұражайына алып кетілген екен. Осы аталған ұстындарды 1939 жылы Г.А. Пугаченкова зерттеді[3]. Түркістан ұстындарын жасауда негізгі материал Орта Азия шеберлері кең қолданған қараағаш болды. Шеберлер ағаштардың шынар, арша, жаңғақ, терек секілді түрлерін кең қолданған. Ағаштардың аталған түрлері жергілікті құрғақ ауа-райы жағдайында баспана астында тұрып, жүздеген жылдар бойы жақсы сақтала алады.

Г.А. Пугаченкова төрт ағаш ұстынды зерттеп, қорытындыда екі ұстынның толық ағаш діңінен ойып жасалғанын айтады. Қалған екі ұстын екі ағаштың бөлшегінен өте шебер өңделіп жасалған. Түркістан ұстындарының Орта Азиядағы дәстүрлі ұстындардан ерекшелігі жоғарыдан төменгі бөлігінің жіңішкере түсуі болып табылады. Ұстындарды көркемдеуде сульс, куфи қолтаңбаларымен түсірілген жазулар қолданылған. Өрнектері шеңбер, ирек, торлар мен жапырақты сағақтар түрінде түсіріліп отырған. Көбіне өсімдік сипатындағы өрнектер қолданылған. Түркістан бағаналарын яғни ұстындарын зерттеген Г.А.Пугаченкова ұстындағы жазулардан бұл сәулет ескерткішінің бір

бөлшегінің тапсырыспен орындалғанын «Әмір Мұхаммед Бұқа ұлы әмір Датқаның тапсыруымен ұста Исаның» орындағаны туралы айтады [3]. Түркістан қаласы мен аумағындағы ортағасырлық ескерткіштерден табылған тұғын үйлер, мешіт, медіресе тағы басқа да сәулет құрылыстарының тіреулері туралы келесі тұжырымдарды айтуға болады. Сәулет ескерткіштеріндегі тіреулер ортағасырлық сәулет ескерткіштеріне тән барлық талаптар орындалып жасалған. Тіреулерді жасауда екі түрлі материал қолданылған, атап айтқанда ағаш және тас материалдар деуге болады. Тіреулерді өрнектегенде шебер тапсырыс берген адам мен өзінің есімін ұстын-тіреулерге көркем әріптермен түсіру үрдісін ұмытпаған.

В.Л.Воронинаның ортағасырлық Отырардың сәулет ескерткіштерінің ұстын-тіреулері туралы зерттеуінде оларды өрнектеуде геометрияланған сарындар, атап айтқанда үшбұрыштар, төртбұрыштар қолданылғанын айтады [4, 73б].

Түркістандағы сәулет ескерткіштерінен қалған ұстын-тіреулерде ортағасырлық сәулет ескерткіштері мен жасалған заттарды өрнектеп, әрлеуде қолданылған барлық белгілер бар.

Олар:

1. Геометрияланған, өсімдік сипатындағы өрнектер сарынын қолдану
2. Жазу түрінде түсірілеген сульс, куфи сипатындағы өрнектер сарынын түсіру
3. Ұстын - тіреуді немесе сол ғимаратты ұстаның есімі мен тапсырыс берген адамның атын түсіру

Музей экспозициясында және қорында тұрған ұстындардың екі түрлі ағаш және тас материалдан жасалғанын айтуға болады. Ғылыми зерттеулерде жалпы ұстындарды салтанатты сарайлар, мешіттер, тұрғын үйлерді салуда қолданғаны айтылады. Сонымен қатар мазарлар, сағаналарды салуда да ұстындарды қолданғаны заттай деректер негізінде нақтыланып отыр. Олар жоғарыда атап өткен XII ғасырда өмір сүрген Жүсіп Ата және әл-Қожа Ата кесенелерінің ұстындары деуге болады.

Жүсіп Ата кесенесіне кіретін қас беті солтүстік - батысқа, Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне бағытталған. әл-Қожа Ата кесенесінің де кіретін қас беті осылай бағытталған. Сәулетшілердің тұжырымынша ескерткіш XV-XVI ғғ. тән, көп камералы қас бетті, күмбезді, кіреберіс бөлмеден, зиаратханадан, көрханадан тұратын құрылыс[5,118 б].

Жүсіп ата туралы XX ғасырдың басында Әзірет Сұлтан кесенесіне зиарат еткен Садық Сапабекұлының дерегінде айтылады. Мұнда

«Хорасан әулиесі Баба Машын Қожа Ахмет Ясауи туралы аңызда Мырза Жүсіп аты Хазреттің дүрешісі болғаны, Хорасан ғұламасының Хазрет Сұлтанның әулиелігін мойындағандығы баяндалады» [6,129 б].

Аңыздардың бірінде Хазреттің пірзадасы, ұстазы Йсуф Хамаданидің ұлдары келе жатқанда алдынан қарсы алуға Мырза Жүсіп шығады. «Қонақтарға жол ашып, өзінің кереметтігімен дария суын кесіп, орамалына түйіп жолаушыларды өткізіп болған соң қайта орнына төгіп жібереді. Ясауи шәкіртінің кереметін көріп «мұны Мырза Жүсіп деме-Ғашық Жүсіп деп шақыр» дегенде өзінен-өзі өртеніп күйіп кеткен екен» деседі [6,130б]. Зерттеулерде Жүсіп ата Ахмет Ясауидің рухани кемелдікке жеткен шәкірті болғаны баяндалады. Аңыздарда «Мырза Жүсіп»-«Ғашық Жүсіп»-«Ғашық Жүсіп бейдауи», «Баба Мәшінге дүре соғушы Мырза Жүсіп»деп аталған [7, 96 б]. Жүсіп ата XII ғасырда өмір сүрген. Мырза Жүсіптің «Самал ата»деп аталған мүриді туралы С.Сапабекұлы жазып қалдырған аңыздарда келтіріледі [6, 130 б].

Жүсіп ата, Баба Мәшін, Құсшы ата, Имам Мәрғұзи мазарлары Түркістан аумағында. Түркістанның оңтүстігінде 20 шақырым жерде Жүсіп ата мазары, Баба Мәшін қабірі Әзірет Сұлтан кесенесінен бір шақырым жерде, солтүстік батыс тұсында, Имам Марғұзи Түркістаннан 10 шақырым жердегі Шобанақ ауылында жерленген[7, 44 б].

XIX ғасырдың ортасында Түркістан қаласы бес бөлікке бөлінген. Төрт бөлігі қаланың қақпаларының атымен аталған. Атап айтқанда Ишан қақпа, Баб-Араб қақпасы, Жеті ата қақпасы, Дарбаза қақпа деп аталған [8,54б].

Баб Араб қақпасы, Жеті ата қақпасы Қожа Ахмет Ясауидің шәкірттерінің есімімен байланысты аталған деуге негіз бар. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен 300 метр жерде Баб Араб әулиенікі деген қабір бар (сурет-1). Кесененің батыс жағында «Жеті ата»деген әулие орын болған. Олар Қожа Ахмет Ясауидің шәкірттері, қайтыс болған соң аталған жерге қойылған. Кейінгі ғасырларда осы тұлғалардың есімімен қала қақпалары, тұрғындар қоныстанған аумақтар аталған.

Әзірет Сұлтан жанында бұрынғы кезде Көк мешіт, Жәудір мешіті болған екен.

1933-1934 жылдары Көк мешіт, Жәудір мешіті сонымен бірге бірге (1913 жылы туылған Н.Абдуллаевтың айтуы) Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің маңында Үндемес, Қорасан, Баб Араб, Жеті Ата, Құмшық ата, әл Қожа Ата (дерек берушілер жеке мешіт үйлер деп ата-

ған) мазарлары болған. Олар түгелдей бұзылып, «осы аталған мешіттердің қыштарынан Түркістандағы мақта заводы жанындағы май заводы салынды. Май заводы жұмыс істемей, мал сойып, құдайы берген» деп ел айтады [9, 123 б]

Түркістанда XX ғасырдың бірінші жартысында жұмыс істеп, ел жадында қалған көптеген мешіттердің бірі – Жәудір мешіті болды. Жәудір мешіті, медіресесі туралы деректер елдің аузында қалып, атадан бабаға берген деректер негізінде айтылып келді.

XIX ғасырдың 40-шы жылдары Түркістан мешітінде сауатын ашып, емші атанған Жәудір ана туралы келесі дерек бар. Арқадан кебенек киіп Түркістанға келген Жәудір ананың кейінгі ғұмыры осы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің маңында өткен екен. Медіреседе дәріс беріп, бақ өсірген. Жергілікті елдің есінде «Жәудір мешіті», «Жәудір бағы» болғаны туралы деректер бар. Бақ өсіріп, дәріс берген ананың өнегелі істері елдің жадында қалған екен.

Кәдірбай Сармолдаевтың дерегіне сүйеніп жазылған С.Байдәулетовтың зерттеуінде Жәудір ана туралы келесі деректер келтіріледі. «Әзберген ақынның бабаларының айтуынша ендігі мешіт ұстайтын Әжі Ахмет әулетінен аяқ-қолы кеміс қыз туады. Сол қыз айғып, бой жетіп Әжі Ахмет мешітін ұстайды» деген өсиет қалдырған. Осы деректеге сүйенгенде 1810 жылдары Әжі Ахмет әулетінен аяқ-қолы кеміс қыз туылады. Кәдірбай Сармолдаев, С. Байдәулетовтың дерек, зерттеулеріне қарағанда дүниеге келген Жәудір Қара Қағай батырдың ұлы Ораздың қызы болған.

1810 жылы дүниеге келген Жәудір аяқ-қолы кеміс болып туылып, 10 жасқа келгенде жазылып, 15 жасында атақты сұлу атанады. 18 жасында, яғни 1828 жылы Жаппас деген үңгіт жігітіне тұрмыс құрып, бір қызы болады. Жауынгершілік соғыста тұрмыс құрған жолдасы, кейін қызы қайтыс болып, осындай қайғыдан кейін Түркістанға келеді. Осы Түркістанда сауатын ашып, емші атанады. К.Сармолдаевтың дерегінде Қожа Ахмет Ясауи бабасының мешіт – медіресесін шамамен 1840-шы жылдары ұстаған. Бұл кезде Жәудір 30 жаста болған. Жәудір екі рет Меккеге барып қайтқан. Осы деректерге сүйенсек 1914 жылы Сәтбай, Самұрат болыстар Түркістанға келіп, Жәудір ананы «мешіт ашып, үлгі көрсетіңіз» деп еліне алып барады. Жәудір ананың шарты бала оқытып, мешіт салу болған. Дерек бойынша Жәудір ананың шартымен Қостанай жерінде, Қамысты ауданында Қарасу, Кіндікті өзендері аралығындағы қамысты жердегі Әзім әулиенің Т

жанына мешіт салдырады. Осы деректерде 1918 жылы 100-ден асқан шағында қайтыс болған Жәудір ана осы жерге, Әзім әулиенің жанына қойылған.

Себебі, 1918 жылдардағы саяси – эконмикалық т.б. жағдайлар Жәудір ананы Түркістанға алып келіп жерлеуге мүмкіндік бермегені болуы керек. Жәудір ана өзінің 60 жылдан аса ғұмырын Әзірет Сұлтан ғимаратының жанында өткізді. Мешітті ұстап, дәріс беріп, емшілік жасайды. Жәудір мешітінің жұмыс істеп, медресесінде шәкірттердің дәріс алуына ықпал еткен. Жәудір көшесі, Жәудір бағы болғанын Жәудір ананың ағасы Шоңнан тараған ұрпағының бірі - Кәдірбай Сармолдаев өз дерегімен нақтылайды.

Жәудір ана кезінде «күшнаш» деген атқа ие болған. Елде шипагерлерді: Теңдессіз шипагер, нағыз шипагер, караүзген шипагер, шипагер, емші, емкөс, жарғышы, қараемші, қаншы, тамыршы, сынықшы, оташы, іш сипағыш, көзқарақшы, ішірткіші, бақсы, жауырыншы, балгер, құмалақшы, болжағыш, аяншы, күшнаш, әулие, әнбие деп 24 түрге бөліп оларға жеке-жеке анықтама беріп талдай отырып, әр емшінің өзінің жеке қасиетіне баға беріп, оның шипалық ерекшеліктерін тұжырымдамалы ой талғамымен түйіндейді [10, 405б]. Осы шипагерлердің бірі - Жәудір ана болғаны анық.

Н.Абдуллаев дерегі бойынша Хан көшенің бір жақ шетінде Жәудір мешіті болғаны айтылады. Жәудір мешіті биік, зәулім, шошақ етіп салынған. Мешіті, медресе Әзірет Сұлтан алдында күншығысқа таман орналасқан деп баяндайды. Осы дерек бойынша «Қаракөз» бауы, «Мола» 50-60 гектар жүзімі бар Жәудір бағы болған. Анарбай, Әбсамат байлардың баулары болғаны айтылады. Зерттеу, деректерде Жәудір ананың «Сахи бай», «Әжі-аквар» деген атақтары болғаны айтылады [9, 123 б]. Бір деректерде қажыға екі рет, екінші деректерде 7-8 рет барған қажы-әжы. «Жәудір мешіті» Әзірет Сұлтанның түстік жағында шығысқа таман орналасқан.

Мешіт 1914 туылған, осы медреседе оқыған Е.Сүлейменовтың дерегінде «Жәудір Әжі Ахмет» мешіті деп аталған. Осы деректерге сүйенгенде мешіт үш-төрт бөлмелі, керемет нақышты, өте биік мұнаралы, биіктігі екі үйдей, едені күйдірілген кірпішпен жалтыратылған, төбесі ағашпен өрнектелген ғимарат болған екен. Жанында алыстан келіп, оқыған шәкірттер үшін жатақханасы болған. 1929-30 жылдарға дейін осы мешітті көріп, медреседе дәріс алған Ермахамбет Сүлейменұлы Тәттімбет қари 1996 жылы 11 шілдеде «3 әлде 4 бөлмелі

керемет нақышты, шығысқа тән салтанатты, өте биік зәулім сарайдай мұнаралы еді. Биіктігі екі үйдей. Естуімше осы мешітті Жәудір ана жөндетіп салдырған. Табаны күйдірген қыштан жалтыраған, төбесі ағаштан өрнектеліп жабылған... Мешіттің орны Әзірет Сұлтанның түстік жағында болатын...» деп сипаттайды [9, 123 б]. Осы айтылған деректерді соңғы жылдары Мемлекеттік «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени қорық музейінің археологтарының зерттеулері, тапқан археологиялық материалдары нақтылап отыр. Ислам мәдениетінде мешіт эстетикасы белгілі бір канондарға, яғни ережелерге сүйенеді. Бұл ережелер барлық мұсылман мешіттерінде сақталады. Атап айтқанда XX ғ. басында Түркістан аумағында 70-тен аса мешіт болған. Өз кезегінде Жұма мешіт, кварталдық мешіттер деп бөлінген. Мешіт мұсылманның діни өмірінің орталық және негізгі символы. Тарихи және географиялық көп сипатына сай мешіттер құрылысы бірқатар ортақ ережелерді қатаң сақтайды. Ең маңыздысы Меккеге бағытталған намаз бөлмесі. Мешіт бөлмесінің батыс тұсында міндетті түрде михраб орналасқан. Михраб мұсылмандардың бірлігін бейнелейді. Ол арқылы барлық назар Әлемнің кіндігі - Құбылаға бағытталған. Михрабтың айналасы ең қасиетті және көркемделген мешіттегі орын. Мұсылман сәулет канонында мешіт ансамблінде міндетті түрде минарет - мұнара бар. Мешіттің ішінде міндетті түрде Құбылаға бағытталған өте көркем өрнектелген михраб болады [11, 423 б]. Жәудір мешітінің орнында табылған михраб, мұнаралар орны, өрнекті құрылыс материалдары осы ережелердің бәрін сақтап салынғанын айғақтайды.

XIX ғасырдың ортасында, 1866 жылы суретші В.В.Верещагин Түркістандағы діни құрылыстар кең, күмбезді болғанын жазады. Әрбір діни ғимаратта хауызды аула, ағаштармен қоршалған бір жағы қабырғалы екінші жағы ашық бөлмелер, ұстындар, бағаналар болған. Ұстындарға тірелген бастырмалар көркем әшекейлермен өрнектелген [12, 52 б].

2008-2013 жылдары Жәудір мешітінің орнында жүргізген археологиялық жүгізген қазба жұмыстарының негізінде шырақшының үйі, михраб, мұнара орындары табылған [13]. Мешіт эстетикасына тән ғимараттың төрт ұстынға тірелген күмбезі болған. Жергілікті жердің сәулет ерекшелігіне сай күмбез ағашпен жасалып, темірмен қапталған. Мұнарасының биіктігін осы мешіт-медреседе оқып, дәріс алған Ермахамбет қари «салтанаты зәулім сарайдай мұнаралы» деген [9, 124 б].

Қазба жұмыстарының негізінде XIV ғасыр, XVII ғасыр, XX ғасыр құрылыс қабаттары табылды. Қазба жұмыстарының негізі XIV ғасырда екі мұнаралы мешіт болғанын айғақтайды. Мешіт бөлмесіндегі михраб, қабырғалар геометрияланған өрнектермен нақышталған. Кезінде өте көркем нақыштармен әрленгені байқалады. Михрабтың көлемі 1,5-2 м.

Зерттеуші С.С. Байдәулетовтың зерттеуінде Жәудір ананың туыстары, мешітті көрген, сол жерде дәріс алған адамдармен кездесіп алынған деректер қамтылған. Осы деректер негізінде Жәудір ананың оқып білім алған, емші болғанын көреміз. Өзінің 60 жылдан астам ғұмырын ағарту, елдің сенімдерін, мәдениетін, жерін көркейтіп, дамытуға бағыштаған тұлға екені белгілі болды. Жәудір мешітінің Әзірет Сұлтанның түстік жағында шығысқа таман болғанын барлық деректер нақтылайды. Өзі қажы, емші болып елге қызмет еткен тұлға ретінде елдің жадында қалды.

XII ғасырда өмір сүрген, Ахмет Ясауи бабаның замандасы, шәкірті, ілімін жалғастырушы болған тұлғалардың есімдерімен байланысты тарихи орындар, олар өмір сүрген, немесе жерленген орындар уақыт тезінен өте отырып, өз аттарын сақтап кейінгі уақытқа дейін қозғалатын немесе қозғалмайтын заттай ескерткіштер ретінде келіп жетті деуге болады. Атап айтқанда:

1. Жүсіп ата Түркістанна 20 шақырым жерде орналасқан

2. Баб Араб Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен 300 метр жерде орналасқан

3. Имам Мәрғаузи Түркістанна 10 шақырым жерде күмбезді мазары бар.

Имам Мәрғаузи Қожа Ахмет Ясауи шәкірті. Қырық күн, қырық түн Қожа Ахмет Ясауимен айтысып, жеңіліске ұшырайды. Өле-өлгенше Қожа Ахмет Ясауиге қызмет қылады. Қазіргі кезде Түркістан қаласынан сегіз шақырым қашықтықтағы Шобанақ деген жерде жерленген. Екі бөлмелі, күмбезі бар ескерткіші қазіргі кезде тұр [14, 83 б].

4. Үндемес ата 19 ғ. 1880 жылдары Түркістанда өмір сүрген. Кесенеде жанында қабірі болған.

5. Жеті ата- Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің батыс жағында орналасқан.

6. Құмшық ата Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен оңтүстік бағытта 700 метр жерде жерде орналасқан жер асты құрылысы. 1973 жылы археолог Т.Сенигова зерттеген, XII ғ. Ортасымен мерзімделген.

7. Әли Қожа ата - Қожа Ахмет Ясауидің күйеу баласының мазары Түркістан маңында орналасқан.

8. Құсшы ата-Түркістанның шығысындағы жеті бұлақ аққан нұрлы жерді мекен еткен. Әзірет Сұлтанның шәкірті болған Ел құрметтеп құсбегілік өнеріне сай «Құсшы ата» деп атаған.

9. Гаухар ана-Қожа Ахмет Ясауи бабаның қызы. Мазары Түркістан маңында. Әсіресе әйел заттары барып, зиарат ететін орын.

10. Жәудір мешіті, медіресесі

Қазақтардың тұрғын үйлерін, сәулет өнерін зерделеген Ө.Жәнібеков Қазақстан жерінде түрлі себептермен діни ғибадаттық сәулет ескерткіштерінің көп сақталғанын, олардың көбі күмбезді болып келгенін, ал күмбездердің тұрғын үйдің жылжымалы түрлері - киіз үйге ұқсағанын айтқан. Осы ретте ғалым Баба-әже қатын күмбездіндегі шатырлы жабынды, кейіннен дарбазалы-күмбезді сәулет өнерін дамытуға кең қолданылғанын талдайды. Қазақ халқының баспанасын зерттей отырып, шатырлы жабынды, дарбазалы-күмбезді сәулеткерлікті А.Н.Бернштамның кейіннен бүкіл Орта Азия сәулет өнерінің өзегі болғанын, үш белгі – құрылыстың күмбезді қаңқасы, портал мен ойма қыштардан құрастырылатын өрнекті екенін бөліп қарап, күмбез идеясы, оны тұтас жүзеге асыру көшпелі малшы қауым мекендеген қыпшақ даласынан алмасқанын айтады [15, 296].

Соңғы жылдары Жеті ата қақпасына жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары кезінде тұт ағаштарының бағы және үлкен мазар болғанын көрсетеді [16]. Бұл аумақта кезінде жерленген Қожа Ахмет Ясауидің шәкірттері Жеті ата, Баб араб әулиелердің мазарының болуы ұстазының мазарының жанына жерлеу дәстүріне негізделген. XIX ғ. өмір сүрген Үндемес ата «күндіз Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің босағасында отырып, түнде Жеті ата мазаратында түнеген» екен. XII ғасырда өмір сүрген, Ахмет Ясауи бабаның замандасы, шәкірті, ілімін жалғастырушы болған тұлғалардың есімдерімен байланысты тарихи орындар, олар өмір сүрген, немесе жерленген орындар уақыт тезіне өте отырып, өз аттарын сақтап кейінгі уақытқа дейін қозғалатын немесе қозғалмайтын заттай ескерткіштер ретінде келіп жетті деуге болады. Қожа Ахмет Ясауи шәкірттері Жеті ата жерленген жер уақыт өте, ғасырлардан соң қала қақпасы ретінде белгілі болды. Жеті ата қақпасынан Ясауи кесенесіне баратын жол болған. Яғни, Жеті ата әулие мазары Әзірет Сұлтанға зиарат етіп келген зиаратшылардың зиарат ретімен зиарат ете баратын орындарының бірі болды. Жеті Ата, Баб - Араб, Үндемес ата мазарлары орналасқан жерлер мазаратқа айналған [16, 2 б]. Кейінгі ға-

сырларда Жеті ата қақпасы деген атпен белгілі болып, қаладан шыққан керуеншілердің сапарға шығатын қақпасы болды. Керуен Теке мекенінен өтіп, өткел арқылы Сырдың сол жағалауындағы елді мекендерден өтіп, сапар шеккен. Ортағасырлық тарихи орындарды қарастырғанда ел қадірлеген әулиелерге, ілімді тұлғаларға уақыт кезеңіне сай сәулет ескерткіштерін орнатып отырған. Ол ескерткіштер сол кезеңнің заман талабына сай салынып отырды. Ескіліктің жұрақтары ретінде сақталған құнды материалдарды қарай отырып, көп ғасырлық тарихи оқиғалар мен даму кезең-

дерінің, заттай ескерткіштердің дамуының ерекшеліктерін байқауға мүмкіндік алуға болады. Атап айтқанда ортағасырлық Түркістан қаласы, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің аумағындағы жерленген кісілер, әр уақытта елдің рухани өміріндегі орнымен ерекшеленген. Уақыт өте олар өмір сүрген, жерленген орындар зиарат орындарына айналып, жоғалмай аты сақталып келген. Кейінгі ғасырларға ол орындар әр тарапқа ел сапар шегетін керуен жолдары шығатын қақпалар, бақтар, мешіттер т.б. тарихи-сәулет ескерткіштерінің сақталып қалған орындары ретінде сақталып жетті.

Әдебиеттер

- 1 Жандарбек З. Ясауи жолы және қазақ қоғамы. Ғылыми зерттеу. – Алматы: «Ел-шежіре», 2006. – 256 бет.
- 2 Мемлекеттік «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени қорық музейі. Сақтау қоры. Жұма мешіт, Түркістан тарихы экспозициясы. Этнография бөлімі. Эсми. Кк-127,128,129,кк27, кк29
- 3 Пугаченкова Г.А. О резных деревянных колоннах XIV-XV вв. в г. Туркестане // Известия АН Казахской ССР. Серия архитектура, 1948. Вып. 1.
- 4 Воронина В.Л. Колонны из Отрава // Древности Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1975. – С.73
- 5 Бейсембаева Л.С. Архитектурные особенности мавзолея Жунус –Ата //Тұран-Түркістан: тарихи-мәдени сабақтастық мәселелері. Ежелгі дәуір және ортағасырлар. Түркістан археологиялық экспедициясының 10 жылдығына арналған ғылыми конференция материалдары. – Түркістан, 2006. – 118-121 беттер
- 6 Сапабекұлы С. Түркістандағы тарихи зиярат//Ясауи тағылымы. –Түркістан: Мұра, 1996. – 152 бет.
- 7 Әбдірәсілқызы А. Қожа Ахмет Ясауидің ақындық мектебі //Ясауи әлемі. – 2009, N1 (1). – 95-127 беттер
- 8 Смағұлов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А.А.Средневековая археология города Туркестана. –Туркестан: Мирас, 1998. – 228 с.
- 9 Байдәулетов С. Алтын киімді Ханзада ұранды қарт қазақтар. – Алматы, 2000. – 291 бет.
- 10 Тілеуқабылұлы Ө. Шипагерлік баян. – Алматы: Санат, 1996. – 405 бет.
- 11 Очерки по истории мировой культуры. – М., 1997.
- 12 Верещагин В. От Оренбурга до Ташкента. 1867-1868 гг. – Всемирный путешественник. – 1874. – N5.
- 13 Тұяқбаев М., Мұсабаев Қ. Жәудір мешітінің орнында 2013 жылдың сәуір-мамыр айларында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының есебі. «Әзірет Сұлтан»Мемлекеттік қорық мұражайының мұрағаты. Қолжазба, 2013.
- 14 Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, әпсана, хикаялар. – Алматы: «Эффект», 2009. – 152 б.
- 15 Жәнібек Ө. Жарияланбаған жазбалар мен ол туралы естеліктер. – Алматы: Арыс, 1999. – 240 бет.
- 16 Смағұлов Е.А., Тұяқбаев М.Қ., Өсеров Т., Күмісбаева Ү., Мұсабаев Қ., Мұташев Е. Ескі Түркістан қаласының Жеті ата қақпасының тарихи орнында 2009 ж. жүргізілген археологиялық зерттеу жұмысының есебі. Түркістан. 2009.(Қолжазба). Әзірет Сұлтан Мемлекеттік қорық мұражайының мұрағаты. – N14. – 2 бет; Мұсабаев Қ. Жеті ата қақпасында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі// Түркология. –N1, 2012. – 124 бет.

References

- 1 Zhandarbek Z. Yasawi zholy jane qazaq qogami. Gylymi zertteu. - Almaty: «El-shejire», 2006. -256 bet.
- 2 Memlekettik «Azret Sultan» tarihi madeni qoryq muzei. Saqtau qory. Zhuma Meshit, Turkistan tarihy ekspozitsiasy. Etnografia bolimi. Esmi. Kk-127,128,129, kk27, kk29
- 3 Pugachenkova G.A. O raznyh dereviannyh kolonnah XIV-XVvv. v gorode Turkestane // Izvestia AN Kazakhskoy SSR. Seria Arhitektura, 1948. Vyp. 1.
- 4 Voronina V.L. Kolonny iz Otrava // Drevnosti Kazakhstana. -Alma-Ata: Nauka, 1975. –S.73.
- 5 Beisembaeva L.C. Architekturnye osobennosti mavzoleya Zhunus – Ata// Turan-Turkistan: tarihi-madeni sabaqtastiq maseleleri. Ezhelgi dauir jane ortagasyrlar. Turkistan arheologialyk expeditasynyn 10 zhyldygyna amalghan gylymi konferentsia materialdary. –Turkistan, 20067 -118-121 better.
- 6 Saparbekuly S. Turkistandagy tarihi ziyarat//Yasau tagylymy.- Turkistan: Mura, 1996. -152 bet.
- 7 Abdirasilkyzy A. Qoja Ahmet Yasauidin akyn dyq mektebi //Yasaui alemi. – 2009, N1 (1). -95-127 better
- 8 Smagulov E.A., Grigoriev F.P., Itenov A.A. Srednevekovaya arheologia goroda Turkestana. – Turkestan: Miras, 1998. -228 s.
- 9 Baidauletov C. Altin kiimdi Hanzada urandy qart qazaqtar. -Almaty. 2000, -291 bet.
- 10 Tileukabylyuly O. Shipagerlik bayan. – Almaty: Sanat, 1996. -405 bet
- 11 Ocherki po istorii mirovoi kultury. –M., 1997.
- 12 Vereshagin V. Ot Orenburga do Tashkenta. 1867-1868 гг. –Vsemirny Puteshestvennik, 1874. N5.
- 13 Tuyakbaev M., Musabaev K. Zhaudir meshitinin ornynda 2013 zhyldyn sauir-mamyr ailarynda jurgizilgen arheologialyq zertteu zhumystarinin esebi. «Azret Sultan» Memlekettik qoriq murajaiynyn muragaty. Qoljazba. -Turkistan 2013.
- 14 Qoja Ahmet Yasaui esimimen bailanysty anyz, apsana, hikajalar. -Almaty: “Effekt”, 2009. -152 b.
- 15 Zhanibek O. Zharijabanagan jazbalar men ol turaly estelikter. -Almaty: -Arys, 1999. -240 bet.
- 16 Smagulov E.A., Tujakbaev M.Q., Oserov T., Kumisbaeva U., Musabaev K., Mutashev E. Eski Turkistan qalasinin Zheti ata qaqpasynyn tarihi ornynda jurgizilgen arheologialyq zertteu zhumysynyn esebi. Turkistan. 2009 (Qoljazba). Aziret Sultan Memlekettik qoryq murajaiynyn muragaty. N14. -2-bet; Musabaev K. Zheti ata qaqpasynnda jurgizilgen arheologialyq zertteu zhumystarynyn natijesi// Turkologia. N1, 2012. 124-bet.

ӨОЖ 458.45

Г.А. Мейрманова¹, Л.Ә. Махамбетова²

¹ Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, тарих, саясаттану және әлеуметтану кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к., Қазақстан, Қызылорда қ.

² Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті «Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері, тарих магистрі, Қазақстан, Қызылорда қ.
E-mail: mga7.79@mail.ru

Сыр өңірі қазақтарының зергерлік өнері: сақина, жүзік түрлері және семантикасы

Әйел әшекейінің ең қымбаты – ұзатылатын қыз үшін жасалатын сәукеле болса, қазақ зергерлерінің өте көп жасайтын әшекейлерінің бірі – сақина мен жүзік. Жүзіктер мен сақиналар кең тараған әшекейлер болған, оларды 3-4-тен, салмақты үлгілерін қоспағанда, шешпестен таққан. Қазақ сақиналары әртүрлілігімен және әшекейлігімен ерекшеленеді. Сақина – шенбер тәрізді, сәнді безендірілген, саусаққа киетін әшекей. Бағалы тастары бар сақина, қалыптасқан түрде жүзік деп аталады, бірақ бұл атау соңғы уақытта қолданудан шығып барады. Қазіргі уақытта «сақина» атауы барлық сақина түрлеріне қолданыла беретін болды.

Сақина – естелік, сыйлық, тіпті, мұралық белгі. Халқымызда қалыптасқан дәстүр бойынша, ас адал болуы үшін әйелдің саусағында міндетті түрде сақина болуға тиіс. Көбінесе әйелдерге күміс сақина тағу ұсынылады. Алайда алтын сақинаның да жақсы әсері бар. Сол себепті қазақтар «Сақинаны сөнге салмайды, ол – тазалыққа таразы» – дейді. Сақинаның тек сәндік қана емес, гигиеналық та қызмет атқаратындығы мақалада қарастырылды. Авторлар алғаш рет ортағасырлық Жанкент қаласында табылған «Мұхаммед» жазуы жазылған жүзікке сипаттама жасаған.

Мақалада ерте кезден қолданысқа ие, көп таралған ұлттық әшекей бұйымдар – жүзік пен сақинаның түрлеріне, шығу тарихына, сонымен қатар зергерлік бұйымдардың семантикасына және сақина мен жүзіктердің басқа халықтарда қолданылуы, ерекшеліктері мен айырмашылықтары, діни-магиялық қасиеттері жайлы жазылған.

Түйін сөздер: сақина, жүзік, зергерлік өнер, әшекей бұйым, семантика.

Г.А. Мейрманова, Л.А. Махамбетова

Ювелирное искусство казахов Сыра: виды и семантика колец и перстней

Если для женщины самым дорогим украшением является проводное саукеле, то одно из самых распространенных украшений, которое делают казахские ювелиры, это кольца и перстни. Кольца и перстни – самые широко используемые украшения, их носили по 3-4 штуки на палец, не снимая их даже во время хозяйственных работ. Казахские кольца отличаются разнообразностью и красотой. Кольцо – кругообразное украшение, красиво оформленное для носки на пальцах. Кольцо с дорогими камнями называется «жүзік», однако это название в последнее время мало используется. Сейчас широко используется термин «сақина» ко всем видам колец.

Кольцо – это память, подарок, даже наследственная вещь. В народе широко распространено понятие: чтобы трапеца была благословленной, на руке проготовившей обязательно должны быть кольца. В основном женщины предпочитают серебряные кольца. Однако и золотые кольца имеют свои благоприятные качества. Поэтому казахи говорят: «Кольцо носят не для красоты – оно равносильно чистоплотности». В статье кольца рассматриваются не только как украшение, но и как гигиеническое средство. Авторы впервые дают описание найденному обломку перстня в средневековом городище Джанкент с надписью «Мухаммад».

В статье рассматриваются виды колец и перстней, история их появления, а также семантика ювелирных украшений, а еще распространение этих украшений в других странах и народах, их различия и особенности, религиозно-магические особенности.

Ключевые слова: кольцо, перстень, ювелирное искусство, украшение, семантика.

G.A. Meirmanova, L.A. Makhambetova

Jewelry art of Syrdarya kazakhs: types and semantics of rings and earrings

If for the woman the most expensive decoration wire Saukele, one of the most common decorations that make Kazakh jewelers is rings and earrings. Rings and earrings were the most commonly used jewelry, wore them for 3-4 pieces on a finger without having to remove them, even during the home chores. Kazakh rings differ diversity and beauty. Ring - a circular ornament, beautifully decorated for the wear on fingers. Ring with a precious stone called «жүзік» but that name recently little used. It is now widely used term «сақина» to all rings.

Ring - it's a reminder, gift, even a hereditary thing. The people said: meal is blessed if it made by hand with rings. Most women prefer silver jewelery. However, gold rings have their beneficial qualities. Therefore, Kazakhs say: «Ring are not for beauty - it is equivalent to cleanliness». In article rings are considered not only as decoration but also as a hygienic means. The authors first provide a description of the fragment of the ring found in an archaeological site Dzhanakent with the inscription "Muhammad."

The article discusses the types of rings and earrings, the history of their appearance, as well as the semantics of jewelery, and prevalent these ornaments in other countries and peoples, their differences and peculiarities, religious and magical features.

Keywords: ring, earrings, jewelery, decoration, semantics.

Қазақ ұлтының зергерлік өнері көне замандарда, алғашқы тайпалық бірлестіктер дәуірлерінен бастау алған. Өйткені, Қазақстан аумағындағы әр түрлі қазбалардан табылған түрлі қолөнер ескерткіштері осы пікірді дәлелдей түседі[1]. Неолит немесе мыс (б.д. д. 3-2 мыңжылдықтар), қола (б.д.д. 2-ші мыңжылдық-ҮІІІ ғасыр аралығы) замандары мен алғашқы темір кезеңіне (б.д.д. ҮІІІ-ІҮ ғғ.) байланысты қазбалардан шеберлердің зергерлік өнермен айналысқанын дәлелдейтін жекелеген заттар мен заттардың фрагменттері табылған. Бұл бұйымдардың діни-магиялық негізі ерте заманда пайда болды. Неолит кезеңінде сүйектер, түрлі аңдардың азу тістері, теңіз бақалшақтары т.б. қожайынына күш беріп, түрлі қауіп-қатерден сақтайды деп сенген.

Энеолит, яғни мыс заманында шеберлер маляхит пен лазурит минералдарынан әсемдік бұйымдар жасаған. Қола және темір дәуіріне жататын обалар мен қорғандарды қазу барысында, атап айтқанда Беғазы-Дәндібай, Отырар төбе, Маңғыстау, Бесшатыр, Шіліктіден табылған зергерлік бұйымдар қазақ халқында бұл өнердің ертеден қалыптасқандығын дәлелдейді.

Орта Азия және Қазақстан халықтарының дәстүрлі әшекейлеріне байланысты бірнеше этнографтар өз үлестерін қосқан: олар Н.Г. Борозна [2], Л.А. Чвырь[3], Г.П. Васильева[4]. Әшекей бұйымдарды ұлттық киіммен бірге қарастырған И.В. Захарова және Р.Д. Ходжаева[5]. Аталмыш еңбектерде қазақ әйелдерінің арасында дәстүрлі әшекейлерді той-томалаққа және күнделікті тұрмыста тұтынғаны жайлы айтылады. Күнделікті тұрмыста тағатын әшекей бұйымның түрлеріне – сақина, жүзік және білезіктерді атауға болады. Жүзік-саусақ сұғатын шеңбері таза алтын, күмістен соғылып, саусақ сыртына қараған бетіне асыл тастан көз салынған сақина. Жүзік әдетте бір саусаққа салу үшін жасалады. Дегенмен, қазақ тұрмысында екі, үш, тіпті төрт саусаққа қатар тағатын бірнеше сақинадан тұратын, үсті тұтас жүзік түрлері де болған. Жүзіктің көптеген түрлері бар: құдағи жүзік, бесқасты жүзік, атау жүзік, тасбақа жүзік, құсмұрын жүзік т.б

Бесқасты жүзік-үстіңгі жалпақ бетіне бес жерден көз-асыл тас қондырылған бесқасты жүзік қазақы ортада таралған этномәдени мәнге ие, отбасы-некелік салтындағы құдалықта тарту орнында жүретін құдағи жүзіктің сондай-ақ, қос бауырдақты жүзіктің, адай жүзіктің ерекше бір түрі болып саналады. Бесқасты жүзіктің алақаны (саусақтың үстінде тұратын дөңгелек бөлігі) үлкен төрт саусақтың үстін жауып тұратындай көлемде болады. Оның астында екі-үш саусаққа қатар киілетін қос бауырдақ орналасады. Жүзікті тек эстетикалық мағынада емес, ислам дініне деген сенімді білдіру мақсатында таққан. Мысал келтіретін болсақ, ортағасырлық Жанкент қаласына жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған «Мұхаммед» деген жазуы бар жүзік соның дәлелі, бұл жәдігер арқылы біз ІХ-ХІ ғғ. оғыз мемлекетінің астанасы болған Жанкент қаласының халқы ислам дініне көшкенін байқаймыз.

Бұрама жүзік - алтыннан немесе күмістен есіп, өріп жасаған жүзік түрі.

Сіркелі жүзік - бауырына (шығыршығына) нүкте сияқты мәнер салған жүзік.

Бадана көз жүзік - көзіне қондырған асыл тасы *бадананың* (Оңтүстікте өсетін жемісті бұта, жемісі ірі болады) жемісіндей қомақты, әсем жүзік.

Құдағи жүзік - бесқасты етіп күмістен соғылып, алтынмен апталған.

Сақиналардың түрлеріне сипаттама берер болсақ:

Бұрама сақина - күмістен ширатып, есіп істеген сақина, балдақ.

Жез сақина - пышақ, қылыш, найза сияқты құралдардың тұтқасын құрсап тұратын жез шығыршық, сақинек.

Алтын балдақ - алтыннан немесе күмістен соғып жасайтын көзі жоқ сақина. Сол сияқты шымылдықтың да балдағы болады. Міне, осыларды бейнелейтін ою-өрнек те «балдақ» деп аталады. «Балдақты» қазақ халқының қолөнерінде басқұрдың жиектерін, алашаны әшекейлеу үшін пайдаланған. Мұндай сақинаны әйелдермен бірге ерлер де қолына салып жүрген.

Болски балдақ - күміс сақина, білезік. Сақинаның бұлай аталуы-қазақ зергерлері қытайдың жамбысын, орыстың күміс ақшасын (орыс патшасының күміс теңгелері) пайдаланумен бірге польшаның күміс ақшаларын қайта қорытып, одан түрлі сәндік бұйымдар жасаған [6; 26-27 бб].

Аталған сақиналардың түрлерінің өзіндік мән-мағынасы зор. Жасы ұлғайған әйелдер салтанатты жиындарға арнайы тағатын салмақты сақиналардан өзге жүзіктер мен сақиналардың үш-төртеуін әдеттегі әшекей ретінде, күнделікті тұрмыста таға береді. Әсіресе, халық арасында тасты сақиналар мен түрлі түсті шыны көзді сақиналар кең етек алған. Кей жағдайда сақина сәнділігі үшін тастар мен көздердің түстік, реңдік қонымдылығы еске алынып, ал бірде зергерлік бұйымның тартымды шығуын жалпы тұрқынан, бітімінен, өрнектелу мәнерінен іздестіреді. Беті шиыршық өрнекті, бұдырлы болып келетін отау жүзік те, құсмұрын жүзік те, ортасына қондырылған тасы тасбақа ұқсас болатын тасбақа жүзік те сақинаның ерекше түрлерінің бірінен саналады. Сырт пішін үйлесімі түрліше төрт-бес бөліктен тұратын жүзіктің құрылымында келтірілген. Жоғарыда айтып кеткеніміздей құдағи жүзіктердің бітімі ерекше. Тас көздің бетіне кейде адам аты да жазылған. Мұнан басқа да мөр жүзіктен екі есе кішкене қос дөңгелекті *құдағи жүзік* болған.

Оны ұзатылған қызының соңынан барған анасы тағып барып, қызын шат тұрмыста көрсе қыз енесінің қолына салады. Құдағи жүзік айтқа, тойға, мейрамға барғанда салынады. Қазір де үлкендер құдағи жүзікті адамды көрсе «Ақ ниетті әділ адам екен!» деп қызығып, ізет көрсетіп, сыйлап, қайда да бұл әділетті, мейірімді адам екен деп төрге отырғызады. Келіні кесірлеу адамдар мұндай жүзікті кісіден кеңес сұрайды [7, 46 б].

Мысалы, қазақ халқының ерте кезден бергі әдет-ғұрпы, салты бойынша, бөтен жерге, алыс ауылға күйеуге ұзатылатын қыз баланың белгілі бір уақыттан кейін төркініне сәлемдеме жіберу дәстүрі болған. Сәлемдемеге жас келіншек өзінің күйеуге шыққаннан кейінгі тұрмыс жағдайын ою-өрнекпен бейнелеп жіберуі шарт. Күйеуге ұзатылған қыздан «құсмұрын» бейнесі салынған сәлемдеме келсе, ата-анасы одан баласының барған жерінде құстай ерікті, басы бостандықта, жағдайы жақсы екенін ұғатын болған. Сол себепті ұзатылған қыздан сәлемдемеге құстұмсық жүзік келсе немесе құстұмсық ою-өрнекті түскиіз, басқұр сияқты зат кел-

се, ауыл-аймағы қуанып, той жасап, атап өтуді әдет еткен [8; 29 б].

Әшекейлерді зергерлер түрлі қалыпқа салып, сәндеп жасаған. Күн іспеттес үлгіде (шеңбер, қос шеңбер, орама шеңбер, ырғақты шеңбер, ұлама шеңбер) ұшырасады, тіпті кейбір жүзік, ілгіш, тұтқыш, қапсырма, түйме секілді сәнді бұйымдардың тұтас бейнесінің өзі күн бейнесінде жасалады. «Күн» белгісі көбінесе жүзік, білезіктерге бір дөңгелек, не қос дөңгелек түрінде безендіріледі. Бір дөңгелек «күн» белгісі- «күніміз ашық болсын» деген тілекпен салынған. Қос дөңгелек- мейірімділік пен әділеттіліктің белгісі. Қалың қос дөңгелекті жүзікті әдетте қолбасшы адамдарға сыйлайды. Мұндай жүзіктер *мөр* ретінде де жүрген [8; 27 б].

Мұнымен қатар, дәстүрлі әшекейлердің бойында діни ұғымның мән-мағынасымен қатар, жеке кісінің иелігін немесе оның жас мөлшерін, шыққан тегін, өскен ортасын білдіретін қасиеттер де байқалып тұрады. Заттың иесінің кім екендігін негізінен бұйымның қандай материалдан жасалғандығынан, үстіне таққан әшекейлерінің сан-сапасынан, жасалу техникасының күрделілігі мен жеңілдігінен, көркемдігінің асқақтығы мен олқылығынан байқауға болады. Мысалы, бай-бәйбішелердің зергерлік әшекейлері тұтасымен алтыннан қалыпталып, асыл тастардан көз қондырылады.

Әшекейлердің көптеген белгілеріне қарай әйелдердің жас мөлшері де айқындалатын болған. Жас қыздардың сырғалары мен жүзіктері түрі жағынан өте қарапайым жасалатын. Бойжете бастаған сайын қыздың зергерлік бұйымдарының да түрі мен түрпаты әдемілене, әшекейлене түседі. Тұрмысқа шыққаннан кейін олардың әшекейлері бірте-бірте қарапайым тартады. Қазақта қыз баланың балаңдық белгісін немесе неке құрғандығын аңғаратын сәндік белгілер де кезігеді.

Қазақ халқының зергерлік өнеріне талдау жасайтын болсақ, ол салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар және діни сенімдерге байланысты қазақтың рухани өміріне байланысты жасалған. Эстетикалық және қолданбалы мағынасымен қатар, дәстүрлі әйел бұйымдары діни-магиялық қызмет атқарған, сонымен қатар орналасу аймағына, жас ерекшелігіне сай болған.

Қай халықтың да тарихына үңіліп қарасаңыз, олардың өмірінде жүзік пен сақинаның алатын орны ерекше болған. Көптеген елдерде сақина да, жүзік те қасиетті зат ретінде саналған. Үлкен өмірге қарай қадам басып, жаңадан некелесіп жатқан жастардың бір-біріне сақина

сыйлайтын дәстүрі бар. Саусаққа салынған сақина жұбайлардың бір-біріне деген адалдығы мен махаббатын, көтерген шаңырақтарының беріктігін білдіреді. Жалпы халықтар тарихындағы сақина мен жүзікке қатысты салт-дәстүрге шолу жасап көрсек, олардың үш түрге бөлінетінін байқаймыз.

Бірінші, сақина мен жүзік ата-бабаның көзі, олардан қалған мұра ретінде ерекше қадірленген. Өйткені адамның туған әке-шешесінен бастап, сонау [9; 25 б.] есте жоқ ескі заманда өмір сүрген ата-бабасынан бері оңай сақталып қалатын отбасылық, әулеттік реликвиялық заттың ең қолайлысы-жүзік пен сақина. Көптеген халықтарда, соның ішінде қазақ арасында «бұл жүзік қай заманнан бері келе жатыр? Өзін кім соғыпты? деп сұрастыру, жүзіктің тарихына қызығу дәстүрге енген. Мұраға қалдырудың да өз тәртібі бар. Өлген кісіден қалған жүзікті балаларының кез-келгені тақпаған.

Екіншіден, сақина да, жүзік те символдық мәні болғаны үшін қадірлі. Жас жұбайлардың сақина алмасып тағуы оны көздерінің қарашығындай сақтау да осы символдық мағынадан шыққан. Екі елдің патшаларының достығын, бір-біріне деген ықыласын білдіретін жағдайларда да араларында жүзік жүрген. Тіпті жүзікті сыйлау, тарту ету арқылы екі ел арасындағы шиеленісті мәселені бәсеңдетуге болады деген түсінік те жоқ емес.

Үшіншіден, жүзік төңірегінде әр түрлі ырым-жоралғылар да әр елде кең орын алған. Мысалы, ертедегі Грекияда қайтыс болған адамды жер қойнына берер кезде ағайындарының бірі оның үсті-басын тексеретін болған. Ол кездегі ұғым бойынша сүйекпен бірге қабірге жүзік, сақина, тағы басқа қымбат бұйымдар түсіп кетпеуі тиіс екен. Олай болса, қымбат заттар о дүниеде адам жанын қинайды, олардың тасасына жын-шайтандар жасырынып, марқұмды азапқа салады деген түсінік орын алған [9; 26].

Ал, енді неке сақинасы қандай болуы керек дегенге келсек, басты шарт оның дөп-дөңгелек әрі ешқандай өрнексіз, бедерсіз, жүп-жұмыр болуы тиіс екендігі. Бұл жаңа үйленген жас жұбайлардың жолы ешқандай кедергісіз тегіс болсын, олардың бақыттары да осы сақина секілді шексіз таусылмаса екен деген ырымнан туындаған көрінеді.

Сонымен бірге неке сақинасынан басқа күйеу жігіттің қалыңдық қолына бетінде көзі бар сақина салу дәстүрі де бар. Жігіт қызды айттырып алатын болса, «келіп, қолына сақина салып кетіпті» деген әңгімені естіп жатамыз. Бұл «осымен сен мендіксің, екеуіміз алдағы

уақытта бірге отау құрамыз» деген ойды білдіреді. Сақинаның көзі неғұрлым қымбат тас-тан жасалса, ол соғұрлым қадірлі әрі қалыңдықты жоғары деңгейде құрметтеудің белгісі деп есептеледі. Мысалы, бүгінгі заманда қалыңдыққа тағылатын ең жақсы сақина-бриллиант тас орнатылған алтын сақина.

Сақинаны дұрыс таға білудің де өзіндік тәртібі бар. Мысалы, неке сақинасын жігіт сол қолының шылдыр шүмек деп аталатын (шынашақтың жанындағы) саусағына кигізеді. Ал, қалыңдық болса бұл сақинаны оң қолдың шылдыр шүмегіне тағып жүруі тиіс [9; 27 б].

Жасы үлкен қазақ әйелдерінің арасында дәстүрлі әшекей бұйымдарына деген сенімдік ырымшыл түсініктер қазіргі кезге дейін сақталған. Әшекей бұйымдардың көмегімен аурудан жазылуға болады деген пікірлер бар. Арнайы ауруды кетіруге арналған әшекейлерді міндетті түрде шеберлерге жасатып отырған. Бұл бұйымдарды біреу таңданып, қызығып сұрап алғанға дейін таққан. Мәлімет беруші респонденттердің айтуы бойынша, бұл бұйымдарды сыйлағаннан кейін, олар науқасынан айығып кететін болған. Яғни, ауыспалы құдіретті сиқыр бар, ауру әшекей бұйымдары арқылы басқа адамға кетеді. Аяғы ауыр әйел толғағы жеңіл болуы үшін алдын-ала құрбылары немесе туыстары таңдап алған әшекей бұйымдарының бірін сыйлаған.

Тағы бір мәліметті келтірер болсақ, ауылдық жерлерде нәрестені қырқынан шығару рәсімін тойлауға шақырылған әйелдер жаңа туған балаға сыйлық әкеліп, баланың анасы немесе қайын енесінен дәстүрлі әшекейді сұрап алатын болған. Әйелдерге қарсылық білдіруге қорыққан, себебі қонақтардың реніші немесе көңілін қалдыру баланың ауруына кейбір жағдайда өліміне әкеліп соқтырады деген түсінік болған. Сыйға берілген әшекей бұйымдар жаңа туған сәбидің өмірі мен денсаулығының өтеуі ретінде есептелген. Қазақ әдебі бойынша «кіндік шешенін» талабын орындау үшін ұнатқан әшекейді немесе белдікті қарсылықсыз сыйға беру қажет болған. Ол саусағының, білегінің, омыртқасының ауырғанына шағым айттып, нақты ұнатқан заты: жүзік, білезік немесе белдікті алатын болған. Бұл халық түсінігінде осы заттардың адам денесіне тигенде сүйектегі ауруды кетіреді және басқа да емдік қасиеттері болғандығының айғағы.

Сыйға беру әдебі (этикеті) негізіндегі сыйлықтармен алмасу тек қана мерекелерде емес, қалыптасқан жағдайда туыстасушылық, достықтың беріктігі белгісі ретінде, үйге ең бірін-

ші келген қонаққа, жақсы жаңалық әкелген адамға «сүйінші» беру, жаңа затты көргенде «байғазы» беру және т.б.

Әсіресе, көптеген әшекей бұйымдарын сыйлау неке тойы рәсімінде беріледі. Дәстүр бойынша, құдалық кезінде, көптеген заттармен қатар міндетті түрде сыйлықтар толтырылған сөмке «қоржын» әкелінген. Қоржынның ілгегіне жүзік, сақина, білезік және тағы басқа да әшекей бұйымдары, кейде кәдесыйлық заттар немесе тиындар ілінді [10; 375 б].

Егер Солтүстік Қазақстанда заттардың арасында міндетті түрде моншақтар болса, ал Оңтүстікте - қалыңдыққа арналған сырға, ал қалыңдықтың анасына жүзік берілген. Басқа заттар туысқандары арасында үй иесінің қалауы бойынша бөлініп берілетін болған.

Дәстүрлі әшекей бұйымдарды зерттеуші Л.А. Чвырьдың пікірі бойынша, сақина мен жүзіктердің магиялық және тазалықтың күші ретіндегі маңыздылығы жалпы шығыстық құбылыс екендігін, ведалық үндістерден бастап қазіргі кездегі парсыларда кездеседі [3;69 б]. Жүзіктің қасиетті мағынасы өз атауынан «жүзік» (жүз-сто) жүзге дейін өмір сүреді деген сенімнен бастау алады. Магиялық сан өмірді ұзартуға әсер етуші күш ретінде қолданылуы мүмкін. Сақина немесе жүзіктің магиялық мағынасы, кең түрде қолданылды. Тазалықтың және жақсылықтың нышаны ретінде баланы қырқынан шығару кезінде суға күміс сақинаны тастаған. Осындай мысалдар *тәжіктерде* де кездеседі. Сондай-ақ, жүзік дәстүрлі диагностикалық тәжірибеде қолданылады. Көптеген респонденттердің айтуы бойынша, егер жүзікпен ауырған адамның арқасын сипаса, онда міндетті түрде ауырған жері қараятын болған.

Мордваларда бедеу әйелдерге жасалатын қызықты ғұрып кездеседі. Олар түнде өзен жағасына құрбандық ретінде қуыршақты, тандыр нан және сақинаны көміп қоятын болған.

Тофаларда мынадай ырым кездеседі: «егер адам түсінде жүзікті берсе-баласы өледі, ал егер алса - үл бала дүниеге келеді, ал егер жіңішке жүзік алса-қыз бала туылған.

Қазақтарда *мәрі бар* жүзіктер иесінің маңызды тұлға екендігін көрсеткен, сондай-ақ Оңтүстік Сібір халықтарының дәстүрлі тұрмысында кездеседі.

Ерте кезде Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде күйеу жігіттің үйіне бара жатқан қалыңдық бір саусағына екі сақина салып барған, біреуін бетін кім бірінші ашса, сол алатын болған. Батыс Қазақстанда «бет ашар» рәсімінен кейін күйеу жігіт жақтан жүзікті қалың-

дықтың бетін ашқан ақынға, әншіге, қалыңдықтың қолынан ұстаған екі құрбысына немесе туыстарына, сондай-ақ қалыңдықтың тойға арналған бас киімін шешіп, орамал таққан үлкен келін- «жеңгесіне» берген. Қазақтардағы сақинаның қасиеттілігі тойдағы мұсылмандық рәсім - неке қиюмен байланысты. Күйеу жігіт өз үйінде молдаға некесін қидырғаннан кейін, қалыңдығына сақина сыйлаған, оны жұбайлық бақытты сақтап қалу үшін жоғалтпай тағып жүруі қажет болған. Сақина сыйлау тәжіктердің кейбір топтарында, ирандықтарда, сириялықтарда кездеседі, соңғы екі халықта сақинаны күйеу жігіт емес, оның анасы немесе туыстары берген. Л.А. Чвырьдың осы фактінің негізінде, сыйлықты бұл жағдайда тек қана материалдық мағына (бағалы сыйлықты беру, өтем ақы) емес, сондай-ақ, ғұрыптық мағынасы бар екендігі жайында қорытынды жасайды [11; 376 б].

Тойдан кейінгі күні келін, бәрінен бұрын ерте тұрып, түндік бауға бір немесе бірнеше жүзіктер байлап қойған. Бұл жүзіктер күйеуінің туыстарына сый ретінде берілген. Бұйымды осындай түрде берудің киелі мағынасы бар. Бұндай жағдайды келін күйеуінің басқа да туыстарының киіз үйінде қайталауына болатын болған. Осыған ұқсас «театрландырылған» жағдай алтайлықтарда, «келін алғашқы отбасы баспанасының есігінің алдында, босағасында тұрғандардың барлығына мыс сақиналарды таратқан. Зерттеушілердің пікірі бойынша, тойдағы қатысушылар жаңа некедегі бала санының көбеуіне әсер ететін белгі ретінде қабылданатын болған.

Дәстүрлі түсініктерге байланысты, әрбір қазақ әйелі қолына сақина немесе жүзік таққан, ал олар болмаған жағдайда дайындаған тағамы *таза емес* деп есептелген. Осыған орай қазақтарда мынадай мақал-мәтел бар: «Тамақ адал болу үшін, қолда күміс жүзік болу керек» [12; 39 б]. Осыған ұқсас семантикалық параллель самарқандтық өзбектердің дәстүрлі мәдениетінде кездеседі. Қазақтарда жүзікті ортаңғы саусаққа тағуға болмайды, жақындарының бірі қайтыс болады деген түсінік болған. Сақинаны ортаңғы саусаққа тек ата-анасынан айырылған қыздар ғана таққан. Сақина, сондай-ақ иесі жайлы да мағұлмат беретін белгі болып саналған. Өзбектердің ортасында, «төменгі» кәсіптің адамдарымен, көбінесе мәйітті жуушылармен бір үстел басына отырмаған. Олар оқшауланып, ерекше белгі ретінде ортаңғы саусақтарына сақина тағатын болған. Яғни осы адамдардың санасында ортаңғы саусаққа та-

ғылған сақина өліммен байланысты болғандықтан, оған сақина тағуға тиым салынған. Өзбектердің салтында, егер ауылда біреу қайтыс болса, аяғы ауыр әйелдер, қайтыс болған адамның отбасының мүшесі болса немесе көрші тұрса, қайтыс болған кісінің кебінінен суырып алынған жіпті ортаңғы саусағына тұмар ретінде тағып алған. Жүзіктердің қорғаушылық күші түріне, сипатына қарай анықталатын болған. Мысалы, Қазақстанда жүзіктердің күс тұмсық тәріздес түрі күзет қызметін атқарған. Тұмсық мотиві, сақ кезеңімен байланысты көптеген басқа әшекей бұйымдарының образдық құрылымына жалғасып кеткен. Қазақтардың жүннен тоқылған, ағаш бұйымдарындағы өрнектік жүйесінде келтірілген.

Конус түріндегі жүзік «*отау жүзік*» - отбасылық (жанұялық) жүзік. Ол жақсылықтың, отбасында бақытқа себепші болған. Бұндай жүзіктерді жастарға жаңа отбасын құрғанда сыйлаған.

Қазақтарда өмір жастың ұзақтығы белгісі

ретінде күміс «*тасбақа жүзік*» болған. Бұндай жүзіктерді әсіресе, жасы үлкен апалар өз өмірлерін ұзартады деген сеніммен таққан.

Екі отбасының қосылуы белгісі ретінде батыс қазақстандық «*құдағи жүзікті*» келіннің (қалыңдықтың) ата-анасы болашақ құдағайына қыздарына қамқорлық және жақсы қарым-қатынаста болу үшін берген[11; 381].

Қоғамның барлық әлеуметтік топтары арасындағы үлкен сұранысқа ие болған қазақ зергерлерінің қолынан шыққан асыл дүниелер-әйел әшекейлері болып табылады. Олар тек эстетикалық жағынан ғана емес, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, сондай-ақ, діни-нанымдармен байланысты қызмет атқарған. Сонымен қатар, әшекей бұйымдар қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетін зерттеу мәселесінде маңызды орын алады. Мақалада келтірілген фактілердің барлығы сақина, жүзіктердің көп функционалды мағынасы бар екендігін, осы бұйымдардың қазақтардың ұғымында қасиеттілігін көрсетеді.

Әдебиеттер

- 1 Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым Комитетінің №185, 4.02. 2013 ж. гранты негізінде жазылған.
- 2 Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды/ Под ред. Г.П. Снесарева и В.Н. Басилова. М., 1975;
- 3 Чвырь Л.А. Таджикские ювелирные украшения. М., 1977
- 4 Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен. // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. М., 1986;
- 5 Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда. Алма-Ата, 1964.
- 6 Қасиманов К. Қазақ халқының қолөнері.- Алматы, 1969.
- 7 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. –Алматы, 2011.
- 8 Әбдіғабарова Ү.М. Қазақтың ұлттық ою-өрнектері.- Алматы, 1999.
- 9 Ниязова Н.Н. Әсемдікке күштарлық академиясы. –Алматы, 2001.
- 10 Тохтабаева Ш.Ж. Обряды и обычаи казахов, связанные с произведениями прикладного искусства// Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сборник статей.- Алматы, 2001.
- 11 Тохтабаева Ш.Ж. Семантика казахских украшений.// СЭ. 1991. №1.
- 12 Бердібек Хабай. Алтын және бағалы металдар музейі.// Мәдени мұра. №1 (46).-Астана, 2013.
- 13 Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі.- Алматы, 1991.

References

- 1 Makala KR Bilim jane gilim ministriligi Gilim Komitetinin №185, 4.02. 2013 j. granti negizinde jazilgan.
- 2 Borozna N.G. Nekotorie materialy ob amuletax – ukrasheniakh naselenia Srednei Asii // Domusulmanskie verovania I obriadi // pod red. G.P. Snesareva i V.N. Basilova. M., 1975;
- 3 Chvir L.A. Tadjikskie wvilirmie ukrashenia. M., 1977;
- 4 Vasilieva G.P. Magicheskie funkzii detskix ukrashenii u turkmen // drevnie obriadi, verovania i kulti narodov Srednei Asii. M., 1986;
- 5 Zaxarova I.V. Xodjaeva P.D. Kazaxskaia nazionalnai odejda. Almaty, 1964
- 6 Kasimanov K. Kazakh halkinin koloneri. - Almaty, 1969.
- 7 Kazakhtin etnografialik kategorialar, ugimdar men ataularinin dasturli juiesi. Enziklopedia.- Almaty, 2001.
- 8 Abdigapbarova Y.M. Kazakhtin ulttik ou- ornekteri. – Almaty, 1999.
- 9 Niasova N.N. Asemdikke kyshtarlik akademiasi. –Almaty, 2001.
- 10 Toxtabaeva Sh.J. Obriadi i obichai kazakhov, sviazannie s proizvedeniami prikladnogo iskusstva // Obizai i obriadi kazakhov v proshlom i nastoiashem. Sbornik statei.- Almaty, 2001.
- 11 Toxtabaeva Sh.J. Semantika kazakhskix ukrashenii // SE. 1991.№1.
- 12 Berdibek Xabai. Altin jane bagali metaldar musei // Madeni mura. №1 (46).-Astana, 2013.
- 13 Shoibekov R.N. Kazakh zergerlik onerinin sozdigi. – Almaty, 1991.

УДК 392.91:159.9

С. К. Уалиева

Восточно-Казахстанский государственный университет им. Д. Серикбаева,
Казахстан, г. Усть-Каменогорск
E-mail: ualli@mail.ru

Имена людей смешанного происхождения в Казахстане

Особую значимость выбор имени имеет для детей из смешанных браков. Поскольку в таких семьях происходит взаимовлияние разных культур, религий, традиций, языков. Специальные исследования дают возможность более углубленно изучить ситуацию в межэтнических браках. По данным более 50 глубинных интервью по теме исследования: "Межэтнические браки в Казахстане", получены определенные результаты. Большое значение для самоидентификации имеет имя человека. Имя порой не совпадает с национальной самоидентификацией. В ходе интервью задавался вопрос о выборе имени и значении выбранного имени для людей смешанного происхождения.

Приведенные материалы из разных интервью показывают, насколько сами люди смешанного происхождения по-разному воспринимают и относятся к своим именам. При этом более комфортно себя ощущают люди, у которых интернациональные имена в смешанном происхождении. Для людей смешанного происхождения более комфортно иметь такие имена, учитывая, что по фамилии, и по внешнему облику, как правило, люди догадываются об их смешанном происхождении. В целом, родителям в смешанных семьях желательно проявлять толерантность и понимание при выборе имени.

Ключевые слова: межэтнические браки, национальная самоидентификация, глубинные интервью, интернациональные имена, смешанное происхождение, толерантность.

С.К. Уалиева

Мақала тақырыбы: Қазақстандағы аралас текті адамдардың есімдері

Аралас текті некеден туған балалар үшін есім таңдаудың маңызы ерекше. Мұндай отбасыларда әртүрлі мәдениет, дін, салт-дәстүр, тілдердің өзара ықпалы жүреді. Арнайы зерттеулер этносаралық некелердегі жағдайларды неғұрлым терең тануға мүмкіндік береді. «Қазақстандағы этносаралық некелер» атты зерттеу тақырыбы бойынша алынған 50-ден астам терең сауалнамадан нақтылы нәтижелер алынды. Өзіндік сәйкестендіру үшін адам есімінің маңызы зор. Адамның есімін ұлттық өзіндік сәйкестендіруге келмейтіні анық. Сауалнама барысында есімді таңдау және аралас тектен шыққан адамдар үшін таңдаған есімдерінің маңызы туралы сұрақтар көтерілді.

Әртүрлі сауалнамалардың нәтижелерінен алынған мәліметтер келесі нәтижені береді: аралас тектен шыққан адамдар өз есімдеріне әртүрлі қарап, әртүрлі қабылдайды. Сонымен қатар интернационал есімді аралас тектен есептелетін адамдар өздерін комфортты сезінеді. Аралас тектен шыққан адамдар үшін мұндай интернационалды есімдерге ие болу комфортты, себебі тегі мен сыртқы түрпаттарынан адамдар олардың аралас тектен екендігін бағдарлайды. Жалпы алғанда, аралас отбасы ата-аналарына есімдерді таңдауда түсіністік пен толеранттылық көрсетуге талаптанғаны дұрыс.

Түйін сөздер: этносаралық некелер, ұлттық өзіндік сәйкестендіру, терең сауалнама, интернационалды есімдер, аралас шығу тегі, толеранттылық.

S.K. Ualiyeva

The names of people with mixed origin in Kazakhstan

Choice of names for children from interethnic marriages is of particular importance, because such families undergo interference of different cultures, religions, traditions, and languages. Special studies provide an opportunity to explore more thoroughly the situation in interethnic marriages. According to more than 50 in-depth interviews on the research topic "Interethnic marriages in Kazakhstan," some certain results were obtained. A person's name is of a great importance for his or her identity. A name sometimes does not coincide with the national self-identification. During the interviews, the question was asked about choosing a name and the value of the selected name for people of mixed origin.

These materials from different interviews show how people of mixed origin have a different perception and relate towards their names. At that, people who have international names in mixed origin feel more comfortable. For people of mixed origin it is more comfortable to have such names, taking into account that by last name and by appearance, as a rule, people guess their mixed origin. In general, for parents in interethnic marriages it is desirable to show tolerance and understanding when choosing a name for a child.

Keywords. Interethnic marriages, national identity, in-depth interview, international names, mixed origin, tolerance.

Имя для любого человека – слово, которое он слышит с самого детства, постоянно, на протяжении всей жизни. И конечно, оно влияет в определенной мере на характер человека, его судьбу. Особую значимость выбор имени имеет для детей из смешанных браков. Поскольку в таких семьях происходит взаимовлияние разных культур, религий, традиций, языков. Отношение подростков к своему имени бывает разным, так у детей смешанного происхождения, все моменты переходного возраста накладываются на сложность их самоопределения между разными этносами родителей.

Момент выбора имени родителями важен для того, насколько комфортно будет человеку смешанного происхождения в дальнейшем по жизни. Респонденты отмечают, что, называя свое имя и фамилию, относящихся к разным этносам, они встречают повышенный интерес и внимание со стороны окружающих людей.

Определенную роль играет насколько созвучны - имя, фамилия, отчество. И как оно совпадает с внешним типом. Нередко метисы, так часто называют себя люди смешанного происхождения, более обостренно воспринимают отношение окружающих к их имени (в школе, институте, на работе). Поскольку специфика их происхождения влияет на сложность их этнического самоопределения, на процесс становления личности в целом.

Специальные исследования дают возможность более углубленно изучить ситуацию в межэтнических браках. По данным более 50 глубинных интервью по теме исследования: "Межэтнические браки в Казахстане", получены определенные результаты, которые позволяют представить некоторые аспекты выбора имени для детей в межэтнических браках. Были собраны жизненные истории людей (состоящих в межэтническом браке, родившихся в таких браках).

В фокусе нашего внимания дети от браков между европейскими и тюркскими этносами. Мы рассматриваем в большинстве людей по происхождению от двух различных этносов. В основном это дети от браков между казахами и русскими, а также между корейцами и украинцами, азербайджанцами и русскими, русскими и татарами и т.д. Поскольку отличия во внешнем облике детей наиболее очевидны. Сами себя люди смешанного происхождения из таких семей называют себя метисами. Такое название более распространено. В Казахстане есть известная молодежная музыкальная группа, которая называется «Метис». Есть еще

одно новое название – евразийцы, только в обиходе пока встречается редко.

Отличия во внешнем облике таких детей прослеживаются. Что отражается на самоидентификации, причем по-разному. В плане религии наблюдаются значительные отличия – это мусульманская религия у казахов (азербайджанцев, татар) и православная христианская у русских. Практически это сложное взаимодействие отражается на религиозной самоидентификации лиц смешанного происхождения, и также находят отражение на процесс выбора имени. Языки отличаются значительно – славянский и тюркский языки различны, при выборе имени детям взаимодействие имен различных народов получается интересным и порой сложным.

Большое значение для самоидентификации имеет имя человека. Имя порой не совпадает с национальной самоидентификацией. В ходе интервью задавался вопрос о выборе имени и значении выбранного имени для людей смешанного происхождения. Поскольку самооощения человека очень важны для понимания их собственной идентичности.

В выборе имени для детей в межэтнических браках, по ответам респондентов, выявлены определенные тенденции. Для начала рассмотрим, каким образом давали имена. Интересные особенности по отношению к своему имени отмечает Сажида Авроровна Дмитриева (девичья фамилия Валиулина), 51 год, родилась в межнациональном браке: папа – татарин, мама – русская: «Единственное, что я так долго свое имя, не понимала. Вообще это имя! Если другие мусульманские имена Камила, Гульсум - они кругом были, а моего не было, и вообще я здесь его не встречала, кроме как у акушерки, которая меня принимала. Это мамина знакомая была, когда мама рожала, она принимала меня, мама в честь нее и назвала, по-татарски. Чисто татарское имя.

Мама выбрала имя такое. Оно татарское. Но, бабушка (с маминой стороны, русская) категорически была против, и когда я к ней приходила, она пыталась меня называть русскими именами, «Светой» там.. Я тогда маленькой была, меня это так раздражало и я не любила ее, вот это из-за этого. Не отвечала бабушке, сердилась на нее, когда она пыталась называть меня русским именем». [1]

Интересно, что ребенком Сажида осознала, что хотела слышать свое имя: «Свое! Хотя, в глубине души мне тяжело (подчеркнуто нами) было с моим именем жить. Вокруг

все были Лены, Кати, там Светы, Оли (русские имена), а я вот с таким именем. Я даже, ну, как, стеснялась своего имени, честно скажу, очень долго. Уже когда потом с годами ты понимаешь, что лучше ты один, чем много с таким именем. Да, хотелось быть как все, и я даже в пионерский лагерь даже стеснялась ехать потому, что там пока познакомишься, пока запомнят, как тебя звать... В общем, своего имени я стеснялась.

У меня есть родная сестра. У сестры тоже татарское имя. Нейля. Имя я ей давала. Да. Уже со своим опытом, что у меня имя такое сложное и некрасивое, на мой взгляд. Я выбирала имя мягкое какое-нибудь, Нейля «солнышко». [1]

Про отношение к имени, и возможности его изменить, Сажида отмечает: «Имя! Видимо я маме часто говорила, что вот такое имя, потому, что когда я пошла получать паспорт мама мне говорит: «Ну, уж если тебе так твое имя не нравится, можешь его поменять!» [1]

Мы спросили Сажиду, меняла ли она имя. На что она ответила: «Нет, конечно! Как можно было поменять свое имя? Ну, я потом уже с годами поняла. Мне бабушка все время говорила: «Да у тебя очень красивое имя! Вот ты поедешь там к родственникам на Урал, ты посмотришь, какое оно там распространенное!». И после восьмого класса меня на все каникулы туда к родственникам папы отправили, ну туда в Башкирию. Там много всяких сел, я везде гостила. Когда я оттуда приехала, я бабушке сказала: «Одна единственная мне Сажида встретилась, и то этой бабушке было лет восемьдесят!» (Смех). Да, это имя старинное! Единственное, это мое имя, потому что когда с человеком знакомишься, сразу никто запомнить не может как-то. У меня муж запомнил мое имя, не знаю с какого раза! С первого раза не мог запомнить! (Смех).» [1]

Пример выбора имени по литературному произведению показывает респондент «Айгерим Калиева» (псевдоним), 59 лет, папа казах, мама русская, замужем за русским. «Этот период очень хорошо помню. Как я брата именем называла. Это я имя такое дала – Сергей. Кто дал моё имя, да, знаю. Я очень хорошо знаю, потому что это тоже такое историческое событие в нашей семье, потому что моя мама, прочитала книгу «Путь Абая» Мухтара Ауэзова, и там ей очень понравилась героиня по имени Айгерим. Она казахскую литературу и культуру изучала и читала. Пыталась, всё-таки, узнать об этом народе. Ей понравилось. По тем

временам это было очень редкое имя. И вот, в Сведловске его записали в качестве моего имени. А брату я уже дала имя Сергей. Родители послушали. Да. Я как-то вот изначально вообще в семье главная была (смеется).» [2]

Нередко встречаются ситуации, когда называют в честь бабушек и дедушек. Это довольно интересная история о том, как дают имя и какие поверья существуют. В действительности у казахов есть такое поверье, если дать имя другого народа, болезни отвернутся, и то, что передается по роду, просто обойдет стороной. Респондент «Ольга Сабенова» (псевдоним), 45 лет, русская, замужем за казахом, 2 детей.

«В 1987 году родилась девочка. Муж назвал её именем своей мамы (она казашка). Хотя у мамы русское имя. Мария её зовут. У неё прямо в паспорте так записано. Почему? Потому что она, последний ребенок в семье. И все дети умирали у них. И помнишь, такой обычай есть – назовите чужим именем. Чужого народа. И как бы отвернутся болезни от неё, от ребенка. И действительно, она одна осталась, кто выжил. Но она просто Мария. И муж сказал, когда я забеременела, что хочет, если будет девочка, назвать именем мамы. Он вообще страшно хотел девочку. Вплоть до того, что смеялся: «Родится мальчик, я тебя из роддома не заберу». И родила ему девочку, он назвал Марина. Марина записал. Не знаю, почему. Не Мария, как мама. Может быть, сыграло вот что, у него мама сильно больная была. Отец его, мой свекор, не хотел, чтобы Марией назвали. Говорил, назовите хоть как, только не Мария. Он тоже вот такой суеверный. Как бы её болезнь по имени не передавалась. Может быть, поэтому муж не «Мария» записал, а «Марина». Всё-таки какая-то интерпретация. Ну, мы говорим «Марина».

У нас двое детей. Второй ребенок родился через 10 лет. Когда мы поняли, что у нас будет квартира. Даже получилось так, что я забеременела, и взяли по ипотеке квартиру. И вот родился мальчик. Мальчик. Олжас. Это казахское имя. Опять же выбирал муж». [3]

Интересный подход, когда имя ребенку дают бабушки и дедушки, или другие родственники. В том случае, если родители молоды, и желают проявить уважение (оказать честь — традиция у казахов), предоставляют право выбора имени новорожденного ребенка близким родным, авторитетным людям в роду (у респондентов порой встречается, когда имя, фамилия и отчество, от разных этносов).

Из интервью с респондентом Анна Кадылбековна Нугуманова, 21 год (папа казах, мама русская), у нее при казахской фамилии и отчестве, русское имя. Анна отмечает в интервью: «Имена нам давали два дедушки. У нас два дедушки, один русский, другой казах. Старшую сестру назвал дедушка с папиной стороны, казах, назвал Римма, в честь их старшей сестры, то есть нашей тети. А меня назвал дедушка с маминой стороны, русский, мамин отец. Меня назвали Анна, в честь моей прабабушки. А племянника зовут Ильяс. Но это захотел его отец, муж сестры». [4]

По поводу звучания фамилии, имени, отчества, Анна отмечает: «До этого я разговаривала с моими родителями, в 15-16 лет. Если честно, то мне не нравилось мое отчество, то есть не то что отчество, мне не нравилось звучание: Анна Кадылбековна. – Ну что это такое! Сестра нормально (Римма Кадылбековна), а я гибрид. И вот, когда было 16 лет, я поговорила дома с родителями. Тогда национальность можно было менять и отчество. Я с папой разговаривала, так и так, можно я буду – Николаевна, по дедушке. И национальность русская сделаю. Он сидел, сидел, думал: «Да, можно. Но если бы ты была мальчиком, я бы тебе не разрешил». А в то время пошла приватизация, с документами, всегда с документами проблемы. И мама говорит: ты сейчас перепишешься на русскую, и отчество другое – ты совсем другой человек будешь, тебе в жизни будет сложнее. Тут из-за буквы-то, другой человек, а тут вообще все поменяешь.

И вот так посидела и подумала, меньше чтобы проблем было с документами, я осталась казашка, и Кадылбековна. И меня это устраивает, на данный момент меня все это устраивает. Я даже не жалею, что тогда вот осталась. У меня даже бывает, знакомятся со мной, я говорю, Аня. А полное имя – Анна. Я Анна, что я метиска.» [4]

Существует подход к выбору имени, когда учитывают созвучность имени, фамилии и отчества. Если отец русский — соответственно фамилия и отчество русские, по созвучности подбирают имя. Или наоборот, если отец казах, соответственно выбирают и имя ребенку. Например, учитывая созвучность имени, родители, проявляя глубокое уважение к старшим родственникам, дают имя дедушки.

Респондент «Назым Кусманова», 40 лет, казашка, замужем за русским, один сын. «Есть ребенок, учится в 5 классе, зовут его Максим, учится в школе, российско-казахстанской гим-

назии, или наоборот, здесь в Алматы. Выбор имени ребенку — из тех, что предложили, больше всего понравилось это. Было обоюдное решение, мои родители подталкивали, что нужно принимать сторону мужа. Хотя конечно, можно было что-то нейтральное — Тимур, Ринат. Мне просто нравилось имя Максим. Еще что подтолкнуло, оба деда были Максимами, прожили долго. Может это и к лучшему. И еще были представлены много имен, которые мне не нравились.» [5]

Подход к выбору имени, учитывая звучание имени, показывает респондент Мурат Койшинов, 47 лет, казах, женат на русской. «Сына зовут Аюжан. Выбирали по принципу, чтоб было красиво и с точки зрения тюркской фонетики, звучания. Долго не могли подобрать. Книги с именами перебрали. Она решила, кто будет изображен на пеленке, когда проснется. Она спросила – как будет по-казахски медвежонок? Я напрягся, говорю аюдын баласы. Она говорит – а нет, тогда не пойдет. Я тут же позвонил отцу, папа тоже не смог как ни странно сказать это слово. Через 2-3 дня звонит ночью по телефону – Кунжук. Какой кунжук? Ты же сам мне сказал. Я сказал, жоқ, келмейды (нет, не подойдет). И друг назвал своего сына Акежан – очень красиво. Не то, что Кажегельдин. А вообще, просто красиво, душа отца. И она спросила – душа медведя Аюжан? Самое главное я таких имен не слышал. В Интернете я нашел, есть Аюжан оказывается. Правда иногда слышится Аяужан, женское имя. А вообще очень красивое имя». [6]

Интересный подход, когда выбирают интернациональные имена, которые не могут быть отнесены к определенной национальности конкретно. Названные факторы в реальности — безусловно, работают комплексно. Из интервью респондента Тимура Сергазинова, 34 года, папа – казах, мама – русская, где он отмечает, как назвали его сестер и его самого: «Старшую сестру - зовут Элина, это не казахское имя и не русское, это международное. Вторую зовут – Аида, это египетское имя, кажется. Восточное какое-то, но не казахское. У третьей чисто казахское имя – Анара. Тимур – это тюркское. Оно есть у русских. Видимо симпатичное имя. Вот так вот (Тимур смеется)». [7]

Пример, когда родные дают имя ребенку, показывает пример из интервью с респондентом Мадина Нахипова, 48 лет, казашка, муж – кореец: «У меня мальчик и девочка.

Сына зовут Руслан, а дочку Карина. Родственникам даже всем снился сон, когда я беременная ходила, что как будто бы я родила, и все знали, что у меня сын родится и назвали его, все сказали, чтобы я назвала сына Русланом. Карину это моя сестра назвала. Они три имени нам сказали: Диана, Карина, Сабина. Ну, я сказала, что Карина лучше подходит». [8]

Интересно, как объясняет респондент выбор имени Даша Сурова, 31 год, русская, замужем за казахом: «У меня есть сын, ему девять лет. Его зовут Дамир. Мы сложили наши имена: Даша и Миржан. Опять-таки, я не стала идти на поводу у родителей мужа и не стала давать то имя, которое они предлагали, и не стала давать фамилию по отцу мужа как принято. Родители мужа предложили имя Данияр, хоть и не сильно отличается, но все равно. А Дамир это - ну и у казахов много с такими именами, но оно не чисто казахское». [9] Приведенная история в действительности показывает сложности взаимодействия в смешанной семье. Поскольку недопонимание обычаев, традиций, отражается на взаимоотношениях, и усугубляет противоречия.

В следующем примере видно, что опыт с первым ребенком способствовал в дальнейшем большему пониманию ситуации, и второго ребенка назвали нейтральным именем – Тимур. Из интервью респондента Лариса Ниязова, 46 лет, русская, муж казах: «Дочь мою зовут Татьяной. Она родилась у меня первой. На тот момент, когда она родилась, маме моего мужа приснился сон. Будто к ней приходит ее дед и приносит маленького верблюжонка, белого верблюжонка. А у казахов есть обычай, что если во сне тебе приносят верблюжонка, ягненка, то значит, женщина или беременна или должна получить какой-то подарок. И она говорит: «мне приснилось, вроде я не беременна». Стала меня спрашивать, я сказала: «да». И она сказала: «назовете». Но сразу она мне ничего не сказала. А когда я родила, она пришла ко мне в роддом и говорит: «Назовете Акботой». Это «белый верблюжонок» в переводе. Я молодая, горячая говорю: «Как это?! Акбота?! Нет! Мы с мужем уже договорились и мы ей даем имя Татьяна». Потому что Татьяна, она родилась у меня в январе как раз перед Татьяниним днем. (Прим.: Татьянин день – 25 января, когда в православии поминуют Татьяну) Я говорю: «чтобы святые защищали, назовем Татьяной». Собственно даже, муж выбрал ей это имя, а не я. Я сказала:

«Ладно, Татьяна». Мужу, кстати, его Русланом зовут, я сказала: «Ты метрику на Татьяну сделай, пока родители не сделали ее на Акботу». А у меня как-то даже все закипело, как это так! Это мой ребенок! /смеется/ Это эгоистические чувства какие-то, материнские. Как раз это все всплывает, все нахлынуло... я говорю: «Это мой ребенок! Они своих детей могли называть так как они хотели! Почему я должна разрешить назвать своего ребенка назвать так, как они хотят?!».

По прошествии нескольких лет я поняла, что может быть, была где-то неправа. И когда дочери дали это имя выйдя из роддома, то мне объяснили, через стекло роддома трудно объяснить /смеется/. Мне объяснили почему, я сказала, что «я не против, называйте ее «Акботой», а в метрике пусть останется «Татьяна»». То есть, она приезжает к вам, зовите ее «Акбота», и она со временем сопротивляться не будет, и я не буду. Я буду знать, что у нее два имени. Имя, которое ей дали ваши святые и имя, которое ей дали наши святые. То есть, вот здесь и получается столкновение двух культур, религий, святые одних, и святые других.

Второй ребенок у меня сын. Его мы назвали Тимур. Здесь уже мы выбирали имя. Когда он родился, у него была двухсторонняя косоплоскость, и когда мы посмотрели уже потом имена, что они означают, то как раз имя Тимур говорит о том, что у него слабые ножки или что-то такое. Я говорю, что «значит имя тоже выбрано не нами, а с подсказки».

Имя Тимур у меня выбрал муж потому, что я предлагала имя Роман или Тимур, чтобы не было разницы, я старалась избежать конфликта двух культур. Я думала, что если я так поступлю, как поступила с дочерью, что настояла на своем, то чтобы так не было с сыном. Потому что имя Тимур есть и в казахской среде и среди русских также встречается. Поэтому я и предложила: «давай подберем имя, которое бы не оскорбляло ни ту, ни другую сторону». То есть, чтобы это было что-то нейтральное. Мы и сошлись на этом имени.» [10].

Данный пример демонстрирует, каким образом приходит взаимопонимание со временем. И к тому же, разница культуры в том, как давать имена, ярко показывает именно этот пример. Пожалуй, самым важным в данном примере является тот момент, как люди находят понимание, осознают, что пусть «ваши святые и наши святые» будут покровительствовать ребенку.

Пример выбора имени путем взаимного согласия, «чтобы никого не обижать», показывает интервью респондента «Азата Саркенова» (псевдоним), 30 лет, казах, женат на русской: «У нас сын, Тимур, три года. Как давали имя - я дал имя. Я сказал, я вам предлагаю способ такой, он подходит к выбору имени – я предлагаю варианты, но выбирает она, из моих вариантов. Либо она выбирает варианты, и я выбираю, но из её вариантов. И вот как бы я ей предложил, вот ты варианты предложишь, а я один выберу. Я ей предложил. Я ей варианты предложил – она выбрала. Руслан, Тимур, ну такие имена, которые есть и там и там, чтобы никого не обижать. То есть и русских, и у казахов, да Марат, Руслан, Тимур.» [11]

Выбор имени путем обсуждения в семье, показывает пример из интервью Ержана Байбурина, 51 год, казах, женат на русской. «Трое детей. Девочки все. Сейчас 23, 21 и 5. Как давали имена - всё решалось на уровне обсуждения. Было имя, которое я выбрал, она выбрала, и немножко мы спрашивали мнение родителей. Но после того как сами решили. И, в принципе, имена были международные, я бы сказал. Потому что у старшей имя – Дария. Можно по-русски сказать Дарья. Дария – это иранское имя. Ну, больше восточное, конечно. У второй девочки – Сания, тут тоже, видите, получилось, как бы, и то, и то. То есть, можно, наверное, называть Александрой, Сашей. А третья тоже Малика, то есть, тоже. Все имена такие... То есть, они получились... Да. Малика тоже арабское. То есть, имена такие – на стыке, поэтому не было каких-то особых противоречий. Ну, что-то я хотел, что-то она. В принципе, приходили к одному мнению, выбирали, то есть, не было разделения, разногласий.» [12]

Приведенная история весьма показательна, причем не только для людей смешанного происхождения. Вопросы, связанные с тем, какое имя дают человеку, могут быть актуальны, если само имя не нравится. Однако, следует подчеркнуть, что у людей межэтнического происхождения эти вопросы встают более остро, и накладываясь на другие аспекты происхождения, могут усиливаться. Поскольку они сами находятся на стыке, на пограничье двух разных культур. И такое взаимодействие безусловно влияет на самоопределение и самоощущения человека, в особенности в подростковый период.

Вопрос созвучности имени, фамилии и от-

чества весьма актуален для людей смешанного происхождения. И они, при получении документов (удостоверения личности, паспорта) по достижении совершеннолетия, нередко хотят изменить его.

В качестве примера из интервью респондента Сусанна Морозова (девичья фамилия Айвазян), 37 лет, папа – армянин, мама – украинка; замужем за русским. Сусанна отмечает: «Да, проблема была в том, что я не очень хорошо относилась к своему имени и к своей фамилии. Потому что они не очень легко произносимы и у меня очень часто, когда переключку в классе делали, учителя, одноклассники неправильно называли мою фамилию, имя. И я помню, что у меня в детстве была прямо мечта поменять не этническую принадлежность, а именно имя и фамилию. И то, что я армянка меня, с одной стороны, вроде как бы и радовало, что я такая необычная, и я такая в классе одна и во дворе нас там всего двое было. А с другой стороны, мне хотелось, ну, наверное, чисто подростковый такой случай социализации, хотелось быть как все, чтобы я была там Юлией или Леной, Ивановой, то есть было у меня такое стремление. Когда я родителям заикнулась о том, что я при получении паспорта хочу написать, что я русская, и может быть, даже поменять имя свое необычное, папа мой возмутился. Айвазян у меня была фамилия, а как только не называли и Айвазов, и Авасян, по-всякому меня называли, и Аванесян. То есть вот это, конечно, меня всякий раз коробило, мою детскую ранимую душу и я стеснялась, зажималась всякий раз, как страус втягивала голову и думала: «Господи, почему я не Оля? Почему я не Лена? Зачем вы меня так называли?». [13] Следует отметить, что Сусанна очень эмоциональный, экспрессивный человек. В ходе интервью она заново проживала эмоции, которые возникли в связи с ситуацией выбора.

И с этим моментом связано этническое самоопределение Сусанны при получении документов: «Это был единственный случай, когда папа проявил родительский категоризм, можно сказать. Что категорично сказал: «Нет, ты напишешь, что ты армянка! И все! И никаких там изменений ты вносить не будешь!» Ну, папа для меня всегда такой авторитет был, что, хотя у меня внутри там борьба была, я сделала так, как он хотел. Я написала, что я – армянка, и имя себе оставила, и фамилию.» [13]

Данная история Сусанны, происходившая в

советский период, могла произойти и в другое время. Важным моментом является, что время спустя, происходит осознание сложностей подросткового периода. И приходит понимание своей исключительности и уникальности, в качестве происхождения из смешанной семьи.

Приведенные материалы из разных интервью показывают, насколько сами люди смешанного происхождения по-разному воспринимают и относятся к своим именам. При этом более комфортно себя ощущают люди, у которых интернациональные имена в смешанном происхождении. Когда родители выбирают интернациональные имена, которые общеприняты для разных этносов. Это могут быть восточные или современные благозвучные имена. Например, очень распространенные в современном Казахстане для детей смешанного происхождения: мужские имена – Тимур, Руслан, Ильяс, и женские имена – Карина, Алина, Диана. Как

правило, родители стараются в этом случае быть оригинальными и могут найти совершенно новое имя ребенку (например Аюжан). В этом случае наблюдается большая независимость и самостоятельность решений родителей, в отношениях с родственниками. Для людей смешанного происхождения более комфортно иметь такие имена, учитывая, что по фамилии, и по внешнему облику, как правило, люди догадываются об их смешанном происхождении.

В целом, родителям в смешанных семьях желательно проявлять толерантность и понимание при выборе имени. Материалы нашего исследования показывают сложности при выборе имени, и в процессе социализации людей смешанного происхождения. Для рекомендации родителям важно пожелать внимательности и чуткости при выборе имени, следует быть аккуратнее, учитывая его созвучность с фамилией и отчеством.

Литература

- 1 Интервью с: Сажида Дмитриева (девичья фамилия Валиулина), г. Усть-Каменогорск, апрель 2010 г.
- 2 Интервью с: «Айгерим Калиева» (псевдоним), г. Усть-Каменогорск, сентябрь 2011.
- 3 Интервью с: «Ольга Сабенова»(псевдоним), г. Усть-Каменогорск, сентябрь 2011.
- 4 Интервью с: Анна Нугуманова, г. Усть-Каменогорск, июнь 2010 г.
- 5 Интервью с: «Назым Кусманова» (псевдоним), г. Алматы, февраль 2008 г.
- 6 Интервью с: Мурат Койшинов, г. Усть-Каменогорск, декабрь 2011.
- 7 Интервью с: Тимур Сергазинов, г. Усть-Каменогорск, апрель 2010.
- 8 Интервью с: Мадина Нахипова, г. Чимкент, октябрь 2012.
- 9 Интервью с: Даша Сурова, г. Усть-Каменогорск, сентябрь 2011.
- 10 Интервью с: Лариса Ниязова, Чимкент, октябрь 2012.
- 11 Интервью с: «Азат Саркенов» (псевдоним), г. Усть-Каменогорск, сентябрь 2011.
- 12 Интервью с: Ержан Байбурин, г. Усть-Каменогорск, сентябрь 2011.
- 13 Интервью с: Сусанна Морозова (девичья фамилия Айвазян), г. Усть-Каменогорск, апрель 2010.

ӘОЖ 94 (574) (075,8)

Т.М. Әминов

Астана медицина университеті тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор, Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан, Астана қ.
E-mail: aminov.t.m@mail.ru

Абылай хан – ұлы мемлекет қайраткері, дарынды қолбасшы және көрнекті дипломат

Осы мақалада ғылыми тұрғыдан Абылай ханның Қазақ елінің тарихындағы ұлы мемлекет қайраткері, дарынды қолбасшы және көрнекті дипломат ретіндегі ерекше орны сипатталады. Абылай хан – әйгілі саяси қайраткер. Қазақ халқының XVIII ғасырдағы күрделі тарихынан орын алған ерекше тұлға. Ш. Уәлиханов Абылайдай шексіз билікке ие болған бір де бір қазақ ханының болмағанын, оның мемлекет билігін орталықтандырып, нығайту бағытындағы әрекеттерін жазды.

Жазба деректерде Абылайдың шетел басқыншыларына қарсы табанды соғыс жүргізгендігі айқын көрсетіледі. 1738-1741 жж. Абылай бастаған қазақ қолы жоңғар басқыншыларына бірнеше мәрте соққы береді. 1753 жылы желтоқсанда Абылай басқарған қазақ жауынгері жоңғар әскерлерімен шайқасып, бірталай қазақ жерін азат етеді. Көп ұзамай, Абылайдың басшылығымен қазақ елі жоңғар және қытай басқыншыларынан өзінің дербестігі мен азаттығын қамтамасыз етеді.

Абылай қазақ елінің тәуелсіздігіне нұқсан келтіретін қауіп-қатерлермен аянбай күресіп, дербес сыртқы саясат ұстанып өтті. Мәселен, тегеурінді әскери қимылмен қатарластырыла жүргізілген мәмілегерлік әрекеттері Абылайды өз заманының ұлы қайраткерлері деңгейіне көтерді.

Абылай Қазақ елінің тұтастығын сақтап қалуға тырысты, ол оның іс жүзінде тәуелсіз мемлекет болуын армандады. Ұлы ханның сол арманы, қазіргі таңда елбасы Н.Ә. Назарбаевтың көреген саясатының арқасында орындалды деуге толық негіз бар.

Түйін сөздер: қайраткер, қолбасшы, батыр, шайқас, азаттық, тәуелсіздік және т.б.

Т.М. Аминов

Абылай хан – великий политический деятель, талантливый полководец, выдающийся дипломат

В данной статье с научной точки зрения показана особая роль хана Абылая в истории Казахстана как великого государственного деятеля, талантливого полководца и выдающегося дипломата. Абылай хан – яркий политический деятель. Он является замечательной личностью в драматической истории казахского народа. По словам Ш. Валиханова, он был единственным казахским ханом, который обладал неограниченной властью и сделал многое по укреплению централизованной государственной власти.

В многочисленных зарубежных и отечественных письменных источниках достоверно описывается полководческий талант Абылая по руководству крупными военными сражениями против иноземных захватчиков. Так, в 1738-1741 гг. казахские войска под командованием Абылая выигрывают несколько крупных сражений с джунгарами. В декабре 1753 года казахские воины под руководством Абылая проводят победоносное сражение против джунгарских захватчиков, в результате враг вынужден был покинуть большую часть казахской территории. Спустя некоторое время страна казахов под руководством Абылая завоевывает свой суверенитет и свободу от джунгарских и китайских захватчиков.

Абылай хан, ведя беспощадную борьбу за сохранение свободы и единства страны казахов, одновременно проводил самостоятельную внешнюю политику. Блестящий полководческий талант и умелое дипломатическое искусство выдвинули его в число великих политических и государственных деятелей той эпохи.

Абылай стремился сохранить территориальную целостность страны и мечтал достижения ею подлинной независимости. Мечта великого хана ныне вполне осуществилась благодаря мудрой политике Президента Н.А. Назарбаева.

Ключевые слова: деятель, полководец, герой, сражение, свобода, независимость и т.д.

T. M. Aminov

Abylai Khan - the great politician, a talented military leader, a distinguished diplomat

In this paper, from a scientific point of view shows the special role of Khan Abylai in Kazakhstan's history as a great statesman, a talented military leader and an outstanding diplomat. Abylai Khan - a bright politician. It is a remarkable figure in the dramatic history of the Kazakh people. According to Sh. Valikhanov he was the only Kazakh Khan, who had unlimited power, and did much to strengthen the central government.

Numerous domestic and abroad written sources reliably described Abylai leadership talent to lead the major military battles against foreign invaders. Thus, the 1738 - 1741 Kazakh troops under the command of Abylai winning several major battles with Dzhungars. In December 1753 Kazakh soldiers led Abylai spend Dzhungarian victorious battle against the invaders, as a result of the enemy was forced to leave most of the Kazakh territory. After some time, the country under the leadership of the Kazakhs Abylai gaining its sovereignty and freedom from Dzhungarian and Chinese invaders.

Abylai Khan, leading a relentless struggle for the preservation of freedom and unity of the country Kazakhs, at the same time pursue an independent foreign policy. A brilliant military talent and skillful diplomatic skills made him one of the great political and public figures of the era.

Abylai sought to preserve the territorial integrity of the country and achieve her dream of true independence. The dream of the Great Khan is now fully realized thanks to the wise policy of President N.A. Nazarbayev.

Keywords: military leader, hero, fight, freedom, independence, etc.

Абылай хан Қазақ елі мен халқының тарихында ұлы мемлекет қайраткері, дарынды қолбасшы және көрнекті дипломат ретінде ерекше орын алады.

1711 жылы (кейбір деректерде 1713 ж.) Жошы ханның ұрпағы болып табылатын Салқам Жәңгір ханның немересі «қан ішер» Абылайдың ұлы Көркем Уәли сұлтанның шаңырағында қазақ тарихында үлкен орын алған бала дүниеге келген, оның азан шақырып қойған аты – Әбілмансұр болатын. Қалмақтар Түркістанды алып, Уәли сұлтанды өлтіріп, оның 13 жасар ұлы Әбілмансұрды тұтқындағы басқа адамдармен бірге Хиуа базарына апарып құлдыққа сатпақшы болды. Осы жерде ол тұтқыннан қашып елге келіп, ауқатты адамдардың малын бағуға жалданды. Үйсін Төле бидің түйесін, одан соң Дәулеткелді байдың жылқысын бағады [1].

Сөйтіп, Шыңғысхан мен Жошының тікелей ұрпағы болып табылатын Әбілмансұр өзінің ата-баба жолын қайталады. Ол да Шыңғысхан сияқты рулы әулеттен шығып, тым ерте жетім қалды. Үсті-басы жалба-жұлба, арып-ашқан бала Сабалақ аталып кетті. Бірақ, Әбілмансұр өзін қашан да лайықты ұстай білді, оңаша жүргенді ұнатты.

Үмбетей жыраудың, т.б. ауыз әдебиетінің ірі өкілдерінің мәліметтеріне қарағанда, Абылай 20 жасында қан майданда ерлігімен танылған. Бұқардың Абылайға «Сен жиырма жасқа жеткен соң, Алтын тұғыр үстінде Ақ сұңқар құстай түледің» деуі осының дәлелі. Қай жылы туса да, 1730-33 ж. аралығында болған бір ұрыста бұрын белгісіз жас жігіт Әбілмансұр жекпе-жекке шығып, қалмақтың бас батыры, қоңташы Қалдан Сереннің жақын туысы (кейбір деректерде: күйеу баласы) Шарышты өлтіреді [2].

Әбілмәмбет хан жаудан жеңіспен оралған Сабалақтың өз туысы екенін түсінеді. Риза болған ол оған хандық тағын ұсынады. Абылай есімін алған Сабалақ хан болудан бас тартып, Әбілмәмбет қайтыс болғанға дейін сұлтан дәрежесінде бас ақылшы, кеңесші болады [3].

Сөйтіп, үлкен әкесінің аруағын шақырып, жауға Абылайлап ат қойған Әбілмансұр жеңісті ұрыстан соң, Орта жүздің сұлтаны деп танылып, қазақ даласындағы ең беделді әміршілердің біріне айналады. Бұдан соңғы жерде Әбілмансұр есімі ұмытылып, Абылай атанады. Абылайдың 20 жасы қай жылға сәйкес келуіне байланысты, қай шайқасқа қатысқаны туралы болжам айтуға болады. Бұл, әрине, Абылай қатысқан алғашқы соғыс емес. Ел әңгімелері, тарихи жырлар Сабалақ әуелде Бөгенбай жасақтарының құрамында жорық-жортуылдарға қатысқанын айғақтайды. Аңырақай шайқасына қатыспады дегеннің өзінде де, Абылайдың 1730-33 ж. болған бір ірі шайқасқа қатысқаны дау тудырмайды. Тарихи деректерден Орта жүз жасақтары мен жоңғарлардың арасында 1930 жылы да, 1731 жылы да бірнеше үлкен ұрыстар болғаны белгілі. 1732 ж. жоңғарлардың 7 мыңнан астам әскері Орта жүздің шығыс шетіндегі ауылдарына шабуыл жасап, тегеурінді тойтарысқа тап болады (Ресей сыртқы саясатының архиві, Жоңғар істері қоры, 113/1-т., 1-іс, 95-96 парақ).

Абылайдың жиырма жасы 1733 жылға сәйкес келсе, дәл сол жылы қазақ пен қалмақ арасында үлкен майдан болғаны қытай деректерінде атап көрсетілген. Абылайдың әскери қайраткерлігі, қолбасшылық қабілеті 30-40 жылдардағы шайқастарда ерекше көрінді. Осындай жан алысып жан беріскен соғыстардың бірін Бұқар жырау «Қалданменен ұрысып,

Жеті күндей сүрісіп...» деп суреттейді. Ол соғысқа Абылайдың қанды көйлек жолдастары: Каракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Қарақалпақ Қылышбек, Шапырашты Наурызбай, т.б. қазақтың белгілі батырлары тізе қоса қатысады. Бұл да Абылайдың жауға қарсы қазақ халқының басын біріктіре білгендігінің дәлелі болып табылады. Бірте-бірте ұлыстағы бар өкім Әз-Тәуке ханның немересі Әбілмәмбет ханнан (ол да Салқам Жәңгірдің әулеті) өтіп, Абылайдың қолына көшеді. Абылайдың ерлігі мен ақыл-парасатына бас ұрған Әбілмәмбет ақылшы аға болып қалып, кеңесші хан дәрежесімен шектеледі [3].

Сөйтіп, 18 ғасырдың 30-жылдарының аяғында іс жүзінде бірте-бірте ұлыстағы бар билік Әз Тәуке ханның немересі Әбілмәмбет ханнан өтіп, Абылайдың қолына көшеді. Абылайдың ерлігі мен ақыл парасатына бас ұрған Әбілмәмбет ақылшы аға болып қалып, кеңесші хан дәрежесімен шектеледі. 18 ғасырдың 30-жылдарының аяғында Абылай есімі бізге белгілі құжаттарда Әбілмәмбет ханмен қатар аталады. Орыс тарихшысы А.И. Левшин: «1739 ж. Орта жүзде Сәмеке (Орта жүздің батысындағы аз санды руларды биледі) ханның орнына хан сайлаудан бұрын Әбілмәмбет пен Абылай екеуі бірдей хандық билік жүргізген», – деп жазды [4]. Ш. Уәлиханов та осы пікірді қолдайды.

1738-1741 жж. Абылай бастаған қазақ қолы жоңғар басқыншыларына бірнеше мәрте соққы береді. 1742 ж. Өкінішке орай, Абылай тұтқиылдан шабуыл жасаған жоңғарлардың қолына тұтқынға түседі. Сол кездегі ойрат басқыншыларына қарсы күресетін ең белсенді ұйымдастырушыларының біріне айналған Абылайдың жау қолына түсуі қазақ қоғамында абыржушылық туғызып, Абылайды босатып алу үлкен саяси мәселеге айналады.

Тарихи жырларда қазақ, билеушілерінің атынан Төле би мен Әбілқайыр хан Орынбор әкімшілігінен Абылайды тұтқыннан босатып алуда ара түсуге өтініш жасайды. Бұл деректің шындық екенін осы кезеңде Орынбор генерал-губернаторы И.И.Неплюев пен Әбілқайырдың өзара жазысқан хаттары да дәлелдей түседі. Қазақтың үш жүзінен Төле би бастап 90 адам елші болып барып, келіссөз жүргізіп, 1743 ж. 5 қыркүйекте Абылайды тұтқыннан шығарып алады. Бұл жөнінде И.И. Неплюевтің Сыртқы істер коллегиясына жазған хатында қазақтар мен калмақтар бітімге келіп, бірігіп кете ме деген қауіп те білдірілгені (Ресейдің сыртқы

саясат архиві. Жоңғарлар ісі қоры, 113/1-т., 3-іс, 14-н.).

Абылай билігінің күшейе түсуінің жаңа кезеңі 1744 ж. Әбілмәмбеттің Түркістанға көшіп кетуі уақытына саяды [3].

1745 жылы Орта жүздегі Әбілмәмбет, Абылай және Барақ сұлтандар қатар аталса, 3-4 жылдан кейін мұндағы жағдай мүлдем өзгерді. 1749 жылы тамызда Неплюевпен кездесуінде Жәнібек тархан: «бұрын Орта жүзде Әбілмәмбет хан болған, бірақ ол біраздан бері Ташкентте тұрып жатыр, ел басқарудан қалған. Барақ сұлтан зұлымдық үшін қашып жүр. Онда жалғыз Абылай сұлтан ғана билік жүргізіп отыр» – деп көрсетті [1].

Абылай көреген саяси қайраткер бола отырып, калмақтармен аса ауыр соғыстардан қалжыраған елінің есін жиғызу үшін дипломатиялық жолдарды да тиімді пайдаланды. 1740 жылы тамызда ол Орта жүз ханы Әбілмәмбетпен, тағы да басқа 120 старшынмен Орынборға келіп, орыс өкіметінің «қамқорына» кіруге келісімін білдіреді. Сонымен бір мезгілде қазақ халқының тұтастығын сақтау мақсатында Цин империясымен де қарым-қатынасын суытпады. Петербург пен Пекинге елшіліктер аттандырды (1757-77 жж. Пекинге 10 елшілік жіберген). Абылай 1745 жылы Қалдан Серен дүние салғаннан кейін Жоңғарияның билеуші топтарының тақ таласынан әлсіреп, бұрынғы әскери қуатынан айырыла бастауын және жоңғар-қытай соғысын Шығыс Түркістанмен іргелес өңірдегі ойраттардың уақытша билігінде қалған қазақ жерлерін қайтаруға, елдің дербестігін толық қалпына келтіруге пайдалану үшін барынша күш салды.

Абылайдың саяси қайраткерлігі, қолбасшылық қабілеті 1740-50 жылдардағы айқастарда ерекше көрінді. Осындай соғыстардың бірін Бұқар жырау «Қалденменен ұрысып, Жеті күндей сүрісіп...» деп суреттейді. Ол соғысқа Абылайдың қанды көйлек жолдастары: Қанжығалы Бөгенбай, Каракерей Қабанбай, Шақшақ Жәнібек, Қарақалпақ Қылышбек, Шапырашты Наурызбай, т.б. қазақтың белгілі батырлары тізе қоса қатысады. Бұл да Абылайдың жауға қарсы қазақ халқының басын біріктіре білгендігінің дәлелі болып табылады [2].

Абылай қазақ елінің тәуелсіздігіне нұқсан келтіретін қауіп-қатерлермен аянбай күресіп, дербес сыртқы саясат ұстанып өтті. Жазба деректерде Абылайдың шетел басқыншыларына қарсы табанды соғыс жүргізгендігі айқын көрсетіледі. 1752 жылы ол бастаған қазақ әскері шамасы 15-20 мың адамдай ойраттар қолының

шабуылына тойтарыс береді. 1753 жылы желтоқсанда Абылай 5 мың жауынгерімен жоңғар әскерлерімен шайқасып, бірталай қазақ жерін азат етеді. 1754 жылы сәуірде Абылай бастаған 1700 қазақ әскері 10 мың қалмақпен соғысуға мәжбүр болса (Қаратал өзені бойында), сол жылдың шілде-тамыз айында 4 мың әскермен Жоңғарияға жорық жасап, 3000 қалмақты тұтқынға алып келген. 1756 жылы Абылайдың бастауымен қазақтар қытайлар мен қалмақтардың біріккен күшімен екі рет шайқасып, оның бірінде жеңіліп (Абылай жаралы болады), екіншісінде жеңіске жетеді. 1757 жылы Абылайың 6 мың әскері Қытайдың 40 мың әскерімен шайқасқаннан соң, қытайлар Абылайдан бітім сұрайды. Тегеурінді әскери қимылмен қатарластырыла жүргізілген мәмілегерлік әрекеттері Абылайды өз заманының ұлы қайраткерлері деңгейіне көтерді [3].

1753-54 жылдардағы шайқастарға Қабанбай, Бөгенбай, Жанатай, Керей Жәнібек, Өтеген батырлар қысы-жазы үзбестен катысады. Абылай бірде Калдан Серенмен бітімге келсе, бірде Дабашыны (Давациды) шауып, бірде оны және Әмірсананы өзіне паналатады. Сөйтіп Ойрат ұлысының бөлшектене беруін көздейді. Осының нәтижесінде Абылай әскері 1771 жылы, Мойынты өзені бойында болған қалмақтармен ауыр шайқаста жаңа жеңіске жетеді.

Саяси ахуал тұрақталған шақта Абылай қазақ жерінің бүтіндігіне қол сұққан басқалармен де ымырасыз күрес жүргізді. 1754-55 және 1764 жж. қырғыздар Жетісуда біраз ауылдарды шауып, Ақсу, Көксу және Шу бойын жаулап алады. Осыған жауап ретінде Абылай 1755, 1765 жылдары Қырғыз ұлысына қарсы жорық жасап, Іленің сол жағасын, Шу бойын тазартады, қырғыздың Нарынқолдан Қордайға тартылған, күні бүгінге дейін сақталып отырған шекарасын анықтайды. Ол өмірінің соңғы 15 жылында Орта Азия хандықтарына қарсы тынымсыз күрес жүргізеді. 1765-67 ж. Абылай қолының Қоқан билеушісі Ерденбекпен соғысының нәтижесінде Түркістан Сайрам, Шымкент қалалары қайтадан қазақтар иелігіне өтеді, Ташкент алым-салық төлеуге мәжбүр болады [5].

Екі жүз жылға созылған қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күресінің соңғы жаңғырығы алаш жұртының санасында «Шаңды жорық» деген атпен белгілі. Бұл 1771 ж. Еділ қалмақтарының (170-180 мың адамы; 40 мыңдай әскері бар) жоңғарға қазақ жері арқылы үдере көшуі еді. Кіші жүздің ханы Нұралы асығыс әскер жиып, Жем бойында

қалмақтарға алғашқы соққы береді. Балқашқа жақындаған кезде Абылай бастаған қазақтың қалың қолы қалмақтарды қоршауға алады. Осы кезде қалмақ басшылары Ұбашы мен Серен бітімге келуді, бүкіл ел жұртымен бодандыққа қабылдауды сұрап, елші жібереді.

Кіріптар ұсынысты талқылау үшін шақырылған әскери кеңесте Абылай тағы да көрегендік танытып, жеңілген жауды қырып-жоюдың қажеті жоқ екендігін дәлелдейді. Еділден ауған қалмақпен келіссөзге келіп, тым кұрыса олардың Жоңғарға еркін өтіп кетуіне мүмкіндік беру жөніндегі Абылай түйінінің аржағында шығыстағы ұлы көршімен болашақтағы қарым-қатынасты ойлау жатыр. Жоңғардан азат етілген шығыстағы жерлерге қазақ ауылдарын апарып түпкілікті қоныстандыру да Абылай саясатының тереңдігін, кемеңгерлігін айқын көрсетеді. Оның әрбір іс-әрекеті қазақ халқының бүтіндігін, елі мен жерінің тұтастығын сақтауға бағытталды. Билікке таласқан Барақ сұлтан Әбілқайыр ханды өлтіргенде де Абылай ел бірлігін ойлап қынжылып, Төле бимен тізе қоса қимылдап, бұзық сұлтанды жазаға тарту жағында болады. Абылай соғыс жағдайына сай қол астындағы елде, әсіресе, әскер ішінде катаң тәртіп орнатады.

Сондықтан да хан бастаған жауынгерлердің ел-жұрты мен ата мекенін қорғау рухы жоғары, ұзақ жорықтарға шыдамды, шайқас даласында тегеуріні қатты болған. Абылай сан жағынан әлдеқайда басым жаумен шайқасудан еш тайынбаған және көбіне үстем шығып отырған. Абылай қазақ хандығының күшін біріктіріп, әскери жағынан қуатты мемлекетке айнылдырды.

1771 ж. жасы жеткен Әбілмәмбет хан дүние салды. Қалыптасқан дәстүр бойынша Орта жүздің ханы болып не Әбілмәмбеттің інілерінің бірі, не үлкен ұлы Әбілпейіз сайлануға тиіс еді. Алайда басты сұлтандардың, старшындардың, Әбілпейіздің өз қалауымен үш жүздің басшы өкілдері Түркістанда Абылайды хан көтерді. Абылай іс жүзінде жалғыз Орта жүздің ғана емес, бүкіл Қазақ ордасының (хандығының) ұлы ханы болды. Тарихи деректер, аңыз-жырлар да Абылайдың Үш жүздің әміршісі ретінде ардақталғанын көрсетеді. Қытай императоры, Жоңғария хандығы, Орта Азия мемлекеттері Абылайды бүкіл қазақ ханы деп ресми түрде танығанымен, Абылай ханның беделінің өсіп бара жатқанынан сескенген Ресей патшасы Екатерина II Абылайға Орта жүз ханы ретінде ғана сый-сыяпат көрсетті. Бұл бір жағынан «Бөліп ал да, билей бер» саясатының

көрінісі еді. И.И. Неплюевтің: «Қырғыз халқында бас ханның болуы пайдалы болмайтыны былай тұрсын, зиянды да болуы мүмкін» деген пікірі мұны айғақтай түседі [3].

Ш. Уәлихановтың сипаттауынша: «Қазақтардың аңыз-әңгімелерінде Абылай айрықша қасиеті бар киелі, керемет күдірет иесі болып саналады. Абылай дәуірі, қазақтардың ерлігі мен серілігінің ғасыры. Оның жорықтары және батырларының көзсіз ерлігімен қаһармандығы жыр дастандардың арқауына айналған» [2]. Бүкіл өмірін Абылайдың оң тізесін басып отырып, оған ақыл-кеңес айтумен өткізген Бұқар жырау Қалқаманұлының ханға «Алтын тақтың үстінде, Үш жүздің басын құрадың» деуінің негізінде тарихи шындық жатыр.

Абылай Ресей мен Қытай империяларының арасында орналасқан Қазақ елінің геосаяси жағдайына икемделген саясат жүргізе білді. Қытай әскерлері жоңғарларды жойып, Орта Азия мен Қазақстанға ене бастаған кезде мұсылман елдерінің басын қосуға ұмтылып, Ауған шаһы Ахмад Дурранимен келіссөз жүргізді. Түркияға елшілік жіберу ниеті де болды. Қытаймен катынас жақсара бастаған кезде орыс бодандығынан бойын тартып, патша әкімшілігінің шақыруымен хандық белгілерді қабылдау үшін 1779 жылғы қазан айында Петропавл бекінісіне барудан бас тартты.

Бұл жолы ол өзін халықтың әлдеқашан хан сайлап қойғанын желеу етті, шынында да солай еді. Орыс үкіметі бұған қанағаттанбай, оған хан үкіметінің рәміздерін (қылыш, тон және бөрік) тапсыруға ресми тапсырмамен, Абылайдан ант алу үшін оның ордасына өз өкілін жіберді.

Абылайдың негізгі қыстаулары Есіл өзенінің жағасында болды. Кейін сұлтан иеліктеріне оның серіктестері Есіл бойындағы Құлсары және Көкшетау аймағындағы Қабанбай батырдың жайлауына көршілес орналасты. Көкшетау маңындағы аймақтар, негізінен, қазақ хандарының туған ұясы саналған, ол өз өкілдерін осы жерден Сібір желісіне, Қытай шекараларына аттандырып отырған. Оңтүстік майдандағы Ташкентпен және Ходжентпен соғыста Абылай әскерлері Жизаққа дейін жетіп, олардың жеті қаласын алды. Соғыс нәтижесінде Өзірет, Сайрам және Шымкент, Созақ қалаларынан айырылған Ташкент алым төлеп тұруға міндеттенді [5].

Абылай өзінің жеке басының алғарлығы мен ұтымды қимылдарының арқасында атақданқа жетіп, халық құрметіне бөленді. Әр түрлі аңыз-әңгімелер тағдыры өзгеше қайрат-

керлер өмірін жұмбақ құбылыстармен байланыстыруға күштар қарапайым адамдардың жылы ықылас-сезімдерін күшейтті.

Абылай ханның кеңесшісі болған, жырлары ел үшін үндеуге айналған Бұқар жырау халықты үлкен қауіп-қатер алдында бірігуге шақырып, қазақ халқын біріктірудегі Абылай ханның анықтаушы рөлін көрсетті. Бұқар жырау бұл жайында былай деп жырлайды:

Хан Абылай атандың
Дүниеден шықпай мініңіз.
Алтын тақтың үстінде
Үш жүздің басын құрадың.
Жетім менен жесірге
Ешбір жаман қылмадың.
Әділетпен жүрдіңіз,
Әдепті іске кірдіңіз,
Арманың бар ма, хан ием?!
Ақылың бар хан едің
Мұның түбін ойлаған [5].

Абылайдың хан тағына сайлануын өз көзімен көрген орыс өкілі бас қосқан барша рулар көсемдері оны ақ киізге отырғызып, батылдығы мен ептілігін жарыса мақтап, оның ерліктерін бір-біріне қайта-қайта айтып, ханның сырт киімін ұсақтап жыртып, бөлісіп алғандарын, тәж киген билеушінің киімінен жыртып алған сол кішкене шүберекке мәз болып қуанышқа бөленгендерін жазады.

Пугачев соғысы кезінде Абылай 3 мың әскерімен «Қасірет белдеуі» («Горькая линия») бойындағы орыс бекіністерін шапты. Осыған орай, Ш. Уәлиханов: «1771 жылы хан сайланғанда да, ол орыс шекарасына барып, ант бергісі келмеді. Сөйтіп ол өзін халық қалап, баяғыда-ақ бұл дәрежеге лайықты қойғанын, Көктің ұлының және өкілеттік қағазы барын желеу етті», – деп жазды [2]. 1779 жылғы 4 қазанда Орынбор әкімшілігіне жолданған патша жарлығында: «Ордадағы Абылай ықпалын әлсірету мақсатында, онымен тайталасқа түсе алатын адам табу» шаралары да қарастырылады.

Қазақ халқының жадында Абылай қажырлы мемлекет қайраткері, батыл қолбасшы, дарынды дипломат ретінде сақталып қалды. Оның есімі тәуелсіздік символына, жауынгерлік ұранға айналды. Азаттық күрестің жалынды басшысы Абылай ханның асқақ тұлғасы, ақыл-парасаты Бұқар жырау мен Үмбетей жырау жырларында, ақындар Көпбай Жамантайұлы, Мәжит Айтбаевтың дастандарында, Ілияс Есенберлиннің, Қабдеш Жұмаділовтың, т.б. туындыларында сомдалды. Оның ұлағатты өмірі мен ішкі, сыртқы саясаты отандық және шетел

ғалымдарының (Ш. Уәлиханов, В.В. Бартольд, Н. Мыңжани, Р.Б. Сүлейменов, М. Мағауин, М.Б. Ожотт, Дж. Уилер, т.б.) назарын аударған [5].

Абылай хан – әйгілі саяси қайраткер. Қазақ халқының XVIII ғасырдағы күрделі тарихынан орын алған ерекше тұлға. Ш. Уәлиханов Абылайдай шексіз билікке ие болған бір де бір қазақ ханының болмағанын, оның мемлекет билігін орталықтандырып, нығайту бағытындағы әрекеттерін, «ханның билігін алқалы кеңес арқылы шектеп отыратын ру басылар мен сұлтандардың өркөкірек үстемдігін» тыйғандығын жазды. Шоқан: «Қазақтардың аңыз-әнгімелерінде Абылай айрықша қасиеті бар киелі, керемет күдірет иесі болып саналады. Абылай дәуірі, қазақтардың ерлігі мен серілігінің ғасыры. Оның жорықтары және батырларының көзсіз ерлігімен қаһармандығы жыр дастандардың арқауына айналған», - деп атап көрсетті [2]. Бүкіл өмірін Абылайға ақыл-кеңес айтумен өткізген Бұқар жырау Қалқаманұлының ханға **«Алтын тақтың үстінде, Үш жүздің басын құрадың»** деуінің негізінде тарихи шындық жатыр.

Қазақта аты аңызға айналған хан, би, ба-

тырлар баршылық. Ал, соның ішінде Абылайханның орны бөлек, шоқтығы дара. Бұл әсерлеп айтқандық емес, ақиқат шындық. Атой салып жауға шауып, жекпе жекте, жау батырын жер жастандырып, атын ұранға айналдырған батыр, кесімі кесек, ақыл парасаты мол, аузы дуалы азулы хан.

Абылай қаһарлы хан болуымен қатар, қазақ халқының рухани қасиетінен еркін сусындаған дарынды күйші ретінде де белгілі. Ол – «Ақ-толқын», «Алабайрақ», «Бұланжігіт», «Дүние қалды», «Жетімторы», «Қайран елім», «Қара жорға», «Қоржын қақпай», «Майда жел», «Садақ қаққан», «Сары бура», «Шанды жорық», т.б. күйлердің авторы [1].

Абылай ғұмыры қазақтың басына түскен зұлматты жылдарға толы болды. Жоңғарды жойып, екі алып – Цин империясы мен патшалық Ресейдің қазақты құртудағы, қулығы мен сұмдығы түпсіз сұрқия айласы мен қысымынан арандамай шығу, ақыл мен парасаттың жемісі. Ат жалында жүріп, елін отырықшы, өркениетті ел етуді армандады.

Ұлы ханның сол арманы, қазіргі таңда елбасы Н.Ә. Назарбаевтың көреген саясатының арқасында орындалды деуге толық негіз бар.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы, 2006.
- 2 Уәлиханов Шоқан. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы, 2010.
- 3 Н. Мыңжан. Қазақтың қысқаша тарихы. Алматы. 1996.
- 4 Левшин А.И. Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы, 1996.
- 5 Аяған Б.Ф., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. Оқулық. Астана: Мемлекет тарихы институты, 2010

References

- 1 Qazaqstan tarikhy. Enciklopediyalyq anyktamalyk. Almaty, 2006.
- 2 Ualikhanov Shoqan. Kop tomdyq shygharmalyk zhinaghy. Almaty, 2010.- 376 b. P. I.
- 3 N. Mynzhan. Qazaqtyn qysqasha tarikhy. Almaty. 1996.
- 4 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazackikh ili kirgiz-kaysackikh ord i stepey. Almaty, 1996.
- 5 Ayaghan B.G., Abzhanov Kh.M., Makhat D.A. Qazirgi Qazaqstan tarikhy. Oqulyq. Astana: Memleket tarikhy instituty, 2010

ӘОЖ 94 (574) : 316. 34

Б. Сайлан¹, М.Б. Шалқаров²¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, т.ғ.д., Қазақстан, Алматы қ.²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің студенті, Қазақстан, Алматы қ.**Халық Қаһарманы Бақытжан Ертаев – Ауған соғысының Батыры**

Бұл мақалада 1979 жылы Кеңес әскерлерінің Ауғанстанға кіруі, әскерді кіргізу жөніндегі шешімнің қабылдануы, сөйтіп, 10 жылға созылған Ауған соғысының қысқаша тарихы беріледі. 1979 жылдың 25 желтоқсанынан – 1989 жылдың 15 ақпанына дейін 40-армия әскері Ауғанстан территориясында соғыс жүргізді. Сөйтіп, Ауған соғысы тарихқа енді. Ауған соғысынан барлығы 620 мың кеңестік адамдар өтті. Олардың 525 мыңы – кеңестік офицерлер мен жауынгерлер. Соғыс көп адамды құрбан етті. Бұл соғыста барлық адам шығыны 14453-ке, із-түзсіз жоғалғандар мен моджахедтер қолына тұтқынға түскен әскерилердің саны 417-ге жетті. Соғыс, сонымен қатар белгілі батырлардың атын шығарды. Мақаланың негізгі арқауы жерлестеріміз арасынан шыққан батыр ағамыз Бақытжан Ертаевқа арналады. Б. Ертаевтың Ауған соғысындағы әскери шеберлігі, батыл қолбасшылығы, азапты соғыста оның көзсіз ерліктері мен бүгінгі таңдағы Қарулы күштерімізге қосқан үлесі, сонымен қатар Халық Қаһарманы атануы қарастырылады. Б.Ертаев соғыс аяқталғанмен әскери қызметтен қол үзбей еліміздегі офицер кадрларды дайындауда аянбай еткен еңбегі, еліміздің Қорғаныс қабілетін нығайтудағы әскери іскерлігі туралы айтылады. Батыр ағамыз бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы Парламенті мәжілісінің депутаты. ҚР көптеген ордендері және медальдарымен марапатталған.

Түйін сөздер: Отан, соғыс, патриот, әскер, қолбасшы, офицер, жауынгер.

Б.С. Сайлан, М.Б. Шалқаров

Народный герой Бақытжан Ертаев - герой Афганской войны

В данной статье рассказывается, как в 1979 году ввели Советские войска в Афганистан, как было принято политическое решение о выводе войск, а также дается краткая история Афганской войны. Более девяти лет – с 25 декабря 1979 года по 14 февраля 1989 года пробыли войска 40-й армии на территории Афганистана. Афганская война ушла в историю. Общие безвозвратные людские потери Советских Вооруженных Сил составили 14453 человек. За этот же период пропало без вести и попало в плен 417 военнослужащих. В Афганской войне некоторые офицеры и солдаты стали героями. В статье пишется о герое Бахытжане Ертаеве, который был не только героем войны, но и храбрым командиром, знавшим военную тактику на войне. Вместе с тем дается исторический взгляд его активности в образование министерство обороны Республики Казахстан в годы независимости. Б.Ертаев, после войны, помогал и трудился в подготовке кадров Вооруженных Сил Республики Казахстан. В эти дни Халық Қаһарманы Бахытжан Ертаев депутат Парламента мажилиса Республика Казахстан. Награжден многими орденами и медалями РК.

Ключевые слова: Родина, война, патриот, войска, командир, офицер, воин.

B.S. Sailan, M.B. Shalkarov

Halyk Kakharmany Bakytzhan Yertayev - the hero of the Afghan war

This article explains how it was in 1979 the Soviet invasion of Afghanistan, it was a political decision introduces troops, and also gives a brief history of the Afghan war. More than nine years – from 25 December 1979 on 14 February 1989 stayed the troops of the 40th Army in Afghanistan. The Afghan war has gone down in history. General irretrievable loss of life of the Soviet Armed Forces were 14,453 people. During the same period, missing and captured 417 soldiers. In the Afghan war, some officers and soldiers became heroes. The basic meaning of article written about the son of the hero of the Kazakh pro Bakhytzhane Yertayev. This work shows Bahytzhan Yertayev not only a war hero, but it as a brave commander who knew how military tactics in the war. However, given the historical view of its activity in the formation of the Ministry of Defence of the Republic of Kazakhstan in the years of independence. B.Ertaev after the war helps sites preparation and worked in the personnel of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan. In these days of Halyk Kakharmany Bahytzhan Yertayev deputy of Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan. He was awarded many orders and medals of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Motherland, war, patriot, army commander, officer, warrior, officer, warrior.

1978 жылы Ауғанстанда сәуір айында төңкеріс болып, оның арты аяқталмас соғысқа айналды. Ауған соғысы тек өз ішінде ғана емес, оған сырт елдердің қатысуыменде ұзаққа созылды. 1979 жылы 25 желтоқсанда кеңес әскерлерінің шектеулі контингенті Ауғанстанға кіріп, 1989 жылғы 15 ақпанға дейін, яғни 10 жылға жуық соғыс жүргізді. Олардың арасында жерлестеріміз арасынан ел танитын батырлар шықты.

Ауған соғысын бастау туралы соңғы саяси шешім Кеңестер Одағы тұсында 1979 жылы 12 желтоқсан күні түс ауа шағын ғана кеңес басшыларының тобымен шешілді. Бұл топта: Брежнев, Суслов, Андропов, Устинов және Громыко болды. Косыгиннің кейбір естелік жазбаларына көз тастасақ, ол бұл топта болмағанын, бұл уақытта сырқаттанып жатқанын айтты. Осылайша жағдай КОКП ОК саяси бюросының толық мүшелерісіз-ақ шешілді. Соңынан саяси бюроның жазба түрінде қаулысы шықты, оған Саяси бюро мүшелері толық өз қолдарын қойды [1, 95-96 бб.].

1979 жылы 16 желтоқсанда Ауғанстанға кіретін 40-армияның қолбасшылығына генерал-лейтенант Ю.В. Тухариновты тағайындалды. 40-армияның далалық басқармасын тұтас, Түркістан әскери округінің атқыштар және танкішілер полкын, тағы бір дивизияны толық соғыс қимылына дайындау тапсырылды. Барлығы 100-ге жуық бірлестіктер ұрысқа бағытталды. Әскерлерді жасақтау үшін резервтен 50 мыңнан аса офицерлер, сержанттар мен солдаттар шақырылды, ауыл шаруашылығынан 8 мыңға жуық автомобильдер мен басқа техникалар бөлінді [2, с. 88]. Мұндай көлемде әскерді құру шаралары Түркістан әскери округі мен Орта Азия әскери округінде бұрын болмаған еді. Сондықтанда өкіметтің жергілікті органдары, өнеркәсіп пен шаруашылық жетекшілері, әскери комиссариаттар мен әскери бөлімдер оған дайын болмағандықтан әбігерге түсті.

24 желтоқсан күні КСРО қорғаныс министрі Д.Ф. Устинов пен Бас штаб бастығы Н.В. Огарков қол қойған бірінші жазбаша құжат пайда болды. Бұл құжатта: «Орталық Шығыстағы әскери-саяси жағдайға байланысты Ауғанстан үкіметінің соңғы өтініші дұрыс деп танылды. Кеңес әскерлерінің кейбір бөлімдерін енгізу, оларды елдің оңтүстігіне орналастыру, Ауғанстан Демократиялық Республикасына, достық ниеттегі ауғанстан халқына интернационалдық көмек көрсету мақсатында, сонымен қатар кейбір мемлекеттер тарапынан антиауғандық ак-

цияларды жоя отырып, оларға қайырымды жағдай жасау үшін шешім қабылданды» – деп, қабылданып жатқан шешімнің қысқаша түсініктемесі берілді [3, с. 115].

1979 жылы Мәскеу уақыты бойынша сағат 15.00-де КСРО Қорғаныс министрінің берген бұйрығымен Ауғанстанға кеңес әскерлерін енгізу басталды. Командирлер: «бұл қысқа мерзімдік акция, тапсырманы орындаймыз да кетеміз» – деп түсінді. Ал бірақ “акция” тоғыз жылдан асқан ұзақтыққа созылды.

Ауғанстандағы Кеңес әскерлерінің шектеулі контингенті құрамындағы офицерлер мен солдаттар екі жыл, сержанттар бір жарым жыл қызмет етті. Тұтастай алғанда, КСРО-ның 620 мың азаматы АДР территориясында әскери қызметтен өтті, яки олардың 525 мыңы кеңес армиясының құрамалары мен бөлімдерінде, 90 мыңы Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитетінің шекаралық бөлімшелерінде, 5 мыңы ішкі әскерлер мен милиция қатарында өз міндеттерін өтеді. Сондай-ақ әскер құрамында 21 мың адам жұмысшы және қызметші кәсібінде болды. Ал Кеңес Армиясы әскерінің жыл сайынғы тізіміне 80-104 мың әскерлер, 5-7 мың жұмысшы мен қызметші тіркелді. Ал Қазақстаннан 22 мың адам соғысқа қатысты [4, с. 402].

Ауған соғысында әскери тактиканың хас шебері атанып, ерлік танытқан қазақстандықтар аз болған жоқ. Олардың қатарында Ауған соғысына офицер құрамында қатысқан Қайыргелді Майданов, Бақытжан Ертаев, Андрей Шахворостов, Борис Керимбаев, Әлімжан Ерниязов, Байғали Қоқымбаев, Сержан Қазақпаевтар болса, старшина және қатардағы жауынгер сапында қатысқан Бақытбек Смағұл, Абдысамат Баратов, Асыл Қалқабаев, Әбілқасым Мұратов, қос қызыл жұлдыз таққан Өскен Сагулов және т.б. өжеттілік танытқан өрендер өте көп. Бұл батырлардың кейбірі соғыста бақылық болса, кейбірі қазіргі таңда қоғамымыздың ілгері дамуына өз үлестерін аянбай қосып жүр.

Кеңестік кезеңде Батыр атағы берілмегенімен, Ауған соғысындағы ерлік істерімен есімі ерекше аталатын азаматтың бірі Бақытжан Ертаев.

Б.Ертаев 1952 жылы Жамбыл облысы Жуалы ауданының Кеңес ауылында туған. Алматыдағы Құрылық әскерлерінің әскери институтын 1973 жылы бітірген. Училищені бітірісімен Орта Азия әскери округіне қарасты әскери бөлімге мотоатқыштар взводының командирі болып тағайындалды. Бұл қызметте 5 жыл жүрді. 1978-1980 жылдары мотоатқыштар

ротасының командирі қызметін атқарды. Әскери маман ретінде шыңдалған ол Ауған соғысы басталысымен алғашқы аттанғандардың бірі болды. 1980 жылдың наурызынан 1981 жылдың қаңтарына дейін мотоатқыштар батальоны штабының бастығы, 1981 жылғы қаңтардан қыркүйекке дейін батальон командирі болып Ауған Демократиялық Республикасындағы әскери іс-қимылға қатысып, білімді де білікті командир ретіндегі іскерлігімен көзге түсті.

Ауғанстанда Асадабад деген жерде Құнар деген өзен болды. Ол Пәкістан мен Ауғанстанның шекарасын бөліп тұрды. Сол жерде кеңес әскерінің кеңесшілері болды. Солардың көбісін пуштундар бауыздап кетіп жатты. Сол жерді ешкім игере алмай жатқаннан кейін бұл жерге аға лейтенант, 27-28 жастағы жігіт Бақытжан Ертаевты апарды. КСРО-ның маршалы Соколов өзі тағайындады. Бақытжан Ертаев бұл орынға таныс-тамырдың арқасында емес, қиын – қыстау кезде жол таба білетін білгірлігінің арқасында тағайындалды. Орыстардың офицерлерінің бастарын кесіп, денелерін тастап кетіп жатты. Сонда Бақытжан Ертаевтың көмегі көп тиді. Ол өзін тек әскери адам ретінде ғана емес, ұшқыр саясаткер, білгір дипломат ретінде көрсете білді. Кеңес әскерлері алғаш рет Асадабадқа кіргенде мешітті қиратып кеткен-ді. Сол мешітті қайтадан жөндеп берген де осы – Бақытжан Ертаев. Ол жанына бір тәжік аудармашысын ертіп алып, қарусыз, оққағарсыз ауғандардың арасына барып, «Әлхамдуилла, мен - мұсылманмын» деп, келіссөз жүргізген. Және әскери шарт бойынша намаз оқуға өзінің мүмкіндігі жоқ екенін түсіндіріп айтқан. Ауғанстанда Бақытжан Ертаевтың атында Бақытжан – Тоғай деген тоғай бар. Пуштундар бұл тоғайды Бақтияр – Тоғай дейді [5, 13-б.].

Ауғанстанда Бақытжан Ертаевты үлкен де, кіші де айрықша құрметтеді. Осындай мақтауға тұратын қазақ қолбасшысын қазақ жауынгерлері де шын мақтаныш етіп, өздеріне әрі қорған, әрі пана тұтты.

Ауған соғысында ауғандық әскердің моджахедтер жағына өтіп кетуі таң қаларлық жағдай еместі. Мұндай оқиға өйткені жиі болып тұрды. Сондай оқиғаның бірі Ауғанстанның Ходжи-Әулие деген жерінде ауғандықтардың артиллерия полкының дұшмандар жағына өтіп кетуі еді. Олардың қолында ұшан теңіз қару-жарақ қоймасы бар еді. Міне, сол қойманы қайткен күнде де қайтарып алу Б.Ертаевқа тапсырылды. Осы қойманы қайтаруға барған

кезде моджахедтер 12 жауынгерді өлтіріп, өліктерін аяусыз қорлап, батальонның арнаулы тілмашының басын кесіп, өңешінен бұтаққа қадап, ағашқа іліп кеткеніне куә болды. Осы тілмаштың басын өз қолымен ағаштан суырып алған да осы – Б.Ертаев.

1980 жылы Ауғанстандағы кеңес армиясын басқарушылардың бірі, Кеңес Одағының маршалы С.Л. Соколов, КСРО қорғаныс министрлігі Бас штабы бастығының орынбасары С.Ф. Ахромеев, әйгілі М.Т. Калашников («Калашников» автоматын ойлап тапқан атақты конструктор) Асадабадқа барды. Ауғанстан жағынан соғыс министрі, Нангорхар облысының саяси жетекшісі, сонан кейін Ауғанстанның даңқты ақыны (шайыры) Сүлеймен Лайк келді. Дәл осы кезде Б.Ертаевтың басшылығымен Асмардан бастап Жалалабатқа дейін дұшмандарға тосқауыл қою қолға алынды. Маршал С.Соколовтың арнайы бұйрығымен Б.Ертаевқа 750 әскерден тұратын жеке батальон, жеке саперлар ротасы және бір барлаушылар ротасы берілді [5, 16-б.]. Осының бәрін Б.Ертаев өте шебер басқарып, әскери майталман маман екенін дәлелдей білді.

Б.Ертаев үшін Ауған соғысында сан-түрлі шайқастарға қатысуға, қарамағындағы әскерлерді сын-сағаттарда құтқаруға тура келді. Сондай арпалыстың бірі Прохоров басқаратын взводтың Сарышыған шатқалында дұшмандардың қоршауына түсуі еді. Батальон командирі Б.Ертаевқа рация арқылы хабарласқан взвод командирі Прохоров қоршауда қалғанын жеткізеді. Шұғыл жағдайларда өжет шешім қабылдай білетін Б.Ертаев Прохоровтың взводын құтқару үшін батальонның аспаздарына дейін аяғынан тік көтереді. Өйткені, бір рота – Асмарда, тағы бір рота – Баркандайда болған. Ал бір рота Жалалабадқа колоннаны шығарып салуға кеткен. Батальондығы қалған адамдарды жасақтап, Б.Ертаев бастаған топ шатқалға шұғыл аттанып, ол жерде күндіз басталған соғыстың аяғы түнге ұласады. Әскери күш келгенше бір аяғынан айрылған взвод командирі Прохоров әскери картаны тастың бір қуысына тығып отырады. Өз қолымен алып, Бақытжан Ертаевқа табыс етеді. Прохоровтың взводынан 13 жауынгер қаза болып, 3 жауынгер тұтқынға түседі. Шайқас барысында дұшмандар жағынан да 3 адам тұтқындалады. Ертеңіне Б.Ертаев дұшмандардың Жабар деген қолбасшысымен кездесіп, 3 тұтқынды кеңестік қаза болған 3 жауынгерге айырбастап алады. 3 жауынгердің азапталғаны соншалықты олардың мәйітіне тіке қарау да мүмкін болмайды [5, 17-б.].

Осылайша Ауған соғысының қиын да қилы шайқастарына жұмсалып, соғыстың ашы азабы арасында өжеттілік танытқан аға лейтенант, батальон командирі Бақытжан Ертаевқа Кеңес Одағының Батыры атағы берілмейді. Тек тәуелсіздік алған тұста ҚР Президенті Н.Назарбаевтың 2008 жылғы 15 желтоқсандағы Жарлығымен генерал-лейтенант Бақытжан Ертаевқа «Халық Қаһарманы» атағы берілді. Есіл ердің еңбегі ескерусіз қалмады. Марапаттау алдында Елбасы: “Бақытжан Ертаев – Қазақстан өз тәуелсіздігін алған алғашқы күндерден менің шақыруыммен елімізге келіп, Қазақстан Қарулы Күштерінің іргесін қаласқан офицер-

лердің бірі. Біз бүгін оның ерен еңбегі мен әскери ерліктерін жоғары бағалап, Отанымыздың ең жоғары наградасын тапсырғалы отырмыз. Бұл – еліміздің Қарулы Күштеріне деген үлкен құрметіміз бен сенімімізді білдіреді,” – деп тоқталуы Б.Ертаевтың Батыр ғана емес, әскери саланың хас шебері және Отанымыздың нағыз патриоты екендігін толық аңғартады [6].

Қазіргі таңда Б.Ертаев генерал-лейтенант, «Қазақстан ардагерлері қауымдастығының құрметті төрағасы», Қазақстан Республикасы Парламенті мәжілісінің депутаты, Халық Қаһарманы.

Әдебиеттер

- 1 Сайлан Б.С. Ауған соғысының ақиқаты (1979-1989 жж.). – Алматы: Қазақпарат, 2001. – 248 б.
- 2 Куликов В.Г. Когда ошибка хуже преступления // Военно-исторический журнал. – 1996. – №6. – с. 86-90.
- 3 Корниенко В.М. Как принимались решения о вводе советских войск в Афганистан и их выводе // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – с. 107-117.
- 4 Гриф секретности снять / Под. ред. Кривошеева Г. – Москва: Воениздат, 1993. – 415 с.
- 5 Смағұл Б. Мен көрген соғыс. – Алматы, 2007. – 188 б.
- 6 Самрат Ж.. Қажырлы қызметтері құрметтелді // Егемен Қазақстан. – 2008. – 16 желтоқсан.

References

- 1 Sailan B.S. Augan sogisinin aqiqaty (1979-1989 jj.). – Almaty: Qazaqparat, 2001. – 248 s.
- 2 Kulicov B.G. Kogda oshibca huzhe prestuplenia // Voenno-istorisheski jurnal. – 1996. – №6. – s. 86-90.
- 3 Kornienko V.M. Kak prinimalis reshenia o vvode sovetskih voisk v Avganistan I ih vivode // Novaya i noveishaia istoria – 1993. – №3. – s. 107-117.
- 4 Grif secretnosti sniat / Pod. red. Krivosheeva G. – Moskva: Voenizdat, 1993. – 415 s.
- 5 Smagul B. Men korgen sogis. – Almaty, 2007. – 188 s.
- 6 Samrat J.. Qajyrly qyzmetteri qurmetteldi // Egemen Qazaqstan. – 2008. – 16 jeltoqsan.

УДК 069(574-25)

А.В. Кущенко¹, *Т.Б. Козуб²

¹Руководитель Центра культурно-образовательной работы, Центральный государственный музей Республики Казахстан, Казахстан, г. Алматы
E-mail: annku@mail.ru

²Руководитель сектора музейной педагогики, Центральный государственный музей Республики Казахстан, Казахстан, г. Алматы
*E-mail: tbk55@mail.ru

Анализ посещаемости музея как критерий оценки его деятельности (на примере Центрального государственного музея Республики Казахстан)

В данной статье предпринята попытка анализа посещаемости музея различными социальными и возрастными группами (на примере Центрального государственного музея Республики Казахстан) и определяются внешние и внутренние факторы, которые влияют на посещаемость музея (социально-экономические факторы, сезонный; внутренняя политика музея - программы коммуникации, взаимодействие музея с учебными заведениями города и пригорода, планирование культурно-образовательной и выставочной деятельности, качество образовательных услуг музея, система обслуживания музейных посетителей, использование информационных технологий в музейном образовании, развитие рекламной и PR-деятельности и т.д.). Анализ посещаемости и анализ музейной аудитории являются частью программы маркетинговых социологических исследований, которые выступают важным инструментом оценки и повышения эффективности деятельности музея, решения конкретных социальных задач. В статье отмечены основные стратегические направления службы маркетинга музея; обработаны результаты проведенного маркетингового исследования в первом полугодии 2013 года на основе анализа делопроизводственной документации, где зафиксированы ежедневные количественные показатели; даны характеристики музейной аудитории. Статистический анализ посещаемости Центрального государственного музея Республики Казахстан дошкольниками, учащимися, студентами, туристическими группами представлен в таблицах.

Ключевые слова: культурно-образовательная деятельность, посещаемость музея, музейный маркетинг, статистический анализ, музейная коммуникация, музейные информационные технологии, образовательная программа, формы работы с посетителями, музейная аудитория, популяризация музея, менеджмент, социологические исследования.

А.В. Кущенко, Т.Б. Козуб

**Музейге келушілерді саралау музей жұмысын бағалаудың белгісі
(Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің үлгісінде)**

Аталмыш мақалада түрлі әлеуметтік және жас айырмашылығына қарай бөлінетін топтардың музейге келулері (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің үлгісінде) мен музейге келушілердің санын арттыруға ықпал ететін ішкі факторларды (әлеуметтік-экономикалық факторлар, музейдің ішкі саясаты – музейдің қала және қала маңындағы оқу орындарымен өзара қарым-қатынасы, мәдени-білімі және көрме жұмысын жоспарлау, музей білім қызметінің сапасы, музейге келушілерге қызмет көрсетудің жүйесі, музейлік білімде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану, жарнама және PR-қызметін дамыту және т.б.) саралау жұмыстары жүргізілді. Музейге келушілер мен музей аудиториясын саралау маркетингтік әлеуметтік зерттеу бағдарламаның бір бөлігі болып табылады, сонымен қатар музей жұмысын бағалау және тиімділігін арттырудың маңызды құралы болып есептеледі. Мақалада музейдің маркетингтік қызметінің негізгі стратегиялық бағыттары; күнделікті көрсеткіштердің саны көрсетілген іс-қағаздардың негізінде 2013 жылдың бірінші жарты жылдығындағы маркетингтік зерттеулердің қорытындысы; музей аудиториясына сипаттама берілді. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейіне мектепке дейінгі, мектеп жасындағы балалардың, студенттердің, туристік топтардың музейге келулерінің статистикалық сараптамасы кесте түрінде көрсетілген.

Түйін сөздер: мәдени-білімі қызметі, музейге келу, музей маркетингі, статистикалық сараптама, музейлік коммуникация, музейдің ақпараттық технологиясы, білімі бағдарлама, жұмыс түрлері, музей аудиториясы, музейді көпшілікке таныту, менеджмент, әлеуметтік зерттеулер.

A. Kushchenko, T. Kozub

**Analysis of museum attendance as a criterion for assessment of its activity
(on the example of the Central State Museum the Republic of Kazakhstan)**

This article attempts to analyze the museum attendance by different social and age groups (on example of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan) and identifies internal and external factors that affect the attendance of the museum (the socio-economic factors , seasonal , internal policies of the museum - the program of communication, museum interaction with educational institutions of the city and its suburbs, planning of cultural educational and exhibition activities, the quality of the educational services of the museum, the museum visitor service system , use of information technologies in museum education, the development of advertising and PR - activities, etc.) . Analysis of attendance and analysis of the museum audience are part of the market and sociological researches, which are an important tool to assess and improve the effectiveness of the museum activity, solve specific social problems. The article highlighted the key strategic areas of marketing of the museum, processed the results of marketing research in the first half of 2013 on the basis of the analysis of record keeping documentation, which fix the daily quantity indicators, are characteristics of the museum audience. Statistical analysis of the attendance of the Central State Museum of Kazakhstan by preschool child and pupils, students and tourist groups is presented in the tables.

Keywords: Cultural and educational activities, attendance, museum , museum marketing, statistical analysis, museum communication, museum information technology, educational program, forms of work with the visitors, the museum audience, the popularization of the museum management, sociological researches.

Рейтинг любого музея, его общественная значимость определяются уровнем посещаемости, что является своего рода критерием оценки эффективности деятельности музея в целом.

Деятельность музея в первую очередь ориентирована на посетителей. Формы культурно-образовательной деятельности различны: это, сложившиеся годами, десятилетиями традиционные формы работы с посетителями – экскурсии, лекции и инновационные интегральные - мастер-классы, музейные праздники, фестивали, детские интерактивные площадки, презентации, творческие встречи, которые пропагандируют деятельность музея, тем самым привлекают все больше новых и новых посетителей, партнеров.

Отметим, что посещаемость музея складывается из количества индивидуальных зрителей и посетителей в составе экскурсионных и лекционных групп. Число посетителей – величина не постоянная. Посещаемость музея зависит от множества внешних и внутренних факторов: социально-политических и экономических - социально-экономическая ситуация в стране, приоритеты и программы развития Министерств РК в области образования, науки и культуры, система подготовки будущих специалистов не только в профессиональном сообществе, но и во всей образовательной и культурной среде, возрастающее количество частных галерей, готовность педагогов к широкому партнерскому взаимодействию и творческому сотрудничеству, программы учебных заведений, сезонный фактор; внутренняя политика музея – планирование культурно-образовательной и выставочной деятельности, консультативно-просветительская деятельность

музея, информирование и обслуживание посетителей, внедрение информационных технологий в музейное образование, развитие научно-издательской деятельности, взаимодействие музея с общественностью, сотрудничество с различными структурами, эффективность программы коммуникации, определение стратегических приоритетов музея, укрепление социального статуса и создание привлекательного имиджа музея и т.д. Музей рассматривается как активный участник интеграционных процессов в системе образования, науки и культуры, тем самым активно включается в жизнь общества.

Анализируя посещаемость ЦГМ РК, отметим, что в 2013 году наблюдается увеличение количества посетителей таких категорий как, «школьники», «студенты», «дошкольники» (детские сады), «взрослые», «туристические группы». Преобладание последней на прямую взаимосвязано с **сезонным фактором:** именно в летнее время (время отпусков и путешествий) музей посещают туристы из-за рубежа; а в весенне-осенне-зимний периоды большое количество учащихся и студентов.

Одним из важнейших аспектов коммуникативной политики музея является **взаимодействие музея со школами**, предусматривающее разработку комплексной образовательной программы для школьников, согласованной с учебными школьными программами, направленными на воспитание и повышение образовательного и культурного уровня подрастающего поколения. Музейно-педагогический процесс ориентирован на то, чтобы объединять усилия музейных педагогов и учителей в воспитании и обучении детей [1]. Отметим, что

наибольший процент музейной аудитории на протяжении многих лет составляет категория «школьники» общеобразовательных учреждений. Активная «внеклассная работа учителей» также влияет на показатели посещаемости музея. Хорошая динамично возрастающая посещаемость зависит от сложившейся системы сотрудничества музея со школами. Музейные специалисты проводят лекционную и активную агитационную, научно-методическую работу, своевременно информируя и консультируя учебные заведения о новых программах, проектах и выставках. В работе с учебными заведениями при анализе – необходимо определить, что является стимулирующим фактором частого посещения. Одни школы посещают музей циклами с учетом тематики рассматриваемых вопросов, и целенаправленно посещают музей до четырех раз, другие посещают музей один раз в год или вообще не посещают по определенным причинам (отсутствие транспорта, далекое расположение школы от музея и др.). Таким образом, сегодня происходит интеграция музея в систему традиционных и не традиционных социальных институтов – дошкольных, школьных, вузов в рамках разработки программ многоуровневого взаимодействия системы образования и культуры [2].

Качество образовательных услуг (лекции, экскурсии, музейные уроки) существенно влияют на поток посетителей в музей. При этом образовательные программы должны соответствовать интересам самых разных категорий и иметь широкий диапазон тем, дабы завоевать своих постоянных посетителей. Музейными менеджерами периодически проводится анализ наиболее востребованных тем лекций и экскурсий. Выделяются такие темы, как «Археология Казахстана», «История ранних кочевников», «История развития и становления Независимого Казахстана», «История тенге», «Конституция РК», «История г. Алматы», выдающиеся деятели Казахстана XIX – XX вв., «Казахстан в годы ВОВ», «Традиционная культура казахов», которые являются основополагающими в изучении истории и культуры Казахстана. Отметим, что успех качества услуг музея достигается решением комплекса задач: научный подход и высокое качество экспозиции, временных выставок, доступность, открытость, информативность, актуальность, рациональная цена, развитие процесса обратной связи.

Учитывать также необходимо **качественное обслуживание** пришедших в музей групп

или одиночных посетителей, ведь главным в восприятии музея является своевременное информирование посетителя о том, что сегодня предлагает музей, какие выставки проходят в стенах музея и насколько они интересны и актуальны. В этой связи, важным звеном – проводником информации является дежурный по музею. Для разработки политики музея в сфере заботы о посетителях чрезвычайно существенным стало признание того факта, что каждый сотрудник вносит свой вклад в складывающийся у посетителей образ музея. Важными качествами обслуживающего персонала (дежурный по музею, сотрудники стола справок и информационной службы, смотрители) являются отзывчивость, дружелюбность, ответственность, грамотность в подаче точной информации, коммуникативные навыки. В обслуживании посетителей необходимо также обращать внимание на наличие интерпретации (стендовые тексты, информационные щиты, буклеты, афиши, ориентирующие указатели и др.); наличие мест отдыха в музее с учетом того, что музей посещают пожилые люди и семьи (родители с маленькими детьми).

В настоящее время усилилась роль информационных, телекоммуникационных и мультимедийных технологий. Актуальны сегодня видео- и аудио мониторы, информационные киоски, которые бы позволили посетителям самостоятельно ориентироваться в пространстве музея, также как и актуально использование средств мультимедиа в музейном образовании, в котором учащиеся обретают новые возможности для восприятия знаний и для развития своих способностей. Поэтому современному музейному педагогу на уроках необходимо использовать новейшие технические средства и методы обучения.

Следующий фактор, влияющий на посещаемость музея - **информационно-рекламная ориентация человека** в формировании осознанного и мотивированного желания посетить музей. Музей может влиять на аудиторию через рекламу и паблисити (открытость, публичность программ). Существует разные источники информирования посетителей о музее – рекламные щиты, типографическая и сувенирная продукция, публикации о музее в СМИ, информация в периодической печати, на радио и телевидении. Средством привлечения посетителей в музей является презентация музея в телепередачах, на радио, а также PR – пресс-релизы, статьи, пресс-конференции, репортажи.

Сегодня музей широко представлен в системе Интернет – социальные блоки, порталы, собственный веб-сайт. Рекламной службой, которая действует при секторе музейного менеджмента музея проводится работа по информированию общественности города о том, что происходит в музее, посредством рассылки информации различными средствами (через электронную почту, факс, личные приглашения) партнерам, так называемым «друзьям музея», учебным заведениям г.Алматы.

Таким образом, увеличение посещаемости зависит от того, насколько музей самостоятельно развивает информационное направление и успешно осуществляет рекламную деятельность, где ведущее место занимает взаимодействие с обществом через планирование и реализацию PR стратегии [3]. Рекламная и PR-деятельность – это составная часть маркетинговой политики и от решения маркетинговых и коммуникативных задач зависит основная степень успеха деятельности музея.

Существенный фактор, который влияет на посещаемость музея - это **активизация выставочной и культурно-образовательной деятельности**. Ежегодно музей проводит свыше 30 выставок; в первом полугодии 2013 г. в музее было организовано 20 выставок различной классификации: юбилейные, мемориальные, персональные, выставки одного предмета, выставки-ярмарки, среди которых крупное мероприятие совместно с ТОО «Тенгизшевройл» (презентация научного каталога «Казахские ковры и ковровые изделия из коллекции ЦГМ РК» и открытие нового экспозиционного комплекса), выставка художественных произведений участников проекта «Творим вместе» и мастер-классы, проводимые под руководством украинского художника А.Скаблинского, Центрально-Азиатская выставка-ярмарка ремесел, мероприятие городского масштаба «Ночь в музее», в рамках которого была впервые организованная площадка для детей Твор-Двор «Мастерская волшебников», с 6 мастер-классами, кукольным театром и магазинами детских игрушек и т.д. Музей проводит выставки, посвященные жизнедеятельности выдающихся деятелей науки, культуры и искусства, общественно-политических и государственных деятелей. За последние годы (2011-2013), в музее вниманию посетителей были представлены экспозиционные комплексы К.Сатпаева, К.Байсейитовой, А.Кунанбаева, М. Тулебаева, У. Ахмедсафина, А. Байтурсынова и др., которые являются значимыми в нравст-

венном и патриотическом воспитании подрастающего поколения, приобщении детей и молодежи к историческому прошлому.

Масштабные культурно-образовательные и международные выставочные проекты призваны привлекать большое количество посетителей в музей. Так, к примеру, выставку «Летопись монет Казахстана» (2011 г.) посетило - 8000 человек, международную выставку «Куклы Японии» (2011 г.) -12 000 человек, посещаемость выставки антикварных изделий «Эхо старины» составила 12.000 человек, ежегодная посещаемость мероприятия «Ночь в музее» (2012-2013 гг.) в среднем составляет около 7000 человек.

Одним из направлений культурно-образовательной деятельности музея является **организация и проведение благотворительных мероприятий, направленных на поддержку детей-сирот и детей-инвалидов, которые знакомят детей с миром музея (ежегодно 500 детей с ограниченными возможностями посещают музей)**. Традиционно музей проводит благотворительные мероприятия для детей из фонда защиты, материнства, опекуинства и детства «Алтын Көл», при поддержке партнеров и спонсоров. Главное направление в построении современной модели обучения и воспитания детей с ограниченными возможностями - это создание условий для повышения качества и обеспечение доступности образовательных услуг музея.

Кроме того, музей проводит **специальные акции - «Дни открытых дверей»**. 17-18 февраля 2013 г. музей совместно с АО «Халык Банк» провел акцию «Народная культура и искусство», которую посетили 1048 школьников, студентов и курсантов.

Отметим, что интересы и запросы людей меняются, и поэтому необходимо отслеживать реакцию посетителей на музейные программы и проекты.

Таким образом, учитывая большинство факторов, которые влияют на увеличение посещаемости музея, отметим необходимость разработки стратегического маркетингового плана музея, который бы включал не только план выставок, мероприятий, образовательных программ, а также план проведения социологических исследований методом социопроса посетителей в музее.

Главный вопрос маркетинговой службы музея – «Как привлечь сегодня посетителя в музей и как сделать музей более привлекательным для посещения?». **В этом вопросе**

социологические исследования становятся важным инструментом повышения эффективности деятельности музея, а также решения конкретных социальных задач [4]. Социологические исследования помогают улучшить качество музейной работы, удовлетворить потребности и ожидания посетителей, а также запланировать дальнейшее развитие музея. Изучая анкеты, книги отзывов важно правильно интерпретировать полученные данные.

Маркетинговые исследования, в частности анализ посещаемости, позволяют выявить динамику посещения музея отдельными социальными группами за определенный период времени (квартал, полугодие, год). Музейными специалистами проводится анализ данных зафиксированных в 2 журналах музея «**Регистрации оказания платных услуг**» и «**Регистрации посещаемости ЦГМ РК учебными заведениями и туристическими группами (наполняемость групп от 3-х человек и выше)**», путем «выборки» данных, касающихся только **учебных заведений**, посетивших музей. Данные зафиксированные в журналах содержат информацию по следующим разделам: наименование, частота посещения, количество учащихся, студентов, количество оказанных услуг учебным заведениям (экскурсии и лекции).

Представим результаты проведенного маркетингового исследования (первое полугодие 2013 года):

- социально-демографические группы посетителей музея представляют собой в большей степени - «**учащиеся**» (общеобразовательные и частные школы, колледжи, лицеи, гимназии), которые составляют 50-55% музейной аудитории;

- категория «**студенты**» в количественном отношении хорошо представлена в музее (активно посещают музей КИМЭП, КазНАУ, КазУМО и МЯ, Международная Академия Бизнеса, АГУ, КазГосЖенПУ, КазНУ им. Аль-Фараби, Технологический Университет, Центрально-Азиатский, «Кайнар» и др.). Музей посещают студенты разных специальностей – философы, историки, арабисты, филологи, медики, педагоги, будущие военные, менеджеры туризма, технологи и т.д.

- в летний период ЦГМ РК посещают в основном дети пришкольных и загородных лагерей отдыха (Карасайский, Каскеленский, Иссыкский, Иллийский, Талгарский районы).

- туристические группы представляют не только взрослые, но и учащиеся и студенты из городов ближнего и дальнего зарубежья (сту-

денты из Китая, Японии, Индии, Болгарии, Польши, Киргизии, Афганистана), городов Казахстана (Павлодар, Жамбыл, Чимкент, Астана, Тараз, Талдыкорган). При изучении вопроса посещаемости музея туристическими группами важно рассмотреть изменения и современные тенденции в области развития местного туризма. В этом отношении, сотрудничество с туристическим сообществом является частью стратегического плана музея.

В результате анализа отметим, что ЦГМ РК является современным, динамично развивающимся учреждением. Эффективность деятельности музея напрямую зависит от эффективной организации системы менеджмента и маркетинга [5]. В музее действует отдел маркетинга, задачи которого заключаются в содействии увеличению посещаемости музея, расширению музейной аудитории и распространению информации о музее среди тех, кто не входит в число его посетителей.

Специалисты по маркетингу предоставляют необходимые данные для составления перспективного плана работы музея, проводят краткосрочные маркетинговые кампании в ходе отдельных музейных мероприятий, участвуют в привлечении внебюджетного финансирования и в работе со спонсорами. Отметим, чем выше социальная значимость музея и общественная привлекательность его программ и проектов, тем больше у него возможностей привлечь посетителей [6]. В этой связи маркетинг музея включает два важных стратегических направления:

- презентацию и продвижение музея и его деятельности;
- презентацию и продвижение музейных товаров и услуг.

Думается, что может сегодня предложить музей своим посетителям в качестве «товара»? Это, прежде всего экспозиции и выставки, различные формы культурно-образовательной деятельности. Книги, буклеты, каталоги и другая полиграфическая продукция, связанная непосредственно с тематикой музея, а также видеofilмы, слайды и другие издания, которые также могут привлекать посетителей в музей. Поэтому краеугольным камнем любого маркетинга является анализ реальной и потенциальной аудитории музея, умение стать на позицию посетителя и его глазами взглянуть на музей. Существует несколько категорий посетителей, на которые сегодня музей ориентируется в своей деятельности и в работе, с которыми использует разные приемы и ме-

тоды. Это не только школьники, туристы, семьи, представители различных конфессиональных, национальных, профессиональных культур, но и делегации административных и правительственных учреждений.

При оценке музейной аудитории выделяются следующие ее характеристики:

- аудитория неоднородна (представлены все возрастные и социальные категории);
- аудитория динамична и активна в выборе определенных тем (люди проявляют интерес к истории и культуре Казахстана);
- аудитория хорошо ориентируется в музее (наличие указателей, информационных щитов);
- аудитория образованна;
- аудитория разделяет ценности музея.

В большинстве случаев люди приходят в музей, чтобы:

- получить информацию об истории и культуре Казахстана;
- посещение музея включено в культурную программу компании, организации;
- желание приятно провести время и отдохнуть в тиши музея;
- увидеть интересующую их коллекцию или выставку;
- познакомиться с музеем, потому что они – туристы.

Люди не приходят в музей, потому что:

- не знают, что происходит в музеях (не информированы);
- не разбираются в истории и искусстве;
- деловые люди считают, что они очень заняты, нет свободного времени;
- молодые люди чувствуют себя необразованными и стесняются этого.

Одна из задач образовательных и маркетинговых служб музея - это создать все необходимые условия, для того, чтобы посетители чувствовали себя в музее уверенно и спокойно, владели информацией, развивающей их предубеждения.

Таким образом, путем измерений анализа, который музейные менеджеры делают на протяжении многих лет, зафиксированы и описаны устойчивые колебания в посещаемости Центрального государственного музея РК (до 130 тысяч человек в год, от 60-75 тысяч человек за полугодие, до 33 000 человек ежеквартально). Статистический анализ посещаемости ЦГМ РК за 2012-2013 гг. дошкольниками, учащимися, студентами, туристическими группами из числа школьников и студентов представлен ниже в таблице. **Количественные показатели посещаемости (первое полугодие 2012/2013 гг.)**

1. Количество учебных заведений:

Перечень учебных заведений	2013 г.	2012 г.
шк. общеобразовательные	34	27
образовательные центры	10	6
детские сады	16	8
школы загородные	17	13
туристические группы	21	11

2. Количество посещений музея этими учебными заведениями возросло практически на 100 600 (2013 г.) – 501(2012 г.)

Перечень учебных заведений	2013 г.	2012 г.
Шк. общеобразовательные	59	48
Школы частные	29	15
Экскурсионные группы, сформированные в музее (школьники, студенты, семейное посещение)	234	32
Детские сады	17	8
Туристические группы	41	16

3. Количество учащихся (студентов и школьников) посетивших музей возросло на 2426 человек: с 11694 (2012г.) до 14120 (2013г.)

Перечень учебных заведений	2013г.	2012г.
Шк. специализированные	133	115
Школы-интернаты	277	166
Шк. общеобразовательные	1943	1047
Школы частные	978	557
Лицеи	316	275
Гимназии	2054	1516
Экскурсионные группы, сформированные в музее (школьники, студенты, семейное посещение)	1537	126
Детские сады	546	355
Оздоровительные центры	95	45
Школы загородные	1288	1088
Туристические группы	755	385

4. Сравнительная таблица посещения музея учебными заведениями 2013 - 2012гг.

№ п/п	Перечень учебных заведений	К-во уч-х завед. 2013/2012	К-во посещений 2013/2012	К-во учащихся 2013/2012	К-во экскурсий 2013/2012	К-во лекций 2013/2012
1.	ВУЗы	26/30	72/122	969/1413	20/25	-/8
2.	Шк. специализированные	2/5	5/5	133/115	4/4	-/-
3.	Школы-интернаты	4/6	6/9	277/166	16/5	2/4
4.	Шк. общеобразовательные	34/27	59/48	1943/1047	62/38	2/5
5.	Школы частные	11/11	29/15	978/557	44/30	-/-
6.	Лицеи	6/8	12/17	316/275	10/11	2/-
7.	Гимназии	23/26	53/56	2054/1516	76/67	2/5
8.	Колледжи	23/25	43/43	896/1054	20/30	-/7
9.	Образовательные центры	10/6	13/15	732/976	23/34	-/2
10.	Д/дома, приюты	2/1	2/1	35/48	1/2	-/-
11.	Экскурсионные группы, сформированные в музее (школьники, студенты, семейное посещение)	-/-	234/32	1537/126	132/39	-/-
12.	Детские сады	16/8	17/8	546/355	28/17	3/-
13.	Благотворительные фонды	-/1	-/1	-/100	-/-	-/-
14.	Оздоровительные центры	2/1	2/1	95/45	4/2	-/-
15.	Школы загородные	17/13	37/43	1288/1088	37/55	-/-
16.	Пришкольные лагеря отдыха:	34/41	38/54	1467/1968	46/50	-/-
	А) городские (шк. общеобраз., частные, лицеи, гимназии, озд. центр)	27/38	30/51	1205/1902	40/50	-/-
	Б) загородные	7/3	8/3	262/66	6/-	-/-
17.	Туристические группы	21/11	41/16	755/385	14/10	-/-
18.	Воинские части	6/12	7/15	456/460	13/19	5/2
	ИТОГО:	228/232	600/501	14120/11694	540/438	19/33

Литература

- 1 Колесникова И.А. О феномене музейной педагогики, СПб, 1998
- 2 Музейная педагогика за рубежом: работа музеев с детской аудиторией. Составитель и редактор М.Ю.Юхневич М., 1997
- 3 Калугина Т. Из всех искусств для нас важнейшим является пиар.// Музей.№3, 2010.

- 4 Музейное дело России. - М., 2010.с.489
- 5 Мусаханова М.З. Маркетинг в музее / Францишина Е.И. Маркетинговая политика в музее. С.52-54 // Художественный музей и его роль в контексте современной культуры. Сб.док. – Алматы, 2003. – 100 с.
- 6 Формирование привлекательного имиджа музея. Музей и СМИ//Музей. №4, 2005.

References

- 1 Kolesnikova I.A. O fenomene museinoi pedagogiki // SPb, 1998
- 2 Museinay pedagogika za rubezhom: rabota museev s detskoj auditoriei. Sostavitel i redaktor V.U. Yuxnevich. – М., 1997
- 3 Kalugina T. Iz vsex iskusstv dlay nas vazhneischim yavlayetsay piar // Musei. №3, 2010
- 4 Museinoe delo Rossii. – М., 2010
- 5 Mysahanova M.Z. Marketing v muse / Franzishina E.I. Marketingovaya politika v musee. S. 52-54 // Hudozhestvenniy musei i ego rol v kontekste sovremennoi kultury. Sb. dok. – Almati, 2003. – 100s.
- 6 Formirovanie privlekatelnogo imidzha musea. Musei i SMI // Musei. №4, 2005

ӘОЖ: 94(574.54):726

Ш. Пазлиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2-курс магистранты,
Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: shattik_89_29@mail.ru

Қорқыт ата тарихи-мәдени кешенінің танымдық-тәлімдік маңызды мәселелері

Мақалада Қызылорда облысы Қармақшы ауданында орналасқан Қорқыт ата мемориалдық комплексі қарастырылады. Бұл қасиетті орын күллі түрік халықтарының бас қосатын орны бола отырып, барлығына ортақ Қорқыттың тұлғасын тануға септігін тигізеді.

«Қорқыт ата кітабы» оғыз тайпаларының өмірін, тіршілігін бейнелей отырып, түрік заманынан қалған түрік халықтарының ортақ жазба ескерткіші және ауыз әдебиетінің бай қазынасы. «Оғызнаме» және «Қорқыт ата кітабы» – иісі түрік халықтарына ортақ және басты Қорқыт заманынан ақпар беретін бірден-бір дерек. Кітаптардың өн бойы және ел аузында жүрген Қорқыттың айтып кеткен даналық сөздері халықты елін-жерін сүюге, адамгершілікке, отанды қорғауға, әділдікке, халықтар достығын, ынтымағын сақтауға, халықты сан ғасырлық ата-баба жолын ұстауға баулиды.

Кешен Қорқыт заманынан ақпар беретін түпнұсқалық емес заттардан құралады және мақала барысында музей жұмысымен, құрамы таныстырылған.

Бүгінгі күннің мақсаты – Қорқыт мұраларын зерттеу арқылы түрік халықтарының басын қоса отырып, интеграцияға жол салып, Қорқыт мемориалдық комплексін жергілікті жердегі мықты туристік нысанға айналдыру болып отыр. Қорқыт мұраларын зерттеу арқылы тарихи ескерткіштің құндылығын арттырамыз. Қорқыт тұлғасы қазақпен түрік халықтары үшін аса киелі, қасиетті және өз мағынасын жоғалтпайды, кезінде Бартольдтың «Қорқытты сыйлаудың Сыр бойында мың жылдық тарихы» бар деуі тегін емес.

1980 жылы Қорқытқа ескерткіш орнатылды, 2000 жылы шағын музей ашылды.

Оғыз заманында Қорқыт ханның кеңесшісі болған, 200-300 жылдай өмір сүрген. Дәл қазіргі біздің мақсатымыз Қорқыт ата мемориалдық кешенінде және музейінде реставрация, консервация жұмыстарын жүргізу, музейді үлкейту, қор санын арттыру, басқа да өзіне ұқсас типтегі музейлермен, тарихи-мәдени қорық кешендерімен байланысқа түсе отырып, кешеннің қызметін жандандыру. Мемориалдық комплекс арқылы Қорқыттың нақты Қармақшы жұртында дүниеден өткенін, оғыздармен қыпшақтардың бүгінгі қазақ ру-тайпаларымен байланысын айшықтай түсеміз.

Түйін сөздер: Қорқыт, ұзан, бейіт, жырау, шайыр, уәзір, жер кіндігі.

Пазлиева Шаттык

Историко-культурный комплекс Коркыт ата: воспитательно-познавательные аспекты

В этой статье рассматривается мемориальный комплекс Коркыт ата, его воспитательные и познавательные функции в обществе. Комплекс расположен на территории Кызылординской области в местности Кармакшы. Этот священный комплекс объединяет множество тюркских народов в лице легендарного Коркыта.

Главной ценностью этого комплекса является «Книга Коркыта». Эта книга описывает огузо-кыпчакские племена и является одним из главных письменных источников того периода. Также нужно сказать и об «Огуз наме» и «дэдэ Коркут» – письменных памятниках устной литературы тюркских племен. Эти книги и устные источники воспитывают в нас патриотизм, человечность, любовь, справедливость, призывают к единству народа и сохранности наших традиций и обычаев.

Следует отметить деятельность сотрудников музея, благодаря которым мы узнаем о жизнедеятельности Коркыта. Сотрудники комплекса пропагандируют бесценное наследие Коркыта по музыке, географии, истории, философии, шаманизму, политологии и воспитанию.

На сегодняшний день основной целью является развитие туризма и объединение тюркских народов для исследования наследия Коркыта, что будет достижением тюркского народа. Важно выявить исторические цели и освежить деятельность исторического памятника, исследуя наследие Коркыта. Коркыт для казахов и тюркских народов является священной личностью, поэтому его наследие имеет огромное влияние в интеграционном процессе.

В 1980 году был сооружен памятник Коркыту, а в 2000 году открыт музей, посвященный Коркыту, который был советником при Огуз хане и прожил около 200-300 лет. Для перспективного развития комплекса требуются реставрация, консервация в музее, пополнение музейного фонда и налаживание связей для сотрудничества с другими музеями. С улучшением деятельности музея мы сможем представить его

всему миру на высоком уровне как источник истории местечка Кармакшы, показать отношение и связь племенных объединений, вместе с этим показать личность Коркыта в истории Казахстана.

Ключевые слова: Коркыт, узан, мавзолей, жирау, шайр, визирь, центр земли.

Pazlyeva Shattyq

Historical cultural complex Korkyt ata: cognitive education aspekts

This article discusses the memorial Korkyt ata, which is located in the Kyzyl-Orda region of Karmakshy. This sacred complex consists many of the Turkic people in face of a living legend - Korkyt ata.

The book «Korkyt» describes Oguz- Kipchak tribes and is one of the leading written monument. «Oguzname» and «Dede Korkut» - written monument of the oral literature of Turkic tribes. Also the book and oral sources bring about patriotism, integration, humanity, love and protect the homeland, justice, unity and security of the people of the traditions and customs of his nation.

The article highlights the life and work of Korkyt in this complex and in the works of the museum staff. It contains materials of music, geography, history, philosophy, shamanism, political science and education, and the priceless heritage Korkyt.

Today is the main purpose of "creating tourism and it is time to set the meeting of the Turkic peoples, research Korkyt heritage by examining the overall achievement of Turkic people, we have a contribution to integration. It is important to identify the historical purpose of the activity and refresh the historical monument heritage research Korkyt.

Korkyt for Kazakhs and the Turkic people is a sacred person, so his legacy has a huge impact in the integration process.

In 1980, a monument was built Korkyt, and in 2000 opened a museum dedicated to the memory of Korkyt.

Korkyt was an adviser to the Oguz khan and lived about 200-300 years. our future purpose is the restoration, preservation of the memorial museum in the complex, to augment and supplement the exposition of the museum, and the collection of the fund and to have communication portals to other museums and protected areas.

With the increase of the museum we will be able to show it at the state, national level worldwide. The memorial complex and museum Korkyt identify the source of worldwide local history Karmakshy towns, show the relationship and communication tribal associations, together with this show in the history of Kazakhstan Korkyt person and his burial.

Key words: Korkyt, uzan, jirau, shair, uazir, center of land, mauseum.

Сыр бойындағы Қорқыт атадан қалған асыл мұралар тізбектерімен әлемдік түркі халықтарының ортақ ойшылы ретінде рухани Қорқыт атаның болмысын көрсететін және бейіті бар жерде бабамыздың қазынасын дәріптеуші, сақтаушы орын Қорқыт ата мемориальдық кешені жұмыс жасап отыр. Қазақ тарихымен түркі, әлемдік музыка тарихында, философияда, теологиядағы, орта ғасырлық оғыз-қыпшақ дәуірінен сыр шертетін Жанкент секілді археологиялық қаламен, Оғыз ханмен есімі байланысты Қорқыт есімі тарихимыздың алтын діңгегі.

Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың Қорқыт баба жөніндегі бірер сөзін келтірсек: «Түбі бір түркі халықтарының ортақ ойшылы саналатын атақты ақын, дәулескер күйші, философиялық мазмұны аса терең аңыздардың кейіпкері Қорқыт бабамыз баршамыздың рухани болмысымыздың алтын арқауы болып табылады. Қорқыт бабамыз қалдырған гуманистік ниеттегі дидактикалық мұралардың маңызы ерекше. Өйткен осыдан он ғасыр бұрынғы айтып кеткен қағидалары қоғамыздың бүгінгі тыныс-тіршілігіне де жақсы үйлесім тауып отыр» деп атап көрсеткен сөздерінің өзі Қорқыт ата бейнесінің ерекшелігін ашып көрсетті [1, -36].

Қорқыт – түркі халықтарына ортақ ұлы ойшылы, жырау, қобызшы, ұзан, ақылшы, келер болашақты болжайтын көріпкел, аузы киелі батағой, философ-гуманист артында әдеби музыкалық мұрасы қалған тарихи тұлға ретінде белгілі. Қорқыт Атаның өмір сүрген кезеңі туралы әртүрлі болжамдар қалыптасқанымен зерттеулердің көпшілігі Қорқыт Ата Сырдария бойында өмір сүрген оғыз-қыпшақ тайпалық бірлестігінде Х ғасырдың басында дүниеге келген деген тұжырымды алға тартады. Оның өмірде болғанына өмір сүрген ортасы Сыр бойындағы ел аузында сақталынған бейіті және оның құдыретті күйінің дыбысына асыққан қырдан келген «қырық қыздың бейіті» дәлел бола алады, мұнымен қоса, Қорқыт атаны түркі халықтары ортақ «даде» ретінде әсіресе, бақсылар арасында пір тұтушылар көптеп кездесумен, Түркияда Қорқыт өмір сүрген жерлерінің кездесуі басты айғақтар болып отыр. Ата жағынан Қорқыт оғыз тайпасының Қай (Қайыспас) дейтін аталығынан тараса, анасы жағынан қалың қыпшақ болып келеді. Әкесі Қара қожа деген кісі дәйім оғыз жұртына атақты болған кісі, ақсақалдар Қара Қожаны елдегі Қаратамырлар және қожаларға байланысы бар деген жорамалды айтады.

Рашид әд-Дин «Жамиғ ат-Тауарих» атты тарихи шежіресінде Қорқыт Атаны «қайы» тайпасынан шыққан десе, Әбілғазының «Түрік шежіресінде» оның тегі «баят» екендігі, оғыздардың елбегі болып, 95 жасқа келіп қайтыс болғандығы айтылады. Шығыс деректері эпикалық традиция бойынша, Қорқыт ата 295 жыл жасаған десе, қазіргілер Мұхаммед (с.ғ.с) 7 ғасырда замандасы болған деп Қорқыт атаны ұзақ жасағандағы жөнінде әртүрлі деректерде кездесіп отырады [2,-6].

Сыр жағасына жақын жерде зираты болғанын Сыр бойында дүниеге келіп, өмір сүргендігін нақтылаған Ә.Диваев Қорқыттың бейіті 1894-1896 жылдары суретке түсірілген десе, Ә.Марғұлан оның алғаш фотоға түсірілуі 1862 жылы еді деп жазады. Кезінде академик айтып кеткен бұл суреттің «Түркістан» альбомындағы 1862 жылы түсірілген фотокошірмесі бүгінде Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану мұражайының архивінде сақтаулы. Аталмыш суретпен қатар А.Арзамасовтың екі фотосы мен И.А. Кастаньенің салдырған суреті бар.

Қорқыт Ата туралы аңыз әңгімелердің бірі оның туылуына байланысты анасы Қорқытты құрсағында үш жыл бойы көтеріп жүріпті және үш жылда бір рет толғақ қысып отырады екен. Қорқыт дүниеге келгенде жер мен көкті үш күн үш түн қара түнек басып, нөсер жауып алай-түлей болып, халық қатты қорқыптымыс. Содан дүниеге келген баланың атын «Қорқыт» деп қойыпты. Бір күні Қорқыт түс көріпті, түсінде оған қобыз жасауды үйретіпті «алты жасар нар атанның жілігіндей болсын, шанағы қара бақырдай болсын, көні арунаның терісінен болсын, ортекенің мүйізінен болсын, ішегі бесті айғырдың құйрығынан» болсын деп аян беріпті.

Оғыз заманында туылып, Жанкент қаласында бес хандыққа уәзір болғандығы, сол заманда қыздардың да билікке араласқаны және қаланы жыландар басып жоқ қылып жібергендігі жайлы бала кезден көне көз қарттардан естіп отыратынбыз. Қорқыттың оғыз дәуірімен және Оғыз ханмен замандас ету кітаптарда дәлел болады. Оғыздар туралы «Оғызнаме», Махмуд Қашқари, Жалаиридін еңбектерінде жазылады.

«Оғыз батырлық эпосы» бірнеше тілдерде жарық көрген. Кітап қазақ және түркі халықтарының тарихында оғыз тайпасының, Оғыз ханның болғандығымен Қорқыт атаның сол елде ақылгөй, данышпан, білімпаз болып, халыққа ақыл айтып, тоқтам айтуға, бітім жасау-

ға, дауды шешуге көмектесе отырып, батагөй берген батасының қабыл болатындығымен халық ішінде ерекше ілтипатқа ие болғандығына көз жеткізуге мүмкіндік береді. Королының «Оғыз батырлық эпосында» әдебиеттің тарихи, филологиялық жағына назар аударған. Ол Москва, Ленинград, Баку, Ашхабад, Душанбе кітапханаларында сақталған нұсқалары пайдаланылған. 1961 жылы Түркияға барып, Стамбул мен Измерде болып деректер жинап, соның негізін де құнды еңбек құрастырған [3].

Қорқыттың соңынан қалған басты дерек «Китаб-и дедем Коркут аля лисан-и таифа-огузан» кітабының Дрезденнен (он екі жыр) және Ватиканнан араб қарпімен жазылған екі нұсқасы табылған. Кітап аңыздан аңызға жетіп, оғыздардың әзірбайжандарға, Кіші Азияға көшуімен қатар неше түрлі нұсқалары пайда болған. Онда қағанат дәуіріндегі тәрбиелік ойлар, батырлардың ерліктері, ата-анаға қамқорлық, әйел ананы сыйлау, әдептілікпен адмгершілік, ақыл-өсиет, мақал-мәтел, нақыл, шешендік сөздерге толы ру батырлары, тайпа көсемдерінің үлгі өнегелері, салт-дәстүр, этнографиялық, ру-тайпаға қатысты шежірелік деректер, наным-сенімдер, тарихи оқиғалар тізбегі келтірілген және әрбір тарауда «Қорқыт айтыпты» деп басталады. Дерек неміс, орыс, италян, түрік, әзірбайжан тілдеріне аударылып, әлемдік құндылығын жоғарлатты және қазақ тіліне алғаш аударып жеткезген Әуелбек Қоңыратбаев болды [4].

Қорқыт туралы бірден бір дерек көзі жазба деректе былай делінеді: «Қорқыт ата дейтін білікті сәуегей адам болыпты. Тәңір зердесіне салған соң барлық болжамдары қатесіз болған. Оғыз тайпаларында Қорқыт ата ең қиын мәселерді шешкен. Қандай бір қиын іс болмасын, Қорқыттың кеңесін алмай ел ешбір жұмысқа қол ұрмаған. Ел оның барлық өсиетін бұлжытпай орындаған». Қорқыт ел ішіндегі саяси әлеуметтік сұрақтарды шеше отырып, жөн жоралғыны, салт-дәстүрді реттеуші батагөй дана, халықты сыртқы жаудан, ішкідаудан аман алып қалу үшін бітім айтқан, дүйім жұрттың көш-қонын, мекен-тұрағын, ел танбасын, ұран-ұжымын белгілеп отыратын білгір [5,-128].

Зерттеушілер өлімнен қашқан Қорқыт Ата философиясын әйгілі шумер эпосы «Гильгамеш туралы жырдағы» Гильгамеш әрекетімен салыстырады. М. Әуезов Қорқыт аңызын адамзатқа от ұрлап әкеліп сыйлаған Прометей туралы грек аңызымен теңестіреді. Қорқыт туралы іргелі зерттеулер «Қорқыт ата кітабы-

нан» басталады. В.В. Бартольд, И.В.Аничков, А.А.Диваев, А.А. Мейер, В.В. Вельяминов-Зернов, А.Н.Самойлович, К.А.Иностранцев, П.С. Спиридонов, А.Г.Туманский, В.Калллаур, И.А.Кастанье А.Ю.Якубовский, В.М.Жирмунский, Х.Г.Короглы сияқты ғалымдар зерттеуде үлес қосқан [6].

Қорқыт Ата жырларының философиялық мән-мағынасының алтын дінгегі - әлемді, табиғат заңдарын көркемдік таным тұлғасынан игеру. Оның өмір сүйгіштік дүниетанымы күнделікті күйкі тірліктің шеңберінен шыға білу және адамзат үшін әрбір тіршілік сәтінің құнды екенін ескерту, қайталанбас уақытты қадірлеуге шақыру, сол арқылы өмірді мәңгілік ету идеясы Қорқыт философиясының іргетасын құрайды.

Жосалы кентінен 18 км жерде, Қорқыт станциясының түбінде Қорқыт атаға арналған монументтік ескерткіш 1980 жылы аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Елеу Көшербаевтың бастамасымен бой көтерген еді. Ескерткіш авторлары – Б.Ыбыраев, С.Исатаев, ескерткіш- темір бетоннан жасалған биіктігі 8 м, 4 тік стеладан тұрады. Әрбір стела әр тарапқа қаратып тұрғызылған құлыптастарға ұқсайды. Жоғары жағы кеңейе келіп, шөміш пішінде түйісетін де меңзейді. Түйісер түбіндегі орталық тесігінде 40 металл түтік бар. Олар жел соққан кезде қобыз сарынымен үндес дыбыс шығарады. Қорқыт Ата ескерткішінің ішкі жағы мәңгілік өмір сырын іздеген Қорқыт атаның киелі желмаясының шартарапқа жол тартқан ізін ишаралайтын «Түйе табан» өрнегімен безендірілген, «түйе табан» сегіз бөліктен құралған, бұл да бір миңгілік өмірді нұсқайтындай. Әрбір стеланың үшкілдене біткен төбесі күмбезге ұқсатылып, ерекше сәулеткерлік композициялық шешім тапқан. 1997 жылы ескерткішті қалпына келтіру, жөндеу жұмыстары жүргізілді. Амфитеатр, қонақ үйі, т.б. нысандардан тұратын тұтас архитектуралық ансамбль жасалып, мемориалдық кешенге айналды. 2000 жылы кешен жанынан мұражай ашылды. Оның қорындағы 700-ге жуық экспонат сақталған. Қорқыт Ата өмір сүрген дәуірдің тарихы мен мәдениеті жайлы мәліметтер береді. Мемориалдық музей - шағын ілеспелі екі экспозициялық залдан құралғанымен, Қорқыт заманымен, жергілікті өлкетану тарихына қатысты шертер сыры мол. Мемориалдық музей дегеніміз-қоғам мен мемлекеттің қайраткерлері яғни, ғылым, мәдениет, өнер тағы басқа саласындағы біртуар азаматтарға арналған музей түрі. Ол арнайы сол қай-

раткерлер өмір сүрген үйде немесе өмір сүрген ортасында орналасады [7]. Қорқыт мұражайы Қорқыт дүниеден өткен жерінде орналасқан. Кете жұрты Қорқыт сырларын, аңыздарын жылдар сақтай бермек, музейі тұлға кейпін дәріптей бермек.

Музейдің экспозициясы Сыр бойын мекендеген ежелгі ру тайпалардың қазіргі анықталып отырған археологиялық орындарының суреттерін қамтиды атап айтқанда, Бұланды, Шырық Рабад, Асаралар мұнан басқа Жанкент қаласынан табылған археологиялық зерттеуден табылған қыш құмыралар, Жанкент қаласының панограммасы, оғыздардың саяси картасы, Ақсақ қыз, Баршынқыз, Еламан, Қалқай ишан, Марал ишан, Қармақшы ата бейіттерінің суреттері, «1946-2000 жылдар аралығындағы Арал өңірінің археологиялық зерттеу кезеңдерінің картасы», ортақ түрік ойшылдары Әбу Насыр әл-Фараби, Махмуд Қашқари, Қадырғали Жалаири, Қожа Ахмет Яссауи, Дулати суреттері, Махмуд Қашқаридің «Түрік тайпаларының картасы», «Алла, Алла демейінше іс түзілмес» атты қанатты сөз, Қорқыт ата кітабының екі нұсқасы, домбыра асатаяқ, сырнай, жетіген, тоқылдақ, Дүр Оңғардың домбырасы, Н.Шәменұлының, М.Қошаевтың, Т.Бұзаубақова қобыздарымен қоса, шаң қобыз, қыл қобыз, айналы қобыз, «ұшардың ұлуы», «әуіпай», «тарғыл тана» күйлерінің ноталары және этнографиялық жәдігерлермен бірге жергілікті шайырлардың еңбектері қойылған.

Музей тұрғызуға Әуелбек Қоңыратбев ақыл кеңес беріп отырған, сол кезде дінге қазақи әулиелік бақсылыққа деген теріс көзқарастағылар Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің Мәдениет бөліміне шағым түсірді. Кейін ол халық қаражатына Байқоңырдағы әскерилердің көмегімен салынып жатқан естіген соң басылған болатын, бұдан қоймай бұл хабар Қонаевқа жеткен, ол кісі «ескерткіш Москва Пекин жолына салынып жатыр, ескерткіш мәдени құндылық ретінде ған қызмет атқаратын болады» дегн сөздерінен соң шағымдарға тоқтау болған.

Ескерткіш кешен дүние жүзінің түкпір-түкпірінен келетін мұсылман қауымының зиярат ететін орны. Музей ашылмас бұрын мәдени тарихи ескерткіш ретінде «Қорқыт ата мемориалдық кешені» жұмыс жасап келеді. ЮНЕСКО-нің бірлесітігі шеңберінде 1999 жылы «Қорқыт ата кітабының - 1300 жылдығына» дүние жүзілік деңгейде атап өту барысында Елбасының тапсырысымен ескерткіш маңына шағын мәдени нысандар салынды. Кешен жо-

ғарыдан карағанда қобызға ұқсайды, онда Қорқыттың бейіті табылған жалғыз дерек көзі болып саналатын қошқар мүсінінің үлкен мүсіні, қылуат, амфитеатр, музейден құралады.

Қорқыт дүниеден өткеннен кейін таралған тағы бір аңыз ХХ ғасырдың басында, әулиенің қабірін жанамалап өтетін қазіргі Орынбор-Ташкент темір жолының іске қосылуына байланысты айтылады. Бұл кезеңде Сырдарияның жарқабағы құлай-құлай Қорқыттың бейітін құлата бастаған. Шойын жолдың құрылысы біткеннен кейін, Қорқыт бейітіне жақын салған рельстер өзінен-өзі майыса берген көрінеді. Осыны сезген теміржол құрылысшылары рельстерді әулие жатқан жерден алыстатып, шығыс беттегі төбені жарып салыпты.

Қорқыт - қазақ үшін ең алдымен күй атасы, қобызда күй шалу дәстүрін алғаш орнықтырушы. Түркі халықтарының ішінде Қорқыт күйлерін сақтап, бүгінгі күнге жеткізе алған бірден-бір халық - қазақ ұлты. Қазақ музыкасында Қорқыттан қалған мұраның ең таңдаулылары «Тәңір күйі», «Қорқыт күйі», «Қорқыт сарыны», «Қорқыт толғауы», «Қорқыттың елмен қоштасуы», «Қоңыр», «Тарғыл тана», «Елім-ай, халқым-ай», «Әуспай», «Башпай», «Үшардың ұлуы», «Елмен қоштасу», «Аққау» сияқты күйлер.

Ә.Марғұлан: «Қорқыт пен оның замандастарының қабірі әуел баста жарға таяу орналасып, кейінгі жасалған солтүстік беттегі белеске қарай жалғасқан. Қорқыттың күмбезі асты төрт бұрышты, үсті күйдірілген кірпіштен қаланған. Қазақ аңыздары бойынша Қорқыттың күмбезімен қатар, оның су жақ іргесінде Қорқыттың қарындасының күмбезі болған» - дей келе - «Қорқыттың өз күмбезін дарияның тасқын суы ХІХ ғасырдың соңына қарай бұза бастайды. Бірақ күмбездің қабырғасы өте қалаың, өзі күйдірілген кірпіштен өрілген берік тұрған. Күмбездің су жағы 1925 жылдан бастап опырыла бастайды. 1952 жылы тұтасымен қопарылып суға кетеді. Бүгінде оның тек арқа жақ қабырғасы қалған» - дейді. Ә.Марғұлан «Қазақ аңыздарындағы Қорқыттың болмысы және оның жүрген жерлері» атты зерттеуінде: «Қорқыт қабір-күмбезін ҮІІ-ҮІІІ ғасырларға жататын Торғай бойындағы Баксы мола, Кеңгір бойындағы Домбауыл сияқты исламнан бұрынғы сәулет өнерінің үлгісімен салынған, қабырғасы мейлінше қалың, 2 метрге жуық, пошымы киіз үйге ұқсайды.» деп тұжырымдаған [8].

Қорқыт ұлы педагог, тәрбиеші, лұқпан. Өзіндік тәжірибесіне, жеке өнегесіне, білімі, даналығына сай ол түркілер үшін кеңес беруші жол сілтеуші, ақыл парасатқа үйретуші болған, дастанның бүкіл жыр бойында нағыз ұстаз үйретуші, жаңа туылған сәбиелерге есім беруші, дәйім жұртты жақсылыққа бейбітшілікке шақырады, отанды қорғауға ықпал етеді.

Сырдария мен Арал жерінде дүниеге келген Қорқыт ата Кавказға, Иранға, араб елдеріне таралып, «Қорқыттан» «Боз ұғлан», «Көрөғлы» жырлары таралып түркі тілдес халықтарының ауыз әдебиетіне ықпалын жасаған, Қорқыт мұраларын зерттеу арқылы түркі халықтарының мұрасын ортақ екендігін көрсетуге рухани интерграцияға мұрындық ескерткіш.

Қорқыт атаның жеке өмірі, тарихи қосқан үлестері, сонынан қалған аңыздары туралы жан-жақты мағлұматтарды оның өмір сүрген ортасы Сыр бойындағы бейіті кешегі жиырма-сыныншы ғасырдың қыркыншы жылдары су шайып кетті деген жерден табуға болады. Бұл жерде Қорқыттың аңыздық желісімен сәйкес келетін барлық айғақтар баршылық, атап айтқанда, бейіті су шайып кеткеннен кейін, «қырық қыздың моласы». Қорқыт бабаның өмір сүрген ортасы ретінде Түркияда Баянөлге аймағында да айтылады.

Кезінде Елеу Көшербаевтың бастамасымен салынған кесене, мемориальдық музейі, қылуаті, бейітінен табылған қошқар мүсінінің кейінгі салынған протипті кесенесі осының барлығының өзіндік тарихтан шертер сыры бар қазына. Қазір Қорқыт ата туралы аңыз әңгімелер, қасиеттілікпен көрегенділік, данышпандылық және рухани болмыстың жиынтығын материалдық мәдениет ретіндепаш ететін Қорқыт ата мемориальдық тарихи қорық кешенінің қызметі уақыт өте сұранысқа ие болып, жанданып келеді.

Ел аузында Қорқыт атаға қатысты қанша ғасыр өтсе әлі қарттар әңгімеге қосып, ақыл өсиетін айтып отырады, тіпті, темір жол станциясы маңында намаз оқыған жері бар деп, «Қорқыттың басына барып тілеген тілегін қабыл болады» деген түсініктер әлі бар. Сондай қарияның бірі Тұрмағанбет ауылындағы Мәдіров Зада айтуы бойынша: «Кезінде Королевтер Қармақшы жердің кіндігі екендігін білген, жерді симметриялы өлшегенде жер кіндігі осы Қармақшыға сәйкес келген, Байқоңырдан қарышқа зымыран ұшырауға сол жерді кезінде орыс ғалымдарының таңдауы және кезінде Қорқыттың Жанкентте туылып Қармақшыға

келіп дүниеден өтуінің мәні бар. Оған дәлел ретінде біздің әкелерімізде айтып отыратын «Жер кіндік» деген жер атауы бар. [9]

Қармақшы топырағынан талай әулие әмбелер шыққан Қорқыттан кейін олар осы Қорқыт атаны кие тұтып, ізін жалғастырушы ретінде таза, адалдықты, даналықты мұрат еткендер, исламнан сусындағандар: Тапал ахун, Қалжун ахун, Сейтпенбет әулие, Марал баба, Қармақшы баба, Мүсірәлі Сопы, Садық ахун, Қасымқожа, Бәймен ахун, Қарақ жалы (Қарақ «улие»), Шаймағанбет баласы Ыдырыс сияқты пірлермен ахундармен қоса ән мен жыр тұнған кете елінен сөз маржанын ағытқанда алдына жан салмаған біртуар тума талант, жыраулардың Балқы Базар, Ешнияздың Жүсібі, Дүр Оңғар, Тұрмағанбет Ізтілеуов, Тұрымбет Салқынбайұлыларының шығуымен қатар шағын ғана бір Тұрмағанбет ауылынан 100-ден аса шайырдың шығуы тегін емес.

Қазіргі таңда ауданда тарихи өлкетану мұражайы ашылады деп күтілуде және болашақта Қорқыт мұражайын үлкейту кезекті міндетте тұр, дәл қазір Қорқыт кешенінің алдынан Қожа Ахмет Яссауи бабамыздың кеше-

ніндегідей мешіт, қонақ үй салынып жатыр. Жалпы жыл сайын жақынды – алыс шет елден бабамызды тәу етіп келушілер қатары өсуде және Қорқыт атакешенінің елеімідегі мықты туристік нысан ретінде дамуға бағытталып, интеграцияға үлес қосары сөзсіз. Осы тұрғыда жергілікті өлкетану жұмыстарына да септігін тигезе отырып, мұражайтанумен ескерткіштерді қорғау сақтау, насихаттау және көне тарихқа айқын көз жеткізуге көп көмегін тигізбек.

Қорқыт атаның музейінде реликвалық заттары кездеспесе де қазір құнды, Қорқыт ата атындағы тарихи қорық кешені әлемдік келермендердің тамашалайтын орны бола отырып, еліміздегі мықты тарихи орындардағы туристік нысанды жанжандыруға зор үлес қоса бермек. Жаңашылдықты ұштастыра отырып тарихи кешен сан ғасырлық түріктік саяси, экономикалық, әлеуметтік өмірден сыр шертетін музей артефактілері байытылып, болашаққа перспективалық жоспарлар ұстан бермек. Сол арқылы тарихи орын арқылы әлемдік сахнада Қорқыт есімін мәнділей түсіп, Қармақшы жеріне талай туристер ағыла бермек.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә «Қорқыт ата және түрік әлемі» халықаралық ғылыми-теориялық конференция // Қорқыт ата энциклопедиялық жинақ. – А, 1999. 798 б.
- 2 Мұқтарұлы Қорқыт сарыны// Сыр бойы 1997 №1, 1 қараша.
- 3 Короглы. Х. Огузский героический эпос. –М, 1979. -238с.
- 4 Қоңыратбаев Ә., Байділдаев М. Қорқыт ата кітабы. –А, 1986. -128б.
- 5 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихилығы. –А, 1987. 273б.
- 6 Қорқыт ата энциклопедиялық жинақ. – А, 1999. 798 б.Энциклопедия
- 7 Тельчаров А.Д. Основы музейного дела. –М, 2005. -104с
- 8 Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр-аңыздар. –А, 1985. -483б.
- 9 Мәдіров Зада. Тұрмағанбет ауылы тұрғаны. 80 жаста.

References

- 1 Nazarbayev N.Ә "Korkyt ata zhane tyrik alemi" halyharaluk gylymi-teorialuk Conference // ata Korkyt entsiklopediyalik zhinak. - A, 1999. 798 b.
- 2 Muktaruly Korkyt Saryn // Cheese Boyi 1997 number 1, 1 qarasha.
- 3 Koroglu. H. Oguz heroic epic. M-1979. -238c.
- 4 Koniratbaev Ә., Baydildaev M. Korkyt ata kitaby. A, 1986. -128B.
- 5 Koniratbaev Ә. Kazakh folklorynyn tarihilugi. A, 1987. 273b.
- 6 Korkyt ata entsiklopediyalik zhinak. - A, 1999. 798 b.
- 7 Telcharov A.D. Basics of museums. M-2005. -104c
- 8 Margulan Ә.H. Ezhelgi zhyr-anyzdar. A, 1985. -483b.
- 9 Madirov Zada. Live in village Turmaganbet, age 80.

УДК: 930.85

М.А. Доскалиева

Магистрантка 2 курса

факультета истории, археологии и этнологии

Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

E-mail: doskalyeva@gmail.com

Сущность понятия «Цивилизация»: вариации определений

В данной статье рассмотрены проблемы толкования понятия «цивилизация». Проанализированы характерные особенности каждого из определений, в рамках материалистического и культурно-исторического представлений исторического процесса. В современный период изучения и развития исторического знания, Теория Тойнби является наиболее распространенной теоретической разработкой. Главное достоинство цивилизационного подхода Тойнби заключается в рассмотрении существования и взаимодействия всех сторон исторического процесса. Впервые в Теории локальных цивилизаций Тойнби цивилизация рассматривается как единица измерения всего исторического процесса, что позволяет открыть новые неисследованные проблемы. Расширение знакомства с достижениями мировой науки в разработке теории цивилизаций – насущная необходимость для казахстанской общественной мысли. Отход от материалистического понимания исторического процесса требует новых подходов к исследованию, способных отойти от идеологического толкования науки. Цивилизационный подход, в частности теория Тойнби, является на сегодняшний день одной из актуальных проблем исторической науки, способной изменить представление обо всем историческом процессе.

Ключевые слова: цивилизация, исторический процесс, культура, глобализация, общество.

M.A. Doskaliyeva

Essence of “Civilization” concept: types of definitions

In this article are considered problems of interpretation of the concept "civilization". Within materialistic and cultural – historical representations of historical process are analysed characteristics of each of definitions. During the modern period of studying and development of historical knowledge, Toynbee's Theory is the most widespread theoretical development. The main advantage of civilization approach of Toynbee consists in consideration of existence and interaction of all parties of historical process. For the first time in the Theory of local civilizations of Toynbee, the civilization is considered as a unit of measure of all historical process that allows to open new unexplored problems. Expansion of acquaintance to achievements of world science in development of the theory of civilizations — an urgent need for the Kazakhstan public thought. Withdrawal demands new approaches from materialistic understanding of historical process to the research, capable to depart from ideological interpretation of science. Civilization approach, in particular Toynbee's theory, is today one of actual problems of the historical science, capable to change idea of all historical process.

Keywords: civilization, historical process, culture, globalization.

M.A. Doskaliyeva

«Өркениет» түсінігінің мәні: анықтамалардың көптүрлілігі

Мақалада «өркениет» ұғымының мәселелері қаралған. Тарихи үрдістегі материалистік және тарихи-мәдени шектеудегі ұсыныстардың әр ұғымына мінездеме беріліп, сарапталған. Бүгінгі таңда Тойнби қағидасы тарих білімінің зерттелуі мен дамуында кең таралған зерттеме болып табылады. Тойнби ілімінің ең басты ерекшелігі тарихи үдерістегі жан-жақты өзара әрекеттестіктің барлығын қарастыру болып табылады. Ең алғаш Тойнбидің жергілікті өркениет қағидасында, өркениет барлық тарихи үдерістің өлшем бірлігі ретінде қарастырылады. Бұл зерттелмеген жаңа мәселелерді қозғай түседі. Дүние жүзілік ғылымның жеткен жетістіктерімен таныса отырып, қазақстандық қоғамдық ой үшін басты мәселе болатыны анық. Тарихи үдерістің материалистік ұғымынан алыстауына байланысты бүгінгі таңда ғылымның идеологиялық парықтауынан аулақтау үшін, ғылым жаңа қағидаларды талап етеді. Өркениет қағидасы, соның ішінде Тойнби қағидасы барлық тарихи үдеріске деген көзқарасты өзгертетін көкейкесті мәселе болатыны анық.

Түйін сөздер: өркениет, тарихи үдеріс, мәдениет, жаһандану.

В современный период темп накопления исторической наукой информации о прошлом многократно возрос. Увеличение объема эмпирического материала об истории народов, государств, религий может «превратить историческую науку в искусство постижения своеобразного смысла тех или иных событий. При этом все более утрачивается общее понимание истории в ее крупномасштабных изменениях» [1, 6]. В то же время познавательные возможности философии позволяют выделить в массе исторического материала главные события и определить закономерные тенденции развития отдельных социальных объектов и всего человечества.

Жизнь человеческого общества – это развернутый в пространстве и времени процесс, который охватывает всех людей. Этот процесс в науке принято обозначать термином «исторический процесс», который во многом противоречив. С одной стороны, в истории наблюдается тенденция к единству и целостности человеческого сообщества. С другой – мы видим самостоятельность, неповторимость и индивидуальность каждого субъекта социальной реальности. На современном этапе развития человеческого общества эта двойственность прослеживается в следующих противоположно направленных тенденциях: в глобализации и национальном самоопределении, центробежности и центростремительности и, фундаментализме и универсализме.

Длительное время в историческом познании господствовали объективно-идеалистические представления о человеческой истории. Исторический процесс с этой позиции оказывался зависимым от объективных надчеловеческих сил: Божьего промысла, Абсолютной идеи, Мировой воли и т.п., и приобретал линейный, телеологический характер. Формационный подход был связан с доминированием одной основы общественной жизни, в качестве которой выступает общественное производство. Понятие «цивилизационный подход» обозначает набор связанных между собой концептуальных установок изучения истории. Исследователи, использующие цивилизационный подход, считают исторический процесс результатом параллельного существования и взаимодействия не одного, а нескольких социальных объектов, т.е. цивилизаций.

Термин «цивилизация» при крайней неопределенности и размытости смысла, часто встречается в научных концепциях и взглядах. Для дальнейшего исследования Теории локальных

цивилизаций А.Тойнби, следует определить в каком значении будет употребляться данное понятие, обозначить поле исторического исследования.

Слово «цивилизация» постепенно входило в интеллектуальный и научный оборот западного общества вслед за термином «культура» на том этапе, когда постепенно ослабевало влияние религиозного мировоззрения и мир все более представал как среда и результат деятельности человека, отделившегося от природы и уже мало подверженного вере в божественное провидение. Поэтому возникла настоятельная необходимость в объяснении принципов функционирования общества, которое уже не рассматривалось в качестве объекта, управляемого божественной волей или неведомым Сверхзаконом. Но прежде такое общество должно было получить название, не соотносимое с прежними — «град Божий» и «град земной» и определяющее не только любой тип общества, но и общество, соответствующее человеческим устремлениям [2].

В своем происхождении, как неизменно отмечается, термин «цивилизация» восходит к латинскому слову «civilis», относящемуся к качествам «гражданина» как «городского жителя». Принято считать, что современная форма и значение термина в ряде случаев сохраняют то, что было введено в оборот прежде всего французскими и английскими просветителями. По мнению французского историка Л. Февра, «воссоздать историю французского слова «цивилизация» на деле означает реконструировать этапы глубочайшей революции, которую совершила и через которую прошла французская мысль от второй половины XVIII в. и по наше время» [3].

Обращение к термину «цивилизация» и формирование цивилизационной теории происходило в рамках двух параллельно развивавшихся направлений западной общественной мысли и науки. Одно направление, в рамках которого сформировались социальные науки, было призвано не только объяснить разнообразие того материально-предметного мира, который предстал перед человеком нового Запада, но и выявить закономерности феноменального развития индустриального общества, которое за период XVII-XIX вв. коренным образом преобразило облик Западной Европы и наделило ее способностью распоряжаться судьбами многих народов земного шара. Естественно, что определяющим началом для этого направления выступали материальное

производство, экономика, способ хозяйствования и порожденные ими отношения.

Другое направление, опиравшееся на гуманитарные методы исследований и породившее комплекс гуманитарно-филологических и исторических наук, должно было раскрыть человеку современного Запада многообразие мира в его социальных и культурных измерениях. Именно в рамках гуманитарных дисциплин происходило интенсивное накопление знаний о религиях, языках, литературах, философии, истории.

Феномен цивилизации исследовали довольно большое количество авторов: Н.Я. Данилевский, О. Шпенглер, П. Сорокин. Применяя разные термины для понятия «цивилизация», авторы однако стремятся показать схожие процессы формирования и функционирования цивилизаций.

П. Сорокин называет их «культурные суперсистемы», Шпенглер – «Hochkultur» (высокие культуры, или общества с высокой культурой), В.Ф. Агеев «базовые культуры». Однако основа у них одна культура, именно она выступает основой цивилизации и цементирует ее содержание, давая возможность авторам рассматривать отдельные элементы культур, получая при этом различные варианты цивилизаций или национальные по форме культуры.

При материалистическом подходе цивилизация рассматривается, как это и было заложено изначально, в качестве антитезы изучаемому этнографами «естественному» состоянию общества, как уровень развития, на котором оно преодолевает свою зависимость от природы и окружающей среды, как сложное, разнообразное общество, которому присущи производительный тип хозяйства, функциональная разделенность различных сфер и уровней жизни, но вместе с тем и некоторая системная организованность.

Американский этнограф Л. Морган в своем фундаментальном труде «Древнее общество» выделяет два типа общества. Примитивное общество основано на принципах общего происхождения и родства. Для цивилизованного общества характерно развитие материальных производительных сил, функциональное разделение труда, расширение системы обмена товарами, появление частной собственности на землю, концентрация богатств, раскол общества на классы и формирование государства. Среди исследователей, обративших особое внимание на труды Л. Моргана, были К. Маркс и Ф. Энгельс.

В 1979 г. видный французский историк Ф. Бродель (1902-1985) выпустил трехтомное сочинение «Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.». Эта и другие его работы считаются высшим достижением школы «Анналов». В данном фундаментальном сочинении именно материальная сторона, экономическая история предстают как важнейшие и во многом определяющие. При этом материальная деятельность людей выявляется именно через ее вещную и технологическую сторону, и тем самым из экономической и социальной истории выпадают отношения людей в процессе производства — классовое и профессиональное разделение общества. «Хлеб насущный», т.е. характер и количество тех злаков, которые шли на прокормление населения разных стран, другая пища и напитки, употребление которых характеризует образ жизни населения, жилище и одежда, орудия труда и технология их изготовления и применения, сеть сообщений и характер транспорта, деньги и характер денежного обращения, города, структура экономики, национальные рынки, промышленная революция и экономический рост, приведшие к формированию капитализма, — вот беглый перечень основных сюжетов и названий глав его труда.

Важным нововведением Ф. Броделя стало понятие «большая длительность» как протяженное историческое время, в котором живет та или иная цивилизация и которое она сохраняет через накопленный опыт своей жизнедеятельности.

В рамках культурно-исторической школы работали десятки и сотни ученых во многих странах мира. Общим для самых различных мыслителей было выделение «реально существующих, причинно взаимосвязанных и внутренне значимых организмов, отличных от всех смешанных культурных образований и малых культурных систем, а также от государства, нации, политических, религиозных, расовых, этнических и всех иных социальных групп... Эти цивилизации или культурные суперсистемы в сильной степени определяют жизнь, организацию и функции малых групп и культурных систем, менталитет и поведение индивидов, множество конкретных исторических процессов и тенденций» [4].

В качестве отцов-основателей цивилизационной теории принято называть прежде всего Н. Данилевского, М. Вебера, О. Шпенглера, П. Сорокина, А. Тойнби.

Верный своему метафорическому стилю изложения материала, Шпенглер следующим образом определяет цивилизацию: «Цивилизация – неизбежная судьба культуры. Здесь достигнут тот самый пик, с высоты которого становится возможным решение последних и труднейших вопросов исторической морфологии. Цивилизации есть суть самые крайние и самые искусственные состояния, на которые способен более высокий тип людей. Они – завершение, они следуют за становлением как ставшие. За жизнью – как смерть, за развитием – как оцепенение» [5].

По Шпенглеру, культура определяется душой народа, который, вступая на историческую арену в качестве активного субъекта истории, создает оригинальные и значительные ценности в самых разных сферах социальной жизни (в религии, искусстве, философии, науке, технологии). Упадок же культуры наступает в период ее заката – на стадии цивилизации. Именно тогда в обществе начинают преобладать, господствовать рациональность, прагматизм, утилитаризм, территориальная экспансия, власть денег во всех сторонах человеческого бытия. Наступает время «мировых городов», которые эксплуатируют обширную провинцию, служащую своего рода питательной средой для их роста, а политика становится определяющим видом деятельности.

П.К.Гуревич в работе «Культурология» отмечает более рациональное представление о понятии и строении цивилизаций в трудах П.А.Сорокина, согласно его учению культура выступает как система значений — ценностей, с помощью которых общество интегрируется, поддерживает взаимосвязь своих институтов. Культура определяет энергию и направленность человеческих усилий.

В современный период изучения и развития исторического знания среди ученых утвердилось мнение, что теорию цивилизаций А. Тойнби можно рассматривать как кульминацию тех теоретических разработок, которые были про-

деланы Н. Данилевским и О. Шпенглером. Она была осуществлена независимо от их работ, основана на несравненно более широком историческом материале и является подлинным шедевром исторического и макросоциологического знания.

А. Тойнби начинает свое исследование с тезиса о том, что истинной областью исторического знания является не описание отдельных событий, сближенных в пространстве или времени, не история государств или политических систем или же человечества в целом, а «цивилизация» в ее религиозных, территориальных и политических характеристиках.

Ученый рассматривал цивилизации как возрождение творческих возможностей отдельных групп обществ, перешедших от длительного существования в условиях дикости или отсталости к новой жизни. Для него, как историка, очень важно было исследовать не истории отдельных стран и государств, а целостных их образований или систем, которые он и называет цивилизациями.

Обсуждая вопрос о причинах развития и движущих силах цивилизаций, А. Тойнби решительно возражает против расового и географического подхода к причинам их возникновения и развития. Сторонники первого подхода считают, что именно расовые особенности людей определяют уровень их культуры, а благодаря этому и особенности, объединяющей их цивилизации. На самом деле, указывает А. Тойнби, чистых рас нет, и создателями перечисленных им цивилизаций в одном случае являются белые, в других случаях – желтые, краснокожие и черные расы. А. Тойнби считает, что цивилизации рождаются и развиваются, успешно отвечая на последовательные «Вызовы» природы и истории [6].

Следует заметить, что теория Тойнби способна открыть новые стороны исторического процесса, обозначить современный подход к научным исследованиям, дать попытку рассмотреть историческую науку сквозь призму цивилизационной концепции.

Литература

- 1 Ерасов Б.С. Цивилизация: слово – термин- смысл // Цивилизации культуры. Вып.1. – М.,1995. – С.3-27.
- 2 Уколова В.И. Суд истории как поиск истины // Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник. С. 5-20. – М.: Айрис-пресс, 2003.-592 с.
- 3 Февр Л. Бои за историю. М.: Наука, 1991. – 635 с.
- 4 Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – №2-3. – С. 21-35
- 5 Шпенглер О. Закат Европы: В 2т. Т.1. / Пер. с нем. И.И. Маханькова. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 528 с.
- 6 Тойнби А. Дж. Постигание истории. – М.: Прогресс, 1991. – 730 с.

References

- 1 Erasov B.S. Tsivilizatsiya: slovo –termin – smysl. // Tsivilizatsii kultury. Vyp.1. – M.,1995.-S. 37-27
- 2 Ukolova V.I. Sud istorii kak poisk istiny // Toinbi A.Dzh. Tsivilizatsia pered sudom istorii: Sbornik. S. 5-20. –M.: Airis-press, 2003. -529s.
- 3 Fevr L. Boi za istoriyu. M.: Nauka, 1991.- 635 s.
- 4 Gurevich A. Ya. O krizise sovremennoi istoricheskoi nauki // Voprosy istorii. – 1991. - №2-3. – S. 21-35
- 5 Shpengler O. Zakat Evropy: V 2 t. T.1. / Per. S nem. I.I. Makhankova. – M.: Airis-press,2003. – 528 s.
- 6 Toinbi A.Dzh. Postizhenie istorii. – M.: Progress, 1991. – 730 s.

ӘОЖ: 94 (574) «1920/30»:329.15

Д.Ж. Айнақұлов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: aynakul.dauren@mail.ru

20-30 жылдардың Қазақстандағы саяси ұйымдастыру жұмыстары кезіндегі төменгі партия ұйымдарының жағдайлары

20-30 жылдары Өлкелік және төменгі партия ұйымдары, сонымен қатар Ұлы Отан соғысы қарсаңында Қазақстан Коммунистік (б) партиясы партия ұяларымен жұмыс істеуді мақсат етіп қойды. Себебі ұялар халық пен еңбекшілерге жақын болды. Кеңес үкіметі әкімшіл-әміршіл басқару жүйесін орнықтыруды жүзеге асырудың жеңіл жолы деп есептеді. 1925 жылы Ф. Голощекин Қазақстан партия ұйымына басшы болып тағайындалды. Оның келуімен Қазақ АКСР-індегі жағдайлар ушыға бастады. Ол «Кіші Қазан» идеясын көтеріп, қазақ халқының арасында таптық күресті күшейтті.

Халықтың басым көпшілігі ауылдар мен деревняларда тұрғандықтан Қазақ Өлкелік партия комитеті ауылдар мен деревняларда жаппай партиялық ұйымдастыру жұмыстарын бастады. Партия ұялары туралы көптеген құжаттар бекітілді. Кеңес үкіметіне қарсы ойлармен күресу үшін коммунистер өздеріне қолайлы, әрі ұтымды болатын ұялар құрылысын қарастырды, ауыл ұяларының әлеуметтік құрамын бақылады, ауыл коммунистерінің санын көбейтуді жоспарлады.

Ф.Голощекин (1925-1933 жж.), Л.Мирзоян (1933-1938 жж.) және Н.Скворцов (1938-1945 жж.) басқарған жылдары партия ауыл мен деревнядағы партия ұяларының жұмыс деңгейі төмен болды. Партия ұйымдары болса ұялар ішіндегі және ұялар арасындағы жұмыстардың барлығы жақсы атқарылуда деп есеп берген еді. Шын мәнінде, барлық жұмыстар мен шаралар адамның құқықтарын бұзушылықпен жүзеге асырылды. ОК БКП-ның нұсқауымен әкімшіл-әміршіл басқару жүйесін орнықтыру үшін Қазақ Өлкелік партия комитеті барлық жұмыстарды бұлжытпай орындады. Мұрағаттың жаңа материалдары мен кейінгі жаңа ғылыми зерттеу жұмыстары Қазақстан тарихындағы ақтандақтар беттерін ашуда.

Түйін сөздер: партия, ұя, кеңес, әкімшіл-әміршіл, коммунист, жүйе, жұмысшы, комитет.

Д. Ж. Айнақұлов

Политические организационные работы низших партийных органов в 20-30 годы в Казахстане

В 20-30-е годы Краевые и местные партийные органы, а также перед Великой Отечественной войной Коммунистическая (б) партия Казахстана поставили задачу о работе с партийными ячейками, так как ячейки были близки к народу и трудящимся. Советская власть считала, что это легкий путь к осуществлению политических организационных работ, чтобы установить административно-командную систему управления. В 1925 году Ф.Голощекин был назначен руководителем Казахского партийного органа. С приходом к власти Ф.Голощекина политическая ситуация в Каз АССР обострилась. Он, подняв лозунг «Малый Октябрь», начал обострять классовую борьбу среди казахского народа.

Казахский Краевой комитет партии начал массовую политико-организационную работу с аульных и деревенских партийных ячеек, так как масса народа жила в аулах и деревнях. Принималось много законов о партийных ячейках. Коммунисты рассматривали выгодную структуру ячейки, наблюдали социальный состав аульных ячеек, планировали увеличить количество коммунистов в аулах и им давали распоряжение бороться с антисоветскими идеями.

Во время правлений Ф. Голощекина (1925-1933гг.), Л. Мирзояна (1933-1938гг.) и Н. Скворцова (1938-1945 гг.) уровень работы аульных и деревенских ячеек был очень низким. А партийные органы давали иные отчеты, что работа ячеек и работа среди ячеек ведется очень хорошо. На самом деле все работы и мероприятия проводились с большими нарушениями прав человека. Под диктовку ЦК ВКП(б) Казахский Краевой комитет партии выполнял все распоряжения для установления административно-командной системы управления. Новые архивные данные и новые научные исследования раскрывают эти белые пятна в истории Казахстана.

Ключевые слова: партия, ячейка, советы, административно-командный, коммунист, система, рабочий, комитет.

D.Zh. Ainakulov

Political organization works of lower party organs in Kazakhstan in 20th-30th.

In 20th-30th Kazkraikom (Kazakh Regional Committee) and local party organs and the Communist Party of Kazakhstan, the Great Patriotic War solved the problem about the work of lower party organs before, because lower party organs were close to people and the workers. Soviet power decided it is an easy way to realize political organization works in order to establish the administrative-commanding system of government. In 1925 F.Goloschyokin had been appointed leader of Kazakh Party Organ. When F. Goloschyokin came to leadership the political situation of KazASSR became strained Being at the head of the party organization of the krai, F.I. Goloschyokin took the course to the aggravation of the “class-struggle” and conducted “new revolution” in the kazakh aul.

Kazakh Regional Committee began political organization works from party organs of aul. There adopted laws by Tsik VKP (b) (Central Committee) of USSR and Kazakh Regional Committee party of Kaz ASSR.

During the rule of F.I. Goloschyokin (1925-1935), L.I. Mirzoian (1933-1938) and N.A. Skvortsov (1938-1945) level of work aul party organs was very bad. Party organs (of Kaz ASSR) reported other facts that wovt of party organs and with party organs in aul was very good. As a matter of fact all works and measures conducted with high violation of human rights. (to) By the Tsik VKP (b)'s dictatioin of Kazakh Regional Committee party carried out all instructions to establish the administrative – comanding system of government. New archival documents (sourees) and new scientific research disclose secrets of history of Kazakhstan.

Keywords: party, lower party organ, soviet, administrative-commanding, communist, worker, system, committee

XX ғасырдағы 20-30-жылдарда Өлкелік және жергілікті партия ұйымдарының және ұлы Отан соғысы қарсаңындағы Қазақстан коммунистік партиясының саяси ұйымдастыру жұмыстарының бірі төменгі буындағы партия ұяларымен жұмыс еді. Өйткені ұялар бұқара халыққа, еңбекшілерге жақын болды. Қырғыз (қазақ) облыстық партия комитеті басқарып тұрған жылдары партия ұяларын нығайтуда біраз жұмыстар істелген болатын. Бірақ сонда да ауыл мен село ұялары әлсіздігін байқатты. Социализмнің жаңа талаптары мен міндеттеріне сай келмейтіндігін түсіндіріп, компартия ұяларды қолға алды. Қазақстанда әкімшіл-әміршіл мемлекеттік басқару жүйесін орнықтыруда ауыл ұялары негізгі роль атқарулары тиіс еді.

БК(б)П Орталық Комитеті партия ұяларының 1924-1926 жылдардағы жұмыс тәжірибесін талдап, 1926 жылы тамыз айында «ұялар туралы ереже» жобасын жариялады[1]. Осы жобаны және партия құрылысына байланысты БК(б)П Қазақ Өлкелік комитетінің II пленумында (1926 жылғы 30 сәуір – 3 мамыр) қабылданған шешімдердің негізіне сүйене отырып[2], БК(б)П Қазақ Өлкелік комитетінің III пленумы партия ұялар жөнінде біраз мәселелерді талқылады. Талқылап біткен соң «Ауыл мен деревнядағы партия құрылысының кезектегі міндеттері туралы» ұяларға арнайы қаулы қабылдады.

Ал 1926 жылы қараша айында өткен Қаз-өлкекомның III пленумы ауылдағы партия ұйымдарына төмендегідей сипаттама берді[3]. Сол сипаттаманың мазмұнына тереңірек үңілісек, партия басшылығының ауыл коммунистерін өсіру, ұяларды нығайту, мәдени-саяси

деңгейлері төмен деп партия оқуын енгізу және таптық қатынас дамымаған деген жалған желеумен қазақ ауылдарында тап күресін өршіту саясаты көзделіп отырғанын байқаймыз.

Айтылған мәселеге байланысты пленум мынадай міндеттерді партияға жүктеді: а) ауыл коммунистерінің санын өсіру; б) ауылдарда партия белсенділерін құру; в) ауылда ұйымдастыру құрылысының түрлерін жетілдіру; г) ауыл ұяларының әлеуметтік құрамын қадағалау; д) ауыл ұяларының тәртібін нығайтып, теріс бағыттағы күштермен күресу[4]. Партияның саяси шаралары осылайша төменнен басталды. Деревняларға да жоғарыдағыдай бағыттағы міндеттер жүктелді.

Алайда ауылдағы партия ұялары нашар жұмыс атқарып, саяси ұйымдастыру жұмыстары зорлықпен жүргізілді. М. Қайыпназарұлының хабарлауынша 1925 жылы ауыл ұялары жұмыстарының нашар болуы себебі: ауылдағы партия ұялары қаладан 50-100 шақырым қашық болса, мүшелері ұядан 10-20 шақырым және бір-бірінен қашық тұрады екен. Оның үстіне кейбір партия ұялары қағаз жүзінде ғана жұмыс істеген [5]. Әрине бұл кемшіліктердің болғанына күмән келтірмейміз. Ауыл-село ұялары территориялық негізде құрылған. Оларды бір-бірімен ондаған шақырым шалғайда жатқан ауыл мен деревняларда тұрып жатқан дара коммунистер біріктіретін. Бытыраңқы жатқан ұялардың мүшелері кейде зорға жиналатын еді.

1927 жылы 26 мамырда БК(б)П Орталық Комитеті «БК(б)П ұяларының жұмысы туралы ережесін» бекітті. Бұл жаңа құжат ұялардың жаңа бағыттарын көрсетті. Яғни, ауыл-деревнядағы ұялар колхоздар мен совхоздарды

күру, кооперативтендіру мен индустрияландыру жолындағы жұмыстарға араласып, партияның міндеттерін жүзеге асыратын ұйым болды. Ұялардың құрамына батырақтарды, кедейлерді және орташаларды көбірек тартып, кенес құрылысында оның ролін күшейту көзделді. БК(б)П Орталық Комитеті алдын-ала осындай жоспар жасаған еді. Ережені өлкелік және жергілікті партия ұйымы басшылыққа алып, саяси ұйымдастыру жұмыстарына кірісіп кетті. ұялар арқылы Қазөлкеком тамырын тереңірек жайып, саяси әкімшіл-әміршіл жүйені қалыптастырудың басты орталығы ретінде қадамдарын нық баса бастады.

Одақ бойынша 1927 жылдың бірінші жартысында партия санағы өтті. Қазақ АКСР-і бойынша 962 ауыл-деревнялық ұялар 11989 партия мүшелерін біріктірсе, оның 927 ұясы шаруалардікі болып, 11679 коммунистерді біріктірді. Оның 10 ұясы құрамына 94 коммунистер біріктірілген совхоздың және 25 ұясы құрамында 216 коммунисті бар колхоздық ұялар еді[6].

VI Бүкілқазақтық партия конференциясында Ф.Голощекин «Біздің ауылдарда әлі де болса ұялары толық құрылмаған, тіпті ауыл коммунисті жоқ деп айтса да болады. Олардың сауаты төмен, партия қаулыларын орындай алмайды, байлардың ықпалында кетуде. Сол үшін өлкеком негізгі күшті ауылға, ауыл коммунистіне жұмылдыруда. Бұл тапсырманы орындамай ауылды басқару екі талай және партия ұйымдарының қандай деңгейде істейтінін көрсетеді»[7], - деді.

Голощекин жоғарыда айтылған VI конференциядағы сөзін 1928 жылы хатпен И.В.Сталинге жолдады/8/. Конференцияда айтылған Ф.Голощекин сөздері мен партияның берген есептеріне қарама-қайшы келеді. Партияның қатары өсуде, ұялар саны өсуде, партияның ағарту жұмыстары жүргізілуде деген болатын. Демек, ұйымдастыру жұмыстары партияның күштеуімен баяу жүрді. Жұмыстарының тежеп қалуына қазақ байлары кінәлі деп, кейіннен Алашордашылардың идеологтары атанған азаматтарына жала жауып бар кінәларын соларға итеріп салды.

1927 жылы қарашаның 15-23 күндері аралығында Қызылордада өткен VI БК(б)П Қазақстан Өлкелік конференциясында партияға ұяларды тексеріп, бюрократизммен күресу жұмыстарын күн тәртібіне қойды[9]. Күн тәртібіне қойылған бұл партияның билігінің одан әрі нығайтылуына жол ашты. Мұнда партия билігінде отырған нағыз бюрократтарды емес,

бюрократизмді жамыла отырып Сталиндік тәртіпке көнбеген азаматтарды және байларды биліктен шеттету еді.

Х. Дәулетбеков партия ұясының мүшесі, 1928 жылы уездік қала комитеті ауыл ұяларына тексеру жұмыстары жүргізіліп, онда істің біраз жақсарғанын ешбір дәлелсіз айта келіп, артынан бәрі нашар, кемшіліктері көп дейді[10]. Пікірлердің өзі бір-біріне қарама-қайшы болып тұр. Ф. Голощекиннің VI Өлкелік партия конференциясында ұялар туралы жасаған баяндамасына және И.В. Сталинге жолдаған хатына қарағанда ұялардың ұйымдастыру жұмыстары нашар болды.

«Ауылды кеңестендіру» ұранына байланысты ауыл кеңестерін нығайтуға ауыл ұялары жұмылдырылып, кеңестердің ролін өсіру партияның қадағалауымен орындалды. Кеңестерге ауыл ұяларының жұмылдырылуының себебі, жұмысшылар мен шаруаларды кеңестік құрылысқа тартуда олар негізгі бұқаралық күш ретінде саналды[11]. Олармен тығыз байланыста болу компартия үшін тиімді әрі қолайлы еді. Кеңестерде де партия ұялары құрылып, оларға басшылық етті.

Ауылды кеңестендіру кезінде ауыл ұялары тек ауыл кеңестерін нығайтуға көмектесіп қана қоймай, Өлкелік партия ұйымының шешімдеріне сәйкес үгіт-насихат жұмыстарын орындап, идеологиялық күрес жүргізуде ат салысқаны сөзсіз. Сөйтіп, әкімшіл-әміршіл мемлекеттік басқару жүйесін орнықтыруда ауыл ұяларының жұмысын күшейту текке қолға алынбағанын байқаймыз. Ауыл-деревнялардағы партия ұйымдарының есептеріне тоқталатын болсақ төмендегі мәліметтерге назар аударайық: 1928 жылдың 1 қаңтарына дейін ауыл, деревня және қыстақтар бойынша 1039 ұялар – 16889 коммунистерді 1929 жылы (барлық есеп 1 қаңтарға дейін беріліп отыр) 878 ұялар-14752 коммунистерді, 1930 жылы 1242 ұялар – 14752 коммунистерді, 1931 жылы 940 ұялар – 16010 коммунистерді және 1932 жылы 120 ұялар – 2295 коммунистерді біріктірді[12]. 1931 жыл мен 1392 жылдары ауыл мен деревня ұяларының және мүшелерінің күрт азайып кетуіне колхоздар мен совхоздар әсер етті. Көп ұялар колхоз бен совхоздар ұялары болып қайта құрылды.

Колхоздық ұялар 1/І 1928 жылы 13 ұялар – 236 коммунистерді[13], 1/І 1929 ылы 39 ұялар – 617 коммунистерді, 1/І 1930 жылы 102 ұялар – 1405 коммунистерді, 1/І 1391 жылы 658 ұялар – 10389 коммунистерді және 1/І 1932 жылы 1955 ұялар – 32836 коммунистерді бірік-

тірді. Ал совхоздық ұялар 1/І 1928 жылы – 12 ұяға, 1/І 1929 жылы – 21 ұяға, 1/І 1930 жылы – 27 ұяға, 1/І 1931 жылы – 18 ұяға өссе, 1932 жылы 333 ұяға өсті. МТС пен МШМС (машинамен шөп шабу станциясы) ұялары 1931 жылға дейін болған жоқ. 1/І 1931 жылы 16 ұялар – 268 коммунистерді және 1/І 1932 жылы – 104 ұялар 1205 коммунистерді біріктірді[14].

Сонда да ұжымдастыру кезінде колхоз бен совхоз ұялары баяу өсті. 1930 жылы ауыл-деревня ұяларының өсуіне дем беру үшін олардың жұмысын қайта құру үрдісі басталды. Қайта құру сол ауданның ыңғайына қарай жүргізілді. Партия мүшелері ұяларда үш адамнан кем болмайтындай болып құрылды. Коммунистердің саны жеткілікті болған колхоздарда партия мүшелігіне кандидаттарынан кандидаттық топтар құрды. Мұның өзі заң бұзушылықпен жүрді[15]. Оларды аудандық партия комитеттері басқарды.

Ауыл-деревня ұяларын қайта құрудың мәні коммунистерді колхоз өндірісіне жақындатып, колхоз қозғалысына жаңа партиялық-саяси серпіліс беру еді. Бірақ күткен ойлары жүзеге аспады. Территориялық принципке қарай құрылған ұялар бірден колхоздық ұя болып кете алмады. Тікелей колхоз өндірісімен байланысыз болды. Оның үстіне күштеп ұжымдастырудан кейін шаруалар мен ауыл кедейлері партияға өз еріктерімен барғысы келмеді. Сондықтан колхоздарда ұялар саны баяу өсіп, колхозшылардың ішінде партия тобы жеткіліксіз болып қала берді.

Партия ұйымдарының төменгі партия буындары бойынша саяси-ұйымдастыру жұмыстары 1931 жылы жақсы болды деп айту қиын. Ауыл мен деревняларда партия ұялары барлық жерлерде толық құрылмаған. Мысалы, Пахтаарал ауданындағы «Бейнаш» колхозында ұялар құрылмаған. ұялар жұмыстарының нашарлығы ауыл-деревняда партия құрылысын түсінбей шатасушылық көп. Қарқаралы, Үржі және т.б. аудандарда ұяларға аудандық басшылық жұмыстары нашар қанағаттанарлықсыз болды[16]. Міне 1931 жылғы ауыл-деревня ұяларының жағдайлары осындай еді.

Қазөлкеком БК(б)П Орталық комитетінің 1932 жылы 17 қыркүйекте «Көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда партия ұяларын ұйымдастыру туралы» шешімін[17] ескере отырып, 1933 жылы шілде айында Қазөлкекомның VI пленумінде «Ауыл мен деревнядағы партия жұмысы туралы қаулы» қабылданды. Сол қаулыға сәйкес Қазөлкекомның Бюросы «Көш-

пелі және жартылай көшпелі аудандарда партия ұяларының ұйымдастыру құрылысы туралы» шығарған шешімін жүзеге асырды[18]. Бұл шаралар партияның ұйымдастыру жұмысын жеңілдету еді. Ұялардан басқа да партия топтары құрылды. ұяларды қайта құру мен олардың қатарына коммунистерді тарту ТОЗдарда (жерді бірлесіп өңдеу) ғана жүргізілді. Жүргізіліп отырған партияның ұйымдастыру саясаты партия ұйымдарын ТОЗ-дар мен колхоздарды бұрынғыдан да тіптен жақындастырды. Партия көздеген мақсаттарына біртіндеп жете берді.

Төменгі партия ұйымдары тек ауылдар мен деревняларда ғана жұмыс істеген жоқ, сонымен қатар өндіріс орындарында, өнеркәсіптерде жұмыс істеді. Өнеркәсіп орындарында партия ұяларының қанат жаюы өлкелік және жергілікті партия ұйымдарының саяси ұйымдастыру жұмыстарының бірі болды.

1925 жылы Қазақстанның өндіріс орындарында тексеру жұмыстары жүргізіліп, ұялар жұмыстарының нашарлығы есепке алынды. 1925-1928 жылдар аралығында жұмысшылар ұялары көп болған жоқ. Республикада индустриялық дамудың міндеттері қойылған кезде яғни бірінші бесжылдықта кәсіпорындар мен жаңа өндіріс орындарында партияның ұйымдастыру жұмысын көтеру үшін жұмысшылар ұяларын көбірек құрып, олардың жұмыстарын күшейту жоспарланды.

Жергілікті партия ұйымдары осы шараларды жүзеге асыру үшін есепті баяндамаларында күн тәртібіне алып отырды. Мұны БК(б)П Орталық комитеті ескеріп, 1928 жылы 3 мамырда «Транспорт пен өнеркәсіп жұмысшылары арасында бұқаралық-саяси және ұйымдастыру жұмысын жандандыру» туралы қаулысын қабылдады[19].

VI Өлкелік партия конференциясы (1927 жыл) қарсаңында өндірістік ұялар (жұмысшылар ұялары) 189 болса, VII Өлкелік партия конференциясы қарсаңында (1930 жылы) 295-ке дейін өсті. Сондай-ақ қатарында коммунистерде 7433 адамнан 17104 адамға дейін өсті [20]. Компартия мұнымен шектеліп қоймай партия қатарын ұялар арқылы одан әрі өсіруді бұйырды.

Түсті металлургия өнеркәсіптеріне үш сатылық құрылысты: партком, партұялар және парттоптарды енгізген БК(б)П ОК-нің өзі еді. Ол 1931 жылы 21 наурызда «Цехтар мен бригадалардағы бұқаралық-саяси жұмыстар туралы» қаулы әсерін тигізді[21]. Түсті металлургия өнеркәсіптері осындай үш сатылық құрылы-

сымен ұйымдастыру жұмыстарын тоқтатпай ілгері жалғастырды. Оларға деген бақылау жұмыстары жиі жүргізілді.

Өндіріс ұяларының міндеттері, өндіріске қатысты жұмыстарда өздерін тәрбиелеп, өндірісті арттыру керек болды. Егер өндіріс артпай, коммунистер авангард бола алмаса онда оларды тарату мәселесі алда тұрды. Таратылса біршама жұмысшылар жұмыстан айрылып, табыссыз қалатын.

Ауылдағы төменгі партия ұйымдарына қайта оралсақ, жалпы алғанда 1930 жылдың сәуір айынан 1933 жылдың 1 қаңтарына дейін ұялар 2080-нен 4128-ге дейін өскен екен. ұялар түрлері үш жылдың ішінде жылдам өзгерген. Әсіресе ауылдық ұялар саны күрт түсіп кеткен. Оның себебі, ауылдық ұялар – колхоздық, совхоздық және т. б. болып құрылды[22].

Ұялардың саны өскенімен де, олардың жұмыс сапасы қандай деңгейде болғанына келсек, кеңес өкіметі тұсындағы зерттеген тарихшылармен ойымыз қиыспай, бір түйінге келе алмаймыз. Мүмкін сол заманның әсері болар бірде-бір зерттелген еңбектер жұмыс сапасының кемшілігін айтпайды, мәселен 1933 жылы шілде айында өткен Өлкелік партия комитетінің VI пленумінде айтылған кемшіліктерге тек үстіртін ғана тоқталған. Демек әкімшіл-әміршіл басқару жүйесі тұсында жариялауға тыйым салынды.

1934-1937 жж. төменгі партия буындарына жүргізілген есеп [25]

Жылдар	Бастауыш Партия ұйымдары	Кандидаттық топтар	Партиялық-комсомолдық топтар
1934	4058	1969	-
1935	4079	2358	623
1936	3096	1673	176
1937	3576	1260	44

БК(б)П Орталық комитетінің қаулысымен 1937 жылы 23 сәуірде Қазақстан өлкелік партия ұйымы Қазақстан коммунистік партиясы болып қайта құрылды[26]. Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Коммунистік партиясының күштеуімен Қазақстанда әкімшіл-әміршіл мемлекеттік басқару жүйесін орнықтыруды жалғастырды.

Қазақстан Коммунистік (б) партиясының I съезінің (1937ж.) қаулысында «Қазақстан К(б)П Орталық Комитеті, облыстық, аудандық, аудандық, қалалық комитеттері төменгі партия ұйымдары мен бастауыш партия ұйымдарына ұдайы нақты көмек ұйымдастырулары тиіс екенін білдірді»[27].

1934 жылы 8-16 қаңтар аралығында VIII Бүкілқазақстандық Өлкелік партия конференциясы өтті. Конференция шешімдерінде партия құрылысы мәселелеріне ерекше көңіл бөлінді. Ауыл мен селодағы партия жүйесін қайта құрудың алғашқы қорытындысын жинақтап, партия ұяларын нығайтудағы МТС-тердегі, совхоздар мен транспорттағы саяси бөлімдердің қызметін мақұлдады. Партия ұяларын бастауыш партия ұйымдары етіп қайта құруды және солардың жанынан партияда жоқ активтен тілектестер топтарын құруды шешті[23]. Партия конференциясы коммунистердің идеялық-саяси дәрежесін ұдайы арттыруға бағыттады. Ф.Голошекиннің орнына Қазақстан партия ұйымының жауапты хатшысы болып келген Л.И.Мирзоянның басшылық еткен жылдарында да (1933-1938ж.ж.) Қазақ Өлкелік партия ұйымы саяси әкімшіл-әміршіл жүйені қалыптастырудың басты орталығы ретінде қала берді. Партия ұялары бастауыш партия ұйымдары ретінде нақты 1935 жылы айтыла бастады.

Қазөлкекомның IV пленумі (1935 жылы) партияның ұйымдастыру жұмыстарында бастауыш партия ұйымдарында істің ілгері баспағанын атап кетті[24]. Алдағы уақыттарда оларды жаңа міндеттер күтіп тұрды. 1934 пен 1937 жылдар аралығында бастауыш партия ұйымдарының саны төмендегідей өзгерді.

Ал 1938 жылы 3-14 шілде аралығында өткен Қазақстан К(б)П-ның II съезінде партияның саяси-ұйымдастыру жұмыстарына көңілдері толмай, көп бастауыш ұйымдарын партияға жаңа мүшелер алмаған деп кемшіліктерін түзетуге уақыт берді[28]. Съезд оларға қатаң талаптар қойды. Партия қатарына коммунистерді көптеп тартып, олардың санын молайту бастауыш партия ұйымдарының жұмысы еді.

Ұлы Отан соғысы қарсаңында 1940 жылы 10-18 наурыз аралығында Қазақстан К(б)П-ның III съезі өтті. Съезд төменгі партия ұйымдарының және олардың құрамындағы мүшелердің өсіміне тоқталып кетті[29]. Расында

1938-1941 жылдарда бастауыш партия ұйымдары мен мүшелерінің саны әжептеуір өсіп, партия ұйымдастарына біраз үлес қосты. Съезд барлық партия ұйымдарына алдына мынадай міндет қойды: «Партиялық ұйымдастыру жұмысының дәрежесін көтере беру мақсатында, съезд барлық партия ұйымдарына партия тұрмысының негізгі заңы болып табылатын БК(б)П

уставының барлық талаптарын бұлжытпай, қасиеттеп орындап отыруды тапсырады»[30] - деп қатаң шаралар қолданды.

1938-1941 жылдардағы бастауыш партия ұйымдары мен кандидаттық топтардың және партиялық-комсомолдар топтарының саны жөніндегі деректерді төмендегі кестеден көре аламыз.

Республика бойынша жүргізілген есептер (1 қаңтарға дейін)[31]

Партұйымдар	1938	1939	1940	1941
1. Бастауыш партия ұйымдары	3681	4428	6081	8097
2. Кандидаттық топтар	1080	861	1764	1610
3. Партиялық-комсомолдық топтар	48	58	297	136

Қорытындылай келе айтарымыз, партияның саяси-ұйымдастыру жұмыстарында төменгі партия ұйымдары әкімшіл-әміршіл мемлекеттік басқару жүйесін орнықтыруда үлес қосқаны белгілі болды. Ұйымдастыру жұмыстары толық жақсы болмағанын білдік. Ауыл ұяларының өздері зорға ұйымдастырылып, негізгі күш болып кете алмады. Партия қатарын то-

лықтыруда ұялар кейіннен бастауыш партия ұйымдарын пайдаланды. Төменгі партия ұйымдары сонымен қатар сталиндік идеологияны насихаттады. Негізінен саяси-ұйымдастыру жұмыстарында бар салмақты төменгі партия ұяларына жүктегені белгілі. Осындай көлеңкелі тұстары бүгінгі күнге дейін бізге теріс бұрамаланып түсіндіріліп келді.

Литература

- 1 Известия ЦК ВКП(б) 1926, 33-34, 1-5 бб.
- 2 ҚРПМ 141-қ., 1-т., 482-іс, 1-10 пп.
- 3 ҚРПМ. 141-қ., 1-т., 489-іс, 6-9 пп.
- 4 Сборник важнейших решений Казахского Краевого Комитета. ВКП(б) принятых за период V-VI Всеказ.конференцией. Кзыл-Орда, Казкрайком ВКП(б), 1927, 258, 196-200 бб.
- 5 // «Қызыл Қазақстан», 1995, 8-9-10, 14-18 бб.
- 6 «Всесоюзная партийная перепись 1927 года» Вып.1, М., 1927, 63-б.
- 7 6-я Всеказахская краевая партийная конференция. Кзыл-Орда, 1927, 92-б.
- 8 Кусанова Ш. Укрепление аульных и сельских партийных организаций в Казахстане в период коллективизации. Алма-Ата, «Казгосиздат», 1958, 5-б.
- 9 6-я Всеказахская краевая партийная конф., 281-б.
- 10 // «Советская степь», 1928, 15 март, 3-б.
- 11 ҚРПМ 141-қ., 1-т., 1125 -іс, 140-п.
- 12 // «Большевик Казахстана», 1932. 2, 7-8 бб.
- 13 ҚРПМ 141-қ., 1-т., 2528-іс, 57-п.
- 14 // «Большевик Казахстана», 1932. 2, 7-8 бб.
- 15 Осипов В.П. Всмотриваясь в 20-30 годы. Алма-Ата, «Казахстан», 1991, 47-б.
- 16 // «Партийное строительство», 1932, 10, 29-б.
- 17 // «Казахстанская правда» 1933, 11-июль, 1-б.
- 18 VI пленум Казрайкома ВКП(б). (Стеног. отчет) Алма-Ата, 1933, 486-б.
- 19 КПСС и Советское правительство о Казахстане. Сб. документов. Алма-Ата, 1978, 91-б.
- 20 Материалы к отъезду Казрайкома ВКП(б) на VII Всеказахской партконференции. Алма-Ата, 1930, 107-б.
- 21 ҚРПМ 141-қ., 1-т., 2489-іс, 39-п.
- 22 Материалы об организационно-партийной работе к VIII краевой партийной конференции. Кзыл-Орда, 1934, 51-б.
- 23 ҚРПМ 141-қ., 1-т., 6564-іс, 1-10 пп.
- 24 // «Социалистік Қазақстан», 1935, 20-шілде, 1-б.
- 25 Коммунистическая партия Казахстана. Справочник, Алма-Ата, «Казахстан», 1990, 91-б.
- 26 // «Казахстанская правда», 1937, 24 апрель, 1-б.
- 27 Қазақстан Коммунистік (б) Партиясының өлкелік комитетінің есепті баяндамасы бойынша Қазақстан К(б)П-сының I съезінің қаулысы. Алматы, «Қазпартбасы», 1937, 6-7 бб.
- 28 // «Большевик Казахстана», 1940, 3, 24-б.
- 29 // «Казахстанская правда», 1940, 15 наурыз, 6-б.

- 30 Қазақстан Коммунистік (б) партиясының III съезінің резолюциялары. Алматы, «Қазақ мем.саяси әдебиет баспасы», 1940, 31-б.
31 ҚРПМ, 708-к., 1-т.,478-іс, 39-51 пп, 834-іс, 15-18, 81-93 пп, 3-т, 1374-іс, 12-13 пп.

References

- 1 Yzvestiya TsK VKP(b) 1926, 33-34, 1-5 bb.
2 KhRPM. 141-kh., 1-t.,482-ys, 1-10 pp.
3 KhRPM. 141- kh., 1-t., 489-ys, 6-9 pp.
4 Sbornyk vajneishyh reshenyi Kazakhskogo Kraevogo Komyteta. VKP(b) prinyatyh za peryod V-VI Vsekaz. konferentsyei. Kzyl-Orda, Kazkraikom VKP(b), 1927, 258б., 196-200 bb.
5 // «Khyzyl Khazakhstan», 1925, 8-9-10, 14-18 bb.
6 «Vsesoyuznaya partynaya perepys 1927 goda». Vyp.1, M., 1927, 63-b.
7 6-ya Vsekazahstanskaya kraevaya partynaya konferentsya. Kzyl-Orda, 1927, 92-b.
8 Kusanova Sh. Ukreplenyе aulnyh y selskyh partynynh organyzatsyi v Kazahstane v peryod kollektivyvzatsyy. Alma-Ata, «Kazgosydzat», 1958, 5-b.
9 6-ya Vsekazahstanskaya kraevaya partynaya konferentsya. Kzyl-Orda, 1927, 281-b.
10 // «Sovetskaya step», 1928, 15 mart, 3-b.
11 KhRPM. 141- kh., 1-t., 1125-ys, 140-p.
12 // «Bolshevyk Kazakstana», 1932, 7-8 bb, 2-b.
13 KhRPM. 141- kh., 1-t., 2528-ys, 57-p.
14 // «Bolshevyk Kazakstana», 1932, 7-8 bb, 2-b.
15 Osypov V.P. Vsmatryvayas v 20-30 gody. Alma-Ata, «Kazakhstan», 1991, 47-b
16 // «Partynoe stroitelstvo», 1932, 10, 29-b.
17 // «Kazakhstanskaya pravda» 1933, 11-yul, 1-b.
18 VI plenum Kazkraikoma VKP(b). (Stenog. otchet) Alma-Ata, 1933, 486-b.
19 KPSS y Sovetskoe pravytelstvo o Kazahstane. Sb. dokumentov. Alma-Ata, 1978, 91-b.
20 Materyaly k otchetu Kazkraikoma VKP(b) na VII Vsekazahskoi partkonferentsyy. Alma-Ata, 1930, 107-b.
21 KhRPM. 141-kh., 1-t, 2489-ys, 39-p.
22 Materyaly ob organyzatsyonno-partyinoy rabote k VIII kravoy partyinoy konferentsyy. Kzyl-Orda, 1934, 51-b.
23 KhRPM. 141-к., 1-т., 6564-іс, 1-10 пп.
24 // «Sotsyalystyk Khazakhstan», 1935, 20-shylde, 1-b.
25 Kommunistycheskaya partya Kazakhstan. Spravochnyk, Alma-Ata, «Kazakhstan», 1990, 91-b.
26 // «Kazakhstanskaya pravda», 1937, 24 aprel, 1-b.
27 Khazakhstan Kommunystik (b) Partyasynynг olkelik komytetining esepi bayandamasy boiynsha Khazakhstan K(b)P-synynг I sezining khaulysy. Almaty, «Khazpartbasпасы», 1937, 6-7 bb.
28 // «Bolshevyk Kazakstana», 1940, 3-b., 24-b.
29 // «Kazakhstanskaya pravda», 1940, 15 mart, 6-b.
30 Khazakhstan Kommunystik (b) Partyasynynг III sezining rezolyutsiyaлары. Almaty, «Khazakh mem. sayasy adebyet basпасы», 1940, 31-b.
31 KhRPM. 708-kh., 1-t.,478-ys, 39-51 pp.; 834-ys, 15-18 pp., 81-93 pp.; 3-t, 1374-ys, 12-13 pp.

ӘОЖ 94(574) «1920/30»: 929

Л.Б. Албанбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 1-курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: Laura. Alban @ mail. ru

XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының рухани өзгерістер мәселесі жөнінде

Қазақ зиялыларының XX ғасыр басында көтерген мәселелерінің ішінде рухани құндылық тақырыбы қазірдің өзінде маңыздылығын жойған жоқ. Қазақ қоғамындағы қазақ тілінің мәртебесі жөнінде, оның ішінде татар тілінің кең қолданылуының ықпалы туралы және дәстүрдің мәні жоғалған кезең ретінде өз заманын сынға алды. Бұл келеңсіз жағдай Ресей империясының саясатының салдары ретінде ой қозғайды.

XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының басым бөлігі тілді сақтап қалудағы басты іс – білімді жастардың болуында деп пайымдады. Қазақ зиялыларының өкілдері патша өкіметін дала өңірінде білім беру ісін неғұрлым жедел жүргізгісі келмегендігі үшін сынады, ал өздері отандық ғылымды қалыптастырудың алғышарттарын жасауға ұмтылды. Қазақ зиялылары ғылыми мақалалар, сөйлеген сөздері арқылы өркениетті елдердегі ғылым жетістіктерін насихаттауға, оның қажеттігін, қоғамды түбірінен өзгерте алатын күдіретті күшін дәлелдеуге ұмтылды. Олардың күш-жігері ізсіз қалмағанын атап өткен жөн.

Ұлттық руханият, бұл – тіл. Қазақтың рухани құндылығын сақтап қалуға күш-жігерін аямай жұмсаған, жеке мүддесінен ұлт мүддесін жоғары қойған XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қалдырған мұрасы өнеге. Қазіргі күнде қазақ тілінің дамуына, қолданылуына отарлық саясаттың кедергісі жоқ, бірақ еркін кеңістіктегі қазақ тілі болашақ ұрпаққа қандай деңгейде жетеді деген сұрақ бәрімізді толғандарады. Ол әрине қазіргі зиялылардың мүддесімен тікелей байланысты. Ұлттық діліміз мен тіліміздің сақталуы бүгінгі ұлттық идеямен ұштасуы шарт. Империя саясатының салдары ретінде ой қозғайды. Мақалада қазақ зиялыларының осы тақырыпқа қатысты пікірлеріне талдау жасалынады.

Түйін сөздер: ұлтшылдық, насихат, зиялы, рухани, тіл.

Л.Б. Албанбаева

Проблемы духовной культуры в трудах казахской интеллигенции начала XX века

Проблемы духовных ценностей, которые подняли в своих работах представители казахской интеллигенции начала XX века, сохраняют свою актуальность. Они рассматривали проблемы значения казахского языка, расширения использования татарского языка и потери в связи с этим своих традиций. Выдвигается мысль о том, что это входило в рамки политики, проводимой Российской империей.

Основная часть интеллигенции в начале XX века полагала, что самое главное в сохранении языка это наличие образованной молодежи. Казахская интеллигенция критиковала политику царской власти за то, что последние не торопились с решением проблемы системы образования в степной части, и самостоятельно старались основать отечественную науку. Казахская интеллигенция пыталась доказать нужду и силу научных достижений передовых цивилизованных государств, которая может коренным образом изменить общества, посредством научных статей и публичных речей. И важно отметить, что их старания не прошли даром.

Национальный дух – это язык. Казахская интеллигенция в начале XX века, которая всеми силами старалась сохранить духовные ценности казахского народа и ставила судьбу страны выше собственной, оставила для будущего бесценное наследие. В настоящее время перед развитием и использованием казахского языка нет никаких колониальных преград, но все же вопрос о проблеме казахского языка в будущем остается незакрытым. Это безусловно связано с работой нынешней интеллигенции. Сохранение национального менталитета и языка должно сопрягаться с национальной идеей. В статье дается полное описание и анализ идей казахской интеллигенции XX века.

Ключевые слова: нацист, агитация, интеллигенция, духовные, язык.

Problems of spiritual culture in the works of the Kazakh intelligentsia of early XX century

The problems of spiritual culture that were raised by the representatives of the Kazakh intelligentsia in the works of early XX century have been actual nowadays. They researched on the the Kazakh language significance, broadening the Tartar language usage and loss of traditions resulting from that. They put forward an idea that it met the frameworks of the Russian empire policies.

The main part of Kazakh intelligentsia in the beginning of XX century proposed that the importance in caring of native language is presence of educated youth. Kazakh intelligentsia criticized the policy of tsar's power because of the last didn't hasten to solve the problem of education in steppe area, and tried to base native science by themselves.

Kazakh intelligentsia attempting to prove demand and force of scientific achievement of civilized countries, which can radically alter the society through scientific articles and public speech. So we dare to notice that there attempts were not vain.

National spirit it is language. Kazakh intelligentsia in the beginning of XX century which with all it's power tried to care spiritual values of kazakh nation and for them destiny of their folk was mare important than oneself, has remained for the future unvaluabe heritage. The save of native mentality and language must be in accordance with national idea. In this article is given full describe and analyse of views kazakh intellegentsia of the beginning of XX century.

Keywords: national, agitation, intellectuals, spiritual, language.

XX ғасыр басындағы саяси оқиғалар қоғамдағы мәдени өзгерістерге өз ықпалын тигізді. Қазақ даласындағы Ресей әкімшілігінің реформалары және қоныстандыру саясаты ішкі қоғамдық жағдайды шиеліністірген болатын. Ресей империясы рухани отарлауын жүзеге асыруды көздеді. Оның салдарын қазір қазақ қоғамында да сезінуге болады. Ол әрине тіл, рухани құндылықтар мен дәстүрлік мәселесі болып табылады.

Қазақстанның Ресейге қосылуы мен отарлануын қазақ ұлттық зиялы қауым өкілдері орыс тарихшыларына қарағанда мүлде басқаша бағалады. Атап өтерлік жайт, қазақтар өз дәстүрлері мен мәдени құндылықтарын барынша қастерлеуге ұмтылды, ал олардың өз туған жері, атамекеніне деген көзқарасын патшалық Ресей түбірімен жойылуға тиісті әлдебір ұлтшылдық ретінде қабылдады. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында қазақ халқының заман талабына сай білім алған, озық ойлы бірқатар қайраткерлері қоғамдық ой тудырды (Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Б.Қаратаев, М. Шоқай, М. Тынышбаев). Олар Ресей демократиясының алғашқы толқынына ілесе келді, саяси оқиғалардың бел ортасында жүріп, өз идеяларын ары қарай дамыта түсті. Орта Азияның өзге елдеріне қарағанда Қазақстанның метрополия тарапынан жан-жақты қысымға түскендігін сезіне отырып, ұлттық зиялы қауым өз міндеті ең әуелі ұлттың өзін сақтап қалу деп түсінді. Байырғы халықты орыстандыруды көздейтін, жергілікті жерде империяшыл биліктің уысынан шыға алмайтын, айтқанға көңіш, айдағанға ергіш билеушілерді қалыптастыратын саясат біртіндеп кедергілерге кездесе бастады. Қазақ халқының арасынан өзінің барша күш-жігері мен зияткерлік потенциалын өз ұлттының мүддесі мен қадір-қасиетін қорғауға бағыттауға дайын, тұтастай зиялы қауым өкілдері шыға бастады. Кеңес өкіметі тұсындағы тоталитарлық режим қазақ зиялы қауымының көптеген ғылыми және әдеби шығармаларын кеңестік идеологияға сай келмеуіне байланысты теріске шығарып отырды. Тек Қазақстанның тәуелсіздігі-

нен кейін ғана қандай да бір тарихи жайттар мен өзекті мәселелерді қарастыру кезінде олардың артында қалған бай мұраны игеруге мүмкіндік ала алдық.

Осы кезеңнің ірі қоғам қайраткерлерінің бірі - Ә. Бөкейханов. Басым көпшілігі орыс тілінде жазылған энциклопедиялық сипаттағы ғылыми зерттеулер, монографиялар болып келетін оның шығармашылық мұрасында ұлттық аймақтарда патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсылықтың күшейе түсу мәселесі айтарлықтай көрініс тапты. Оның негізгі еңбектері қазақ тарихы мен қазақ елінің экономикасына, тұрмыстық және шаруашылық ерекшеліктеріне, этнографиялық мәселелер мен қазақ жерлерінің отарлану мәселесіне арналды. Бұл еңбектерден осы мәселелерге қатысты нақты деректер мен мәліметтерді, цифрлар мен таблицаларды, т.б. статистикалық және географиялық мағлұматтарды молынан кездестіруге болады. Соның ішінде қазақ жерінің тарихын жан-жақты қарастыра отырып Ресей отаршылдығына сараптама жасайтын “Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи” (1903) деп аталатын зерттеуінің мәні зор. Оның еңбегінде сол кезеңнің идеологиялық жағдайына байланысты тарихи фактілерді бұрмалауға ұмтылушылық ізі байқалмайды. Автор Кіші жүз бен Орта жүз сұлтандарының Ресейге бодандық алу жөнінде өтініш жасауына белгілі бір мәжбүрлікпен барғандарын, оның ішінде жоңғар шапқыншылығы мен ел билігіндегі тұрақсыздық ықпалын атап көрсетеді: “Признав свою власть от русского правительства, киргизы не сразу помирились с этим положением и даже попытались снова восстановить свою независимость, но эти попытки кончились неудачей” [1]. Ә. Бөкейханов патша өкіметінің қоныстандыру саясатын қарастыра отырып әрбір шаруашылыққа бөлінген жер үлестерінің көлемі туралы мәліметтерді келтіру арқылы орыс шаруа-переселендері шаруашылықтарына неғұрлым қолайлы жағдай туғызылғандығын көрсетеді.

Дәстүрлі тұрмыс-тіршілігіне шектеу салынуы, өз жеріне салық төлей бастауы қазақ халқы

дамуының негізгі ұстанымдарын тежеп тастады. Сонымен қатар отаршылдар жергілікті халықтың рухани негіздерін жоюға ұмтылуына баса назарға алады. Ә.Бөкейханов ислам дінін ұстанғаны үшін патша өкіметінің қуғындауына ұшырау қорқынышына дейін алып келген, халық арасына өзге дінді сіңіруге бағытталған көптеген арнайы шараларды мысалға келтіреді. Рухани құндылықтың шарты тіл және оның тазалығы. Тіл тазалығы өзге тілмен шұбарландырмау және оның өз деңгейінде қолдану мәселесін көтере келіп, Ә.Бөкейханов: «5 миллион қазақтың тілі қалай жоқ болады, біздің қазақ осы тілін тастап татарға мінгескені адасқандық болар, біз- қазақ татар тіліне шорқақпыз, татар тілі деген тіл тағы біреу емес, Кавказ, Қырым аулындағы татарды Қазан татарымен сөйлестірсе, бірін бірі ұға ма, жұртқа ыңғайлы болу үшін рухани мекеме қағазы һәр обылыста һәр жұрттың өз тілімен жазылсын дедік Жаһаншаһ екеуміз[2].» - деп XX ғасыр басындағы қазақ тілінің жағдайынан хабар береді.

Ә.Бөкейханов қазақтың болашағына кәміл сенді «түбінде біздің қазақ тілі, бізбен тіл тұқымы бір, өзге мұсылманды байытпаса, бір бірімізге қонсы қонбаймыз ғой. Ғұмыр жүзінде біздің қазақ тілі өз бәйгесін алар: Абай, Ахмет, Мир Якуп, Шаһкерім, Тарғыннан һәм өзгелерден бұл көрініп тұр ғой», – деген [3] ойы дәлел.

Сонымен қатар Ә. Бөкейханов тарихи әдебиеттерде “Қарқаралы петициясы” деген атқа ие болған, барлығы 14500 адам қол қойған құжатқа да сілтеме жасайды. Бұл құжатта Қазақстанның Ресейге “өз еркімен” қосылуы тек қана сыртқы саяси бодандықты білдіретіндігі туралы айтылып, ішкі ісіне араласпау туралы келісімшартқа қол қойылды. Алайда, Ресей үкіметі қабылдаған заң бойынша, байырғы қазақ жері мемлекеттік меншікке алынды және қазақ даласының ең құнарлы жерлері қазақтардан тартып алынып мұжықтарға берілді. Автор жер мәселесін шешудегі әділетсіздікке келіспейтіндігін айқын көрсетті; егер ол бастапқы кезеңде қазақтарды өз жерінен аса көп ығыстырмай-ақ барынша “сақ” жүргізілген болса, біртіндеп қазақ халқының мүддесі біржола ескерусіз қалды. Ресей шенеуніктерінің “өркениетті мисиясын” сынға ала отырып жазған Ә. Бөкейхановтың: “Покорив край, русские не могли перейти к культурной работе потому, что первоначальное завоевание совершалось исключительно с целью обогащения, и первые завоеватели были совершенно не подготов-

лены к культурной роли”[4] деген ашық пікірі бүгінгі күнгі тарихшылардың тұжырымдамаларымен ұштасып жатады. Осы реттен алғанда патшалық отаршылдық саясат зардаптарына қазақтың ұлттық мүддесі тұрғысынан сараптама жасаған Ә. Бөкейхановтың қорытындыларының біз үшін маңызы аса зор. Зерттеуші қазақ жүздерінің Ресейге бодандыққа алу туралы өтініш жасауға мәжбүрлікпен барғандығын, олар оны тек қана сыртқы саяси бодандық ретінде түсінгендігін, алайда оның соңы патша үкіметі қабылдаған заңдардан кейін қазақ жерлерінің біртіндеп жаулап алына бастағандығын қадап көрсетеді. Шәкәрім де осы пікірді ұстанды. Оның Қазақстан тәуелсіздігінен айрылар тарихи кезеңдерге арналған арнайы зерттеу еңбегі болмағанымен, қазақ тарихы қозғалған кейбір еңбектерінде патша саясатына қатысты наразылық сарындары білінеді, ол Ұлы жүзге қатысты жүргізілген патша саясатын айтқанда “жаулап алушылық” терминін қолданды.

Көрнекті қоғам қайраткері, жазушы С. Сейфуллин 1920 жылы жазған “О казахской интеллигенции” деген мақаласында “В среде просвещенных казахов в начале 1905 годжа распространилась революционные идеи, звучали призывы к национальному равенству и свободе. Пробуждавшуюся казахскую интеллигенцию в те времена вдохновляли Букейханов, Дулатов, Байтурсынов” [5] деп жазды. М. Дулатов А. Байтұрсыновпен бірге Алаш баласын патшаға қарсы күресуге шақыратын прокламациялар жазып таратты; қазақтар арасында патша билігіне наразылық күшейе түсті. Бұл 20 ғасыр басында отарлау саясатының бар күшіне енгендігіне байланысты еді. М. Дулатов орыс-жапон соғысында жеңіліске ұшыраған патша өкіметі бар уытын қазақ халқынан алып, қысымды күшейте түсті, қазақтарды туған жерінен қудалап, олардың байырғы жерлерін переселендерге тартып әперіп отыр деген ашу-ызаға толы мақала жазды. 1907 жылы “Серке” газетінде М. Дулатовтың аса маңызды және өзекті мәселелерді көтерген “Біздің мақсат” деп аталатын шағын мақаласы жарияланды. Бұл мақалада қазақ халқының Ресейдің отаршылдық езгісіне ұшырап, ұлттық салт-дәстүрлеріне тыйым салынып, ислам дінінің қуғынға түсіп отырғандығы ащы және ашық түрде айтылды. Орыстандырудың күшеюі, шұрайлы жерлердің күштеп тартып алынып, орыс шенеуніктері мен переселендерінің меншігіне берілуі жергілікті халықтың заңды наразылығы мен ашу-ызасын туғызды. Шағын

мақала халық арасында азаттық қозғалысының өрістеуіне және оған қарсы тұрған, өзінің отаршылдық үстемдігін сақтап қалуға тырысқан билікке де аса күшті ықпал етті. Аталған мақала жарияланысымен газеттің тәркіленіп, жабылып қалуы осының айғағы [6]. 1909 жылы жарық көрген, мазмұны жағынан да, тақырыбы жағынан да М. Дулатовтың патша өкіметінің отаршылдық саясатына қатысты көзқарасын айқын көсететін “Оян, қазақ” деп аталатын өлеңдер жинағы қазақ халқының өз бостандығы үшін күресіндегі өлеңмен жазылған манифест, ұранға айналды. Жинақтың маңызы сол кездегі және кейінгі қазақ зиялы қауымы тарапынан жоғары бағаланды. 1913 жылы 2 ақпанда Орынбор қаласында “Қазақ” газетінің алғашқы нөмірі жарық көрді. Оның бас редакторы қызметін А. Байтұрсынов, екінші редакторы қызметін М. Дулатов, редколлегия кеңесшісі қызметін Ә. Бөкейханов атқарды. Тап осы газет Каспийден Қытайға дейінгі аса үлкен аумақта өмір сүріп жатқан қазақ халқының ұлттық рухын көтерді, ұлттың сана-сезіміне қозғау салды, мәдениетін дамытты. 20 ғасырдың басындағы Қазақстандағы тарихи ой-пікірлер қазақ зиялыларының еңбектерінде осылайша негізделді. Сол кездегі қазақ зиялыларының шығармашылық мұралары олардың дүниепайымы мен түсінігінің аса кеңдігінен хабар береді, бұл еңбектер қазақтарды отарлау саясатының жүзеге асып, оған қарсылықтың күшейе бастаған кезінде жазылды. Осы ретте тарихи бағаны жергілікті халықтың өз өкілдері беріп отырғандығын, олардың қандай да бір фактіні айтпай қалуға немесе бұрмалауға мүддесі болмағандығын ескере отырып, бұл аспектіні де ерекше назарда ұстау керек.

XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы ұлттық тіл, оның мәдениеті мәселесін өткір де, өзекті мәселе деп есептеген, қоғамдық санадағы келенсіздіктерді шығармашылығында көтерген зиялылардың ішінен Міржақып Дулатұлына ерекше тоқталып өту қажет. Алаш зиялыларының еңбектерінде бұл мәселе жиі көтерілді, бірақ ақын ретінде рухтық деңгейде өзгеше сарында жырлап ой салған М. Дулатов болды. Жоғарыда атап өткендей Ә. Бөкейханов қазақ тілінің болашағын осы ақынның есімімен байланыстырды. М. Дулатұлы қазақ тілінің болашағы үшін сөзден іске көшу қажет, қолданудағы кемшіліктерді атап өтеді: «дыбыс жүйесі жағынан болатын кемшілік, сөз жүйесі жағынан болатын кемшілік, қазақша жалғау, жұрнақтарды елемегеннен болатын кемшілік, сөйлем жүйесі жағынан болатын кемшілік».

Қолданыстағы татар тілінің ықпалында атап өтеді. Қазақ халқының рухани мәдениеті қайнар көзі – бұл тіл. Тіл мәселесі арқылы рухани ояну, өзіндік ұлттық құндылықтарды сақтап қалу жолындағы күрес ретінде - тіл мәселесін қабылдады. Бұл тақырыпты үнемі баспа беттерінде талқылап, ойларын бөлісті.

Ғасырға созылған Ресейдің рухани отарлау саясатына қарсы тұру, оны ашық сынға алу қазақ зиялыларының басты міндетіне айналды. Ресей тарапынан үлгілі мәдениетті таратушы миссиясы әшкереленді. Білім саласындағы жүйенің біржақтылығы, ұлттық құндылықты өшіруге әрекеттерінің нәтижелерін туралы ойларын ортаға салды. Өз заманына сай білім алған қазақ зиялылары қазақтың рухани адасуынан жол іздеді. Ол жолды қазақтың ақындарының сөз саптауы мен жазуының кең тарату арқылы шешеміз десе, М. Дулатов қазақтың фольклоры арқылы дәріптеуді ұсынды. Ауыз әдебиетінің сөз байлығы мен ой кеңістігіндегі құндылықтардың қазақ үшін маңызын, шығыс әдебиетіндегі мұсылмандықтың қағидаларының мәнін ашып берді. Ахмет Байтұрсыновтың қазақ тілін маман ретінде қолданыста болуын, оның тазалығын, шұбарланбауы тиістігіне тоқталған болатын. «Қазақ» беттеріндегі еңбектерінде [А. Байтұрсынов](#) балаларды мектептер мен медреселерде оқытудың маңыздылығын атап көрсетті. Ол өзінің қазақ және орыс мектептеріндегі оқыту мәселелерін туралы ой-пікірлерін баяндай келіп, балаларды міндетті түрде екі жыл қазақ тілінде оқытуды талап етеді, «бастауыш мектептер миссионерлік саясаттан тыс болуға тиіс, яғни әрбір халықтың өз тіліне, жазуына және дініне құқығы болуға тиіс» деп санайды. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының басым бөлігі тілді сақтап қалудағы басты іс – білімді жастардың болуында деп пайымдады. Қазақ зиялыларының өкілдері патша өкіметін дала өңірінде білім беру ісін неғұрлым жедел жүргізгісі келмегендігі үшін сынады, ал өздері отандық ғылымды қалыптастырудың алғышарттарын жасауға ұмтылды. Қазақ зиялылары ғылыми мақалалар, сөйлеген сөздері арқылы өркениетті елдердегі ғылым жетістіктерін насихаттауға, оның қажеттігін, қоғамды түбірінен өзгерте алатын күдіретті күшін дәлелдеуге ұмтылды. Олардың күшжігері ізсіз қалмағанын атап өткен жөн.

Ұлттық руханият бұл – тіл. Қазақтың рухани құндылығын сақтап қалуға күш-жігерін аямай жұмасаған, жеке мүддесінен ұлт мүддесін жоғары қойған XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қалдырған мұрасы өнеге.

Қазіргі күнде қазақ тілінің дамуына, қолданылуна отарлық саясаттың кедергісі жоқ, бірақ еркін кеңістіктегі қазақ тілі болашақ ұрпаққа қандай деңгейде жетеді деген сұрақ бә-

рімізді толғандарады. Ол әрине қазіргі зиялылардың мүддесімен тікелей байланысты. Ұлттық діліміз мен тіліміздің сақталуы бүгінгі ұлттық идеямен ұштасуы шарт.

Әдебиеттер

- 1 Букейханов А.Н. Избранное. Алматы: Главная редакция “Қазақ энциклопедиясы”, 1995. – 49 б.
- 2 Әлихан Бөкейханов шығармалары. – 1994 ж. – 191 б.
- 3 Әлихан Бөкейханов шығармалары. – 1994 ж. – 196 б.
- 4 Букейханов А.Н. Избранное. – Алматы: Главная редакция “Қазақ энциклопедиясы”, 1995. – 62 б.
- 5 Сейфуллин С. Жизнь национальностей. – М., 1920. 25 ноября.
- 6 Қазақ зиялылары /Тұрсынбек Кәкішев. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2011. – 3 б.

References

- 1 Bukeyhanov A.N. Izbrannoe. A: Glavnaiia redakzia “Kazah enziklopediasi”. 1995. B.49
- 2 Alihan Bukeyhanov surapmalapu. 1994.191b
- 3 Alihan Bukeyhanov surapmalapu. 1994.196b
- 4 Bukeyhanov A.N. Izbrannoe. A: Glavnaiia redakzia “Kazah enziklopediasi”. 1995. B.49
- 5 Seyfullin.S. Juan nayionalnostey. 1920. 25th November
- 6 Kakishev- Almaty “Kazygurt baspasu ”.2011.-3b

СЫН ШІКІРЛЕР МЕН РЕЦЕНЗИЯЛАР

Л.Т. Қожакеева

ҚазМемҚызПУ-дің «Дүниежүзі тарихы» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор

Қ.Т. Жұмағұлов пен Р.О. Садықованың «КСРО мен ТМД елдерінің тарихы (1917-2012)» оқу құралына (Алматы: «Қазақ университеті», 2013. – 302 б.)

СЫН-ШІКІР

Әлемдік тарихтың үлкен бір саласы Кеңес мемлекетінің өмір сүрген кезеңі, яғни кеңестік империяның тарихы болып табылады. Кеңестік империя өз дәуірінде бүкіл әлемді өзіне қаратқан, соның ішінде достарын да, дұшпандарын да бірдей мой-

ындатқан алып күш болғанын ешкім жоққа шығармаса керек. Алайда, маркстік-лениндік методологияға сүйенген бұрынғы кеңес ғылымында біржақты, тек позитивті тұрғыдан бағаланған бұл мемлекеттің тарихында түрлі-түрлі қайшылықты оқиғалар орын алып, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатында кереғар жағдайлардың да болғандығын кеңестік идеологияның бұғауынан ажыраған қазіргі ғылым объективті түрде ашып көрсетуге талпыныс жасап отыр.

Әлемдік тарихтың белгілі маманы профессор Қ.Т. Жұмағұлов пен доцент Р.О. Садықованың дайындауымен жоғары оқу орындарының студенттері мен мамандарына, жалпы көпшілікке ұсынылып отырылған «КСРО мен ТМД елдерінің тарихы (1917-2012)» атты оқу құралын аталмыш бағыттағы еңбектердің қатарына жатқызуға болады. Оқу құралының атауынан-ақ көрініп тұрғандай, еңбекте бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін, дәлірек айтқанда Ресейдегі Қазан төңкерісі нәтижесінде дүниеге келген жаңа империя – Кеңес Социалистік Республикалар Одағы, қысқаша айтқанда КСРО-ның пайда болуы, дамуы

және құлауы, сондай-ақ осы құлаған империяның кеңістігінде қалыптасқан тәуелсіз мемлекеттердің тарихы жан-жақты қарастырылған.

Бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Еуропаның саяси картасында елеулі өзгерістер орын алды. Ең маңызды өзгеріс – батыстық демократияға қарама-қайшы, социалистік идеяны ұран тұтқан тоталитарлы жүйенің дүниеге келуі еді. Бұл жүйенің иіріміне Балтық аумағы, Кавказ елдері және Орта Азия халықтарымен бірге Қазақстанның да тартылуы, Кеңес империясының тарихын зерттеудің отандық ғылымдағы өзектілігін айқындайды. Оқу құралында кеңестік империяның қалыптасуының негізінде жатқан ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелері егжей-тегжейлі қарастырылған. Кеңес Одағы басшылығының одақтас республикалардың шекараларын бөлуде жіберген қателіктері, атап айтқанда, қазақтың бірқатар батыс және солтүстік жерлері Ресейдің аумағына, тәжіктердің Самарқан, Ходжент аймақтарының кей жерлері Өзбекстанның құрамына бөлініп берілуі, сондай-ақ Әзірбайжан мен Арменияның арасында өткізілген шекарадағы кемшіліктер кейіннен шешілмейтін проблемаға айналғандығы деректік негізде көрсетілген. Кеңес үкіметінің мәдени-рухани саладағы саясатында да елеулі олқылықтар орын алып, ұлтты рухани негізінен айыру үрдісі белең алды. Елімізде қазақ мектептері жабылып, ұлттық мерекелерді өткізуге шек қойылды. Оның үстіне XX ғ. 80 жж. экономикалық және саяси дағдарыстың көріністері байқалды. Нәтижесінде 1991 жылы Кеңес Одағы ыдырап, алып империяның орнына бірнеше тәуелсіз мемлекеттер дүниеге келді.

XX ғ. 90 жж. басында КСРО орнында пайда болған мемлекеттер алдында қалыптасушы

жаңа әлемдік тәртіп жағдайында көш соңынан қалмай, алға нық қадамдар жасау міндеті тұрды. Ең алдымен, жаңа егемен мемлекеттер өзара ынтымақтастық байланыстарды жоғалтпау қажеттілігін анық ұғынды. Сондықтан да 1991 жылдың 21 желтоқсанында Алматыда бұрынғы 11 кеңестік мемлекет бас қосып, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын құрды. Достастық өз қызметінде үлкен институционалдық эволюциядан өтіп, бүгінде бірнеше мемлекетті біріктіріп отыр. Ең бастысы ол посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттерді байланыстырушы механизмге айналып отыр. Қ.Т. Жұмағұлов пен Р.О. Садықованың ұсынып отырған оқу құралында жоғарыда көрсетілген мәселелер тарих ғылымындағы жаңа методологиялық ұстанымдар тұрғысынан, атап айтқанда, объективтілік, ғылымилық, соның ішінде индукциялық және дедукциялық талдау әдістерін қолдану және орасан зор материалдарды сыни талдаудан өткізу негізінде ашылған.

Оқу құралында қазақ тарихына тікелей қатысы бар Сталиннің саясаты, Брежневтің басқаруы, Хрушевтің «жылымығы», 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына әкелген М. Горбачевтің қайта құру саясатының барысы талданған. Сонымен қатар, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының құрылуынан бастап қабылданған маңызды құжаттары мен іс-шаралары қаралған. Әсіресе, Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың еуразиялық идеясының ТМД кеңістігіндегі экономикалық, қауіпсіздік пен мәдени салалардағы интеграциялық

үдерістер дамуына ықпалының қарастырылуы еңбектің құндылығын арттыра түседі. Себебі, іс жүзінде, ХХІ ғасырдың басында ТМД-ның тиімділігі мәселесі күмән тудыра бастаған болатын. Ол белгілі бір саяси талқылау алаңына да айналды. Еуразиялық кеңістікте жекелеген мемлекеттердің интеграциялық байланыстарын дамытуға бағытталған Кеден Одағы, Еуразиялық Экономикалық Қауымдастық сияқты ұйымдар да құрылды.

Еңбектің хронологиясы саяси және экономикалық жағынан өте күрделі әрі сан түрлі тарихи оқиғаларға толы кезеңді қамтиды. Оқу құралының мазмұнында КСРО-ның дамуы, ТМД елдерінің қалыптасуы мен қызметінің тарихына екі тарау арналған. Үшінші тарауда ұйымға мүше-мемлекеттердің саяси-экономикалық дамуы мәселелері қарастырылған. Авторлар жүйелі түрде ТМД кеңістігіндегі саяси, экономикалық мәселелерді қарастыра отырып, бұл тақырыптың мазмұнын толық аша алған. Оқу құралының озық тұсының қатарында оның қазақ тілінде жазылуын да айта кетер едім, өйткені жоғарғы мектепке арналған қазақ тіліндегі оқулықтар мен оқу құралдарының саны мен сапасы сын көтермейді.

Ұсынылып отырған оқу құралы жоғарғы ғылыми теориялық және практикалық деңгейде орындалған деп есептеймін және ең алдымен, жоғары оқу орындарындағы Ресей тарихы, ТМД елдерінің тарихына қатысты жалпы және арнайы курстарды оқытуда негізгі оқу құралы болуы мүмкін.

Ю.Н. Дроздов

Кандидат наук, доцент, Россия, г. Москва
E-mail: yndrozdov@yandex.ru

Отзыв на статью К.К. Закирьянова «KZ - фактор или вселенная тюрков»

Я занимаюсь исследованиями этнической истории народов Древней Европы. В результате этих исследований удалось установить, что в Европе с древнейших времён обитали тюркоязычные народы, которые занимали там в то время доминирующее положение. И в этой связи мне показалась очень интересной статья проф. Закирьянова К. К. «KZ - ФАКТОР ИЛИ ВСЕЛЕННАЯ ТЮРКОВ», опубликованная в Вашем журнале № 1 (68) за 2013 год. Статья эта концептуального характера. Она посвящена рассмотрению вопроса влияния кочевых тюркоязычных народов на формирование культуры и государственных образований на просторах Евразии. Автор отмечает одну очень характерную особенность древнего мира, которая до этого не находила внятного объяснения. Эта особенность состояла в том, что значительная часть древних кочевых народов систематически мигрировала на территории оседлых племён, завоевывала их и расселялась среди них, занимая там доминирующее положение. И именно там потом возникли первые государственные образования. Этнолингвистические исследования показывают, что основная масса этих кочевых народов была тюркоязычной. При этом многие исследователи сходятся во мнении, что исходная прародина этих народов находилась в пределах Центральной Азии.

Автор статьи, например, отмечает, что древние шумеры когда-то мигрировали в Месопатамию из пределов Центральной Азии и на рубеже IV-III тысячелетий до н.э. создали здесь одну из древнейших цивилизаций. Похоже, что шумеры были тюркоязычным народом. Примерно в середине II тысячелетия до н. э. Северный Египет захватил азиатский народ гиксосы (правильнее 'иксосы' - Ἰκσῶς). Складывается впечатление, что и гиксосы были тюркоязычным народом. По данным античных авторов Греция в древнейшие времена заселялась 'варварскими', то есть тюркоязычными племенами. Наиболее многочис-

ленными здесь были племена пеласгов. В переводе с древнетюркского 'пеласгы' (беласгы) означает 'холмовые асы' или 'асы, живущие на холмах'. На протяжении длительного периода времени в Западную и в Центральную Европу мигрировали различные скифско-сарматские народы - киммерийцы-гунны, кельты, готы, свевы, авары, склавы и др. Здесь они оседали для постоянного проживания и со временем, смешавшись с автохтонными племенами, стали одними из предков многих европейских народов. Анализ их древней этнонимии и другой терминологии показывает, что все они были тюркоязычными. Значит именно тюркоязычные кочевые народы в древние времена завоевывали оседлых землепашцев и расселялись среди них. И именно в таких местах мы наблюдаем возникновение и развитие высоких культур, социальное расслоение общества и зарождение государственных образований. Причину доминирования кочевых народов над оседлыми автор статьи объясняет так: "...кочевники получили решающее превосходство над оседлыми народами в результате приручения в IV тыс. до н.э. на территории современного Казахстана дикой лошади, позже - изобретения способа получения железа и изделий из него, в первую очередь, оружия. После изобретения седла, железных стремян и удила, кривой сабли и железных наконечников стрел, наш предок стал непобедим, а завоевываемые оседлые народы теплых стран, приносил им в образе бесстрашных кентавров цивилизацию Великой Степи". В подтверждение этой мысли автор статьи приводит высказывания ряда античных и современных исследователей. Более того, автор рассматривает этот вопрос и с философской точки зрения. Он вводит такие философские понятия, как "KZ - фактор" и "KZ - постулат". Первое "означает установление факта завоевания во времени и пространстве народов оседлых земледельцев кочевыми скотоводами". Второе - "Для определения тюркской принадлежности великой личности

«X» достаточно установить на территории проживания личности «X» наличие «KZ – фактора» во времени и пространстве". Вполне очевидно, что такие понятия могут быть очень удобным инструментом в процессе проведения исторических исследований. Это автор иллюстрирует рассмотрением возможной принадлежности к тюркскоязычным родословным таких выдающихся личностей древности, как Конфуций, Александр Македонский и король бриттов Артур. В целом эта статья носит

новаторский характер. В ней выдвигаются и аргументируются новые гипотезы и новый взгляд на ряд важных исторических процессов древности. Конечно, публикация любой пионерской научной работы всегда вызывает активное обсуждение и дискуссии. И в этой связи Ваш журнал, на страницах которого опубликована эта статья, бесспорно привлечёт дополнительное внимание соответствующих специалистов, как прогрессивное и новаторское научное издание.

Мазмұны**Содержание****Деректану және тарихнама**

Асылбекова Ж. М.-А. Проблемы истории гуннов в западной историографии.....	3
Садықова А.М. Дениэл Ранкур-Лаферьер зерттеуіндегі Сталин тұлғасы.....	10
Мұхатова О. Х. Талдықорған қаласының тарихынан.....	17
Егізбаева М.Қ., Жұматаев Р.С. Ру-тайпалардың Тарбағатай өңіріне қоныстануына байланысты мәліметтерге шолу.....	22

Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы

Нуртазина Н.Д. Вопросы становления цивилизации евразийских номадов (материальная культура, конь, кочевничество).....	30
Кожобекова Ж.Б. Түрік қағанаты тарихы туралы қытай деректері.....	38
Кәрібаев Б. Б. Төле би және XVIII ғасырдың I жартысындағы Қазақстан тарихының мәселелері.....	42

Жаңа және қазіргі замандағы Қазақстан тарихы

Ташенев М.Ж., Кумганбаев Ж.Ж. Туркестанская (Кокандская) автономия и идея единого Туркестана.....	49
Аминов Т.М. Туркестано-Сибирская магистраль – важный этап в истории становления железнодорожного транспорта Казахстана.....	56

Жалпы тарих

Көкебаева Г.К., Сманова А.М. Кеңес өкіметінің поляк халқына қарсы жазалау саясаты.....	62
Dadabayeva G. Current Scholarship on the “New Great Game” in Central Asia.....	70
Аррахман Хуру оглу Ахмедов Азербайджан-Казахстан: из истории возникновения политических отношений (90-е гг. XX века).....	76
Азад Шарапов К вопросу о обеспечении прав и интересов трудовых мигрантов в Иордании.....	80
Якши Абдуллах Самоидентификация и развитие сознания народной принадлежности этнических казахов в Кыргызстане.....	88

Археология және этнология

Якши Абдуллах Развитие этнически смешанных семей среди казахов.....	95
Исаева Ә.И., Жайлыбаев Д.Ж. Қазақстандағы оралман жастардың экономикалық әлеуеті.....	102

Мүстапаева Д.Ү. Түркістан аумағындағы тарихи орындар және оларға байланысты тарихи-мәдени жәдігерлер..... 106

Мейрманова Г.А., Махамбетова Л.Ә. Сыр өңірі қазақтарының зергерлік өнері: сақина, жүзік түрлері және семантикасы 113

Уалиева С. К. Имена людей смешанного происхождения в Казахстане 119

Тарихи тұлғалар

Әминов Т. М. Абылай хан – ұлы мемлекет қайраткері, дарынды қолбасшы және көрнекті дипломат 126

Сайлан Б., Шалқаров М.Б. Халық Қаһарманы Бақытжан Ертаев – Ауған соғысының Батыры 132

Музейтану

Кущенко А.В., Козуб Т.Б. Анализ посещаемости музея как критерий оценки его деятельности (на примере Центрального государственного музея Республики Казахстан)..... 136

Пазлиева Ш. Қорқыт ата тарихи-мәдени кешенінің танымдық-тәлімдік маңызды мәселелері 144

Магистрлік зерттеулер

Доскалиева М.А. Сущность понятия «Цивилизация»: вариации определений 150

Айнақұлов Д. Ж. 20-30 жылдардың Қазақстандағы саяси ұйымдастыру жұмыстары кезіндегі төменгі партия ұйымдарының жағдайлары 155

Албанбаева Л. Б. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының рухани өзгерістер мәселесі жөнінде 162

Сын пікірлер мен рецензиялар

Қожақеева Л.Т. Қ.Т. Жұмағұлов пен Р.О. Садықованың «КСРО мен ТМД елдерінің тарихы (1917-2012)» оқу құралына (Алматы: «Қазақ университеті», 2013. – 302 б.). Сын-пікір 167

Дроздов Ю.Н. Отзыв на статью К.К. Закирьянова «KZ - фактор или вселенная тюрок» 169

Contents

Assylbekova Zh. M.-A. The problems of the Huns history in the western historiography	3
Sadykova A.M. Stalin's personality in the study of Daniel Rancourt-Laferera	10
Mukhatova O.H. From the history of the city Taldykorgan	17
Egizbayeva M., Zhumatayev R. Review information about the dispersal of clans and tribes in the region Tarbagatay	22
Nurtazina N.D. The problems of the formation of equestrian civilization of Eurasian nomads (material culture, horse, nomadism)	30
Kozhabekova Zh.B. Chinese sources on the history of the Turk Khanate	38
Karibaev B.B. Tole by and problems in the history of Kazakhstan the first half of the XVIII century	42
Tashenov M.Zh., Kumganbayev Zh.Zh. Turkestan (Kokand) Autonomy and Idea of United Turkestan 49	
Aminov T.M. Turksib - an important stage in the history of the development of railway transport in Kazakhstan	56
Kokebayeva G.K., Smanova A.M. Repressive politics of Soviet power relation to the Polish people	62
Dadabayeva G. Current Scholarship on the “New Great Game” in Central Asia	70
Arrakhman Huru oglu Akhmedov Azerbaijan-Kazakhstan: from history of emergence of the political relations (the 90th of the XX century)	76
Azad Sharapov To the question of keeping rights and interests of labor migrants in Jordan	80
Yakshi Abdullakh Self-identification and the development of national consciousness of ethnic Kazakhs in Kyrgyzstan	88
Yakshi Abdullakh The development of ethnically mixed marriages among Kazakhs	95
Isayeva A.I., Jailybaev D.J. Economic potential of young repatriates in Kazakhstan	102
Mustapayeva D. Historical places near Turkestan and historic-cultural rarities, connected with it	106
Meirmanova G.A., Makhambetova L.A. Jewelry art of Syrdarya kazakhs: types and semantics of rings and earnings	113
Ualiyeva S.K. The names of people with mixed origin in Kazakhstan	119
Aminov T. M. Abylai Khan - the great politician, a talented military leader, a distinguished diplomat	126

Sailan B.S., Shalkarov M.B. Halyk Kakharmany Bakytzhan Yertayev – the hero of the Afghan war	132
Kushchenko A., Kozub T. Analysis of museum attendance as a criterion for assessment of its activity (on the example of the Central State Museum the Republic of Kazakhstan).....	136
Pazlyeva Shattyq Historical cultural complex Korkyt ata: cognitive education aspekts.....	144
Doskaliyeva M.A. Essence of “Civilization” concept: types of definitions.....	150
Political organization works of lower party organs in Kazakhstan in 20 th -30 th	155
Problems of spiritual culture in the works of the Kazakh intelligentsia of early XX century.....	162